

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

4 ЖИЛД, 4 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 4, НОМЕР 4

LOOK TO THE PAST

VOLUME 4, ISSUE 4

ТОШКЕНТ-2021

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Муртазаева Рахбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

«Ўтмишга назар» илмий журнали таҳририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет научного журнала «Взгляд в прошлое»
Editorial board of the scientific journal Looking into the past

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори,
профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий университети

Бобожонова Дилором Бобожонова
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон жаҳон тиллари
университети

Зияева Доно Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Кебадзе Мадонна
тарих фанлари доктори, Телави
давлат университети, Грузия

Аширов Адхам Азимбаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Агзамова Гулчехра Азизовна
тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Бурдишвили Майя
тарих фанлари доктори, Телави
давлат университети, Грузия

Кожакеева Ляззат Темировна
тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика
университети, Қозоғистон

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна
тарих фанлари доктори,
Тошкент кимё - технология институти

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон давлат жаҳон
тиллари университети

Рахмонкулова Зумрад Бойхуразовна
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети

Гоффоров Шокир Сафарович
тарих фанлари доктори, профессор
Самарқанд давлат университети

Эргашева Юлдуз Алимовна
Тарих фанлари доктори, профессор,
Қариш муҳандислик-иқтисодиёт
институти

Теймураз Ахалмосулишвили
профессор, Телави давлат
университети, Грузия

Халикова Рахбар Эргашевна
тарих фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат техника университети

Ишанходжаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Абдуллаева Яхшибека Атамуратовна
тарих фанлари доктори, доцент
Нукус давлат педагогика институти

Мустафаева Нодира Абдуллаевна
тарих фанлари доктори
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси

Джоробекова Айнуэр Эшимбековна
тарих фанлари номзоди, профессор,
Дипломатия академияси,
Қозоғистон Республикаси

Ширванова Тарана Амирага кызы
тарих фанлари номзоди, доцент
Азербайджон давлат
иқтисодиёт университети

Ерметов Аваз Абдуллаевич
тарих фанлари доктори, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Санпова Камола Давляталиевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Расулов Абдуллажон Нуриддинович
тарих фанлари доктори, профессор
Наманган давлат университети

Ковалев Борис Николаевич
тарих фанлари доктори, профессор
Россия ФА, Санкт-Петербург
Тарих институти

Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Ауанасова Алима Мусировна
тарих фанлари доктори, профессор
Давлат тарихи институти, Қозоғистон

Бегалинова Калимаш Капсамаровна
фалсафа фанлари доктори, профессор
Ал-Фаробий номидаги Қозоғистон
Миллий университети, Қозоғистон

Хайдаров Муродилла Махмуталиевич
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон миллий университети

Алиева Лале
тарих фанлари доктори,
Озарбайжон давлат университети

Исмаилова Алмаз
тарих фанлари доктори,
Доғистон мустақил университети

Иноятлова Диларам Маниглиевна
Тарих фанлари доктори (DSc)

Талапов Бахриддин Алижанович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Наманган давлат университети

Одилов Абдор Анварович
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Миллий университети

Толибоева Нодира Одилжоновна
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори
(PhD)

Page Maker | Верстка | Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

1. Фирюза Мухитдинова, ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ: ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАҲЛИЛИ.....	4
2. Дармонжон Курязова, ЧЕТ ДАВЛАТЛАРДА АРХЕОЛОГИЯ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ МУЗЕЙЛАШТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАРИ.....	13
3. Шухрат Алламуратов, БУХОРО АМИРЛИГИНГ АМУДАРЁ СУВ ЙЎЛИ ВА КЕЧУВЛАРИ ОРҚАЛИ САВДО МУНОСАБАТЛАРИ.....	21
4. Bekjon Ismoilov, JAMOAT FONDLARINING AHOLINI IJTIMOIIY HIMOYA QILISHDA TUTGAN O‘RNI.....	28
5. Отабек Махмудов, ТОЛЕДО МАКТАБИ – АФСОНА ЁКИ ҲАҚИҚАТ: Ҳ.Ц.САНТОЙО ВА А.КАЛАШНИКОВГА РАДДИЯЛАР.....	38
6. Бунёд Носиров, СОВЕТ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ ТИЗИМИ ФАОЛИЯТИ ХУСУСИДА.....	49
7. Оксана Раҳманқулова, ЎЗБЕКИСТОН ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАРИ ТАЪЛИМ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЎРНИ.....	56
8. Наргиза Сейтимбетова, ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТУРКМАН МИЛЛИЙ МАДАНИЙ МАРКАЗИ.....	61
9. Файзулла Толипов, ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ АСОСИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ (Тарихий таҳлил).....	68
10. Рустам Шукуров, ЗАМОНАВИЙ РОССИЯ ТАРИХШУНОСЛИГИДА БУХОРО АМИРЛИГИ ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ.....	75
11. Муҳаббат Ҳамидова, XIX АСР ОХИРИ – XXI АСР БОШЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ ЎРГАНИШГА БЎЛГАН МУНОСАБАТ ТАРИХИДАН.....	81
12. Шохиста Ҳамроқулова, БИЛИНГВАЛ ТАЪЛИМ – ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ЎЗБЕК МАКТАБЛАРИДА.....	92

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Фирюза Мухитдинова,
юридик фанлар доктори, профессори
Тошкент давлат юридик университети
feruza.mukhitdinova@gmail.com

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ: ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАҲЛИЛИ

For citation: Mukhitdinova Firyuza. State and law: analysis of historical and legal teaching. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.4-12

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-1>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада муаллиф қадимги даврлардан энг янги тарих давригача Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ тарихи таҳлил этган бўлиб, унда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, ўзига хос хусусиятлари, қадимги даврдаги ҳуқуқ, ҳуқуқнинг юридик ва ўрганиш манбалари, уларнинг асосий белгилари, Мовароуннаҳр фикҳ (ҳуқуқ) мактаби, буюк факихларимизнинг илмий мероси очиқ берилган. Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатган давлатларда инсон ҳуқуқи масалалари, суд тизим ва қонунчилик масалалари тарихий - ҳуқуқий жиҳатдан ёритилган. Масаланинг ушбу жиҳати шу пайтга қадар халқаро доирада нашр этилган ишларга қўшимча материал бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: тарих, давлат, ҳуқуқ, бурч, адолат, инсонпарварлик, ёшлар, ислоҳот

Фирюза Мухитдинова,
доктор юридических наук, профессор.
Ташкентский государственный юридический университет
feruza.mukhitdinova@gmail.com

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО: АНАЛИЗ ИСТОРИКО-ПРАВОВОГО УЧЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В данной статье автор освещает вопросы истории государства и права в Узбекистане с древнейших времен до наших дней. Раскрыто научное наследие наших великих ученых. Проанализированы историко-теоретические аспекты развития государства и права на территории Узбекистана, а также изучены вопросы прав человека, судебные и законодательные проблемы по истории развитие. Данный подход к этому вопросу послужит дополнительным материалом к ранее опубликованным работам в международных научных кругах.

Ключевые слова: история, государство, человек, интерес, право, закон,

Firyuza Mukhitdinova,
Doctor of law Sciences, professor.
Tashkent state University of law.
feruza.mukhitdinova@gmail.com

STATE AND LAW: ANALYSIS OF HISTORICAL AND LEGAL TEACHING

ABSTRACT

In this article, the author covers the issues of the history of state and law in Uzbekistan from ancient times to the present day. The scientific heritage of our great scientists has been revealed. The historical and theoretical aspects of the development of state and law on the territory of Uzbekistan are analyzed, as well as issues of human rights, judicial and legislative problems in the history of development. This approach to this issue will serve as additional material to previously published works in international scientific circles.

Index Terms: history, state, person, interest, law, law

Ҳамма ўз тарихини улуғлайди. Лекин бизнинг мамлакатимиздагидек бой тарих, боболаримиздек буюк алломалар ҳеч қаерда йўқ. Бу меросни чуқур ўрганишимиз, ҳалқимизга, дунёга етказа билишимиз керак”.

Шавкат Мирзиёев

1. Долзарблиги:

Маълумки, янгиланаётган ҳозирги Ўзбекистон учун бугунги кунда давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, ўзига хос хусусиятлари, қадимги даврдаги ҳуқуқ, ҳуқуқнинг юридик ва ўрганиш манбалари, уларнинг асосий белгилари, Мовароуннаҳр фикҳ (ҳуқуқ) мактаби, буюк факихларимизнинг илмий мероси, аجدодларимизнинг бой-маънавий меросини ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Иккинчидан, мамлакатимиз аҳолисининг 30 фоизи 14 дан 30 ёшгача бўлган ёшлардир. Уларнинг таълим олиши, касб-ҳунар эгаллаши учун замонавий шароит ва имкониятлар яратилган. Шу билан бирга, ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишни ташкил этиш долзарб масала ҳисобланади. Ёшлар қанчалик маънавий баркамол бўлса, турли ёт иллатларга қарши иммунитет ҳам шунча кучли бўлади. Ёшларнинг ватанпарварлик ва миллий ғурур руҳида тарбиялашда ҳам бой давлатчилик тарихимиз, ҳуқуқ, адолат ғояларининг амалий ифодасини таҳлил этиш долзарб масаладир.

Учинчидан, давлатимиз раҳбарининг 2021 йил - «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили» Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги фармонни эълон қилиндики, унда беш йилга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясининг сўнгги йилидаги чора-тадбирлар акс этган бўлиб, айнан ёшлар ва ижтимоий ҳимоя масаласи давлат сиёсати даражасида эканлиги мазкур мақоланинг амалий заруратини тақазо этмоқда [1].

Тўртинчидан, Ўзбекистон инсониятнинг энг қадимги давлатчилик ва маданият марказларидан биригина бўлиб қолмай, унинг сиёсий-ҳуқуқий институтлари ҳам ўз ривожланиш тарихига эгадир. Бу ерда давлат ва ҳуқуқнинг пайдо бўлиш қонуниятлари ва тарихи, Миср, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон, Хитой каби қадимий давлатларга хос бўлиб, ҳозирги янги Ренессанс оstonасида турган Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган давлат-ҳуқуқий институтлари, ҳуқуқ тизимларини таҳлил этиш ва кенг жамоатчиликка етказиш олимларимиз олдида турган вазифалардандир. Демак, юқоридагилар асосида фуқаролар дунёқараши ва онгининг шаклланиши ва унга боғлиқ бўлган тарихий шарт-шароитларни ўрганиш ҳозирги даврда амалий аҳамиятга эга десак, муболаға бўлмайди.

Зеро, қиёсий ва тарихий таҳлилларимиз тарихчи, сиёсатчи ва ҳуфуфшунос олимларимизнинг илмий изланишларга кўра давлат ва ҳуқуқ ривожланиш босқичларига тафсиқланган. Жумладан, қадим Туронда давлат ва ҳуқуқ; илк ўрта аср давлатчилиги ва ҳуқуқи; Шарқ Уйғониш даври: Мовароуннаҳрда давлат ва ҳуқуқнинг ривожи, (IX-XIII асрлар);

Амир Темур ва Темурийлар давлати ва ҳукуқи (XIV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошлари); Хонликларнинг вужудга келиши ҳамда ҳуқуқ - XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида давлат ва ҳуқуқ; XIX асрнинг иккинчи ярмида давлат ва ҳуқуқ ҳамда янги Ўзбекистон давлатчилиги ва ҳуқуқи масалалари атрофлича таҳлил этилган.

2.Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-манتيкий таҳлил, кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида ёритилган. Энг кўп ҳолларда қиёсий, тарихий-ҳуқуқий метод мажмуий - комплекс метод сифатида қўлланилди.

Давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги дастлабки фикрлар билан бирга қонун ва қонунчилик ғоялари ҳам шакллана бошлаган. Жамият аъзоларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда қонунлар алоҳида ўрин тутганки, вдовтти давлат ҳамда қонунчилик ҳақидаги дастлабки сиёсий-ҳуқуқий қарашлар Шарқ халқларининг асарларида ўз ифодасини топган. Мазкур мақолада кўтарилган муаммо эса, кўпгина олимларимизнинг илмий ишлари асосида ҳам таҳлил этилган. Жумладан, давлат ва ҳуқуқ тарихини илмий жиҳатдан ўрганишда Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, профессор Х.С.Сулаймонова, ҳуқуқшунос олим О.Э.Эшонов, академик Ш.З.Ўразаев[2], , А.Х.Саидов, профессорларимиз Ҳ.Б.Бобоев, З.Муқимов, Х.Одилқориев, Ж.Т.Тошқулов [3], А.Ш.Жузжонийларнинг ишлари таҳсинга сазовордир.

Шунингдек, Ўзбекистон ҳуқуқи тарихининг турли даврларида ҳуқуқ тармоқларининг ривожланишига оид таҳлилларни ўрганишга бағишланган илмий ишлар А.А.Аъзамхўжаев, Ғ.А.Аҳмедов, Ҳ.Б.Бобоев, А.Жўзжоний, Ж.Т.Тошқулов, И.Б.Зокиров, Ш.Ўлжаева, Н.Юсупова ва бошқаларнинг илмий ишларини кўрсатиш мумкин [4]. Айниқса, “Мовароуннаҳрлик буюк факихлар, “Бурхонуддин Марғинонийнинг фикх илми” каби янги изланишлар мустақиллигимизнинг 30 йиллиги, янги Ренессанс остонасидаги янги ҳуқуқий таълимотлар тарихининг ҳам долзарблигини тақазо этмоқда. Ҳам тарихчи, ҳам ҳуқуқшунос олима Шохиста Ўлжаева томонидан Амир Темур давлатида давлат бошқаруви ва суд тизим, инсон ҳуқуқи ва адолат ғояларининг амалий ифодаси таҳлил этилган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш, гендер тенглиги масалалари, болалар ҳуқуқи, ногиронлик ва ижтимоий ҳимоя масалаларига янгича ёндашув, ислохотлар ўз тадқиқотчиларини кутаётгани ҳам мавзунинг долзарблигини оширади.

Демак, таҳлилларимизга эътибор қаратсак, қадим Туронда давлат ва уни бошқариш масалаларига оид тарихий манбалардан бири зардуштийларнинг “Авесто”- муқаддас китоби бўлиб, унга кўра, уруғ жамоаси - айрим оилаларнинг бирлашмаси (нимана), уруғ бошлиғи (пати), уруғ бирлашмалари эса қабила (занту)ни ташкил қилганлиги қайд этилиши, дастлабки бошқарув институтларидир. Вилоятлар - дахью, бир неча вилоят уюшмаси - дахьюсасти, бошлиғи - данху пати деб юритилиб, қабилалар иттифоқи бошида шоҳ (кави) турганлиги давлат бошқарувининг ҳуқуқий ва амалий ифодасидир. “Авесто”да тасвирланган жамият уч асосий (тоифага) кастага: коҳинлар, аскарлар, деҳқонларга бўлинган[1]. Қуллар ҳам мавжуд бўлиб, улар вира, вайса, париятлар номи билан юритилиши ҳам тарихий ҳақиқит. Ёки Ўзбекистон Конституциясининг алоҳида боби Оила масалаларига қаратилган бўлса, энг қадимги ёзма манба Авестода ёзилишча, зардуштийларда оила ва никоҳ муқаддас саналган. Зардуштийлик тартиб-қоидаларига кўра, ўз ҳаётини уйланмай ёки турмушга чиқмасдан ўтказиш қораланган.

Масалан, агар балоғат ёшидаги қиз ота-она ёки жамоа раъйидан юрмай, ўзидан зурриёд қолдиришини истамай, қасддан турмушга чиқмай, умргузаронлик қилиб юрса, у қопга солиниб, 25 дарра калтакланган. Эркаклар эса, ўн етти ёшда уйланиш ҳуқуқига эга бўлган. Агар эркак киши зурриёд қолдириш қобилятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босилиб, бадном қилиш мақсадида белига занжир боғлаб юришга мажбур этилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Энди давлат ва ҳуқуқнинг тарихий ривожига оид буюк мутафаккирларимизнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари муҳим аҳамият касб этади. Чунки ушбу сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларда адолат, одиллик, ҳаллолик асосида қурилган жамият ва давлат масалалари таҳлил этилгани диққатга сазовордир. Жумладан, Шарқ Уйғониш даврининг яна бир жиҳати

давлат қурилиши ва бошқарувнинг назарий негизлари адолат, ахлоқ тамойилларида шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий ҳамда амалий асосларини ривожлантириш бўлиб, давлат раҳбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, масъулияти мезонлари тизимининг назарий негизларини яратишга қаратилгани Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шахри” асарида инсоният жамиятининг вужудга келиши ва ривожланишининг муайян табиий давлатга бўлган эҳтиёжларнинг пайдо бўлишини, унда адолат ва ахлоқнинг шаклланиши қонуниятларини назарий жиҳатдан таснифини яратганлиги билан машҳурдир. Шу тариқа олим давлат шакллари ва унда бошқарувнинг мунтазам, изчил сиёсий тизимини яратишга эришганди. Масалан, фозиллар шахрининг (давлат назарда тутилган) таркиб топиши ва унда қандай ахлоқий сифатдаги шахснинг раҳбар бўлиши таснифлари бугунги демократик жамият қурилишининг бевосита назарий талаблари билан уйғун келади. “Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар”, деб давлат бошқарувида демократик тамойилларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий кадрларни тизимлаштиради. Ўзбекирли жиҳати шундаки, Форобий қарашларидаги “ҳокимни мутлоқ бўлмаслиги”, “сайловчилар иродаси”, “озодлик” каби фикрлари нафақат шу даврда, балки, бугунда ҳам инсоният маданиятининг - демократиянинг бош ғояси бўлиб хизмат қилади.

Давлат ва унинг бошқарувида дахлдор масалалар Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам катта ўрин тутган. У “Кутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий-ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга қаратилган қарашлари билан ўзбекирлидир. У давлат бошқаруви ва хизматида ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди, “Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш уқуви билан ҳам сийлайди”, деб таъкидлаган Юсуф Хос Ҳожиб.

Қомусий олим Ибн Сино Ўрта Осиё табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрларнинг буюк намоёндаси, тиббиёт, фалсафа, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий таълимот тарихига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. Ибн Сино фалсафани назарий ва амалий фалсафа сифатида иккига бўлади. Ижтимоий-сиёсий масалалар, давлат, инсон жамиятининг тузилиши, вазифалари, жамоани бошқариш, инсон уюшмаларининг фаолияти, инсоннинг ҳуқ-одатлари, ахлоқ, жамоа ва оиладаги ахлоқ мезонларини ўрганади. У амалий фалсафани ўз вазифаси ва предметига қараб уч қисмга бўлади. Ахлоқшунослик - бу инсон шахсиятининг фазилатлари, ахлоқий тушунчалар, қоидалар: иқтисодиёт оилани бошқариш, унинг талабларини, вазифа ва фаолиятини таъминлаб туриш учун зарур бўлган масалалар: сиёсат - бу давлатни идора этиш ва бошқариш, ҳукумат ва фуқароларни ҳамда давлатлар ўртасидаги муносабатларни таъминлаш масалаларини ўрганиши таснифланади. Унинг “Ишорат ва Танбихот”, “Рисодату тадбири манзил”, “қуш тили” каби асарлари бевосита давлат бошқарувининг адолатпарвар ва ахлоқий асосларига баришланади.

Шунингдек, адолатли давлат бошқаруви, унинг мукаммал тизимини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари муҳим манба ҳисобланади [6]. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назорат қилиш, итоат ижро ва сифатлари тўғрисидаги фикрлари билан аҳамиятлидир. Айниқса, Низомулмулкнинг “Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак”, деган қарашлари аждодларимизнинг давлат қурилишининг демократик тартиботларига нечоғли даражада аҳамият берганлигидан далолат беради.

Иккинчи Ренессанс даври бўлмиш темурийлар даврида ҳам Амир Темур ҳам ана шундай сифатлари соҳиби сифатида давлат бошқарувининг демократик асосларини яратишга эришган. У мамлакат ишларини доимо, кенгаш, машварад маслаҳат, хушёрлигу,

мулоҳазакорлик эҳтиёткорлик билан амалга оширганлигини таъкидлайди. «Темур тузуклари»да молия вазири масъулиятига тегишли диккатга сазовар бир тузук бор: «Молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб (ҳазинадан бирон маблағни) узлаштириб олган булсалар (аввал текшириб қурилсин). Агар ўзлаштириб олинган маблағи унинг салтанатдан олган маошига тенг келса, мазкур маблағ унга совға - инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баравар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маошидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч баравар кўп бўлса, вазирнинг мол-мулки салтанат хазинасига ундирилсин»[7]. Бу қонун олдида барчанинг тенглик тамойилининг тарихий ва амалий ифодасидир. Агар суд жараёнини таҳлил қиладиган бўлсак, унда мазкур даврда адлия, яъни суд тизими тўртга бўлинган. Адлия вазирлиги тўғридан-тўғри фуқаролар ё, манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар билан шуғулланган. Харбий суд (қози аскар, яъни сипоҳ қозиси, лашкар қозиси), фуқаролар ишини кўрадиган ихдом қозиси ва шариат тартиблари билан эса ислом қозиси шуғулланган. Бу соҳада ҳам Амир Темур даврида илгариги анъаналар давом эттирилган. Суд тизимидаги тақсимот эса бизларда бир неча асрлар мукдддам амалга ошиб келганини мазкур давр мисолида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Қонун, ўша замон тартиблари олдида жавобгарлик барчага баробар бўлган. Масалан, Амир Темурнинг набираси Пир Муҳаммад ибн Умаршайх ўз қилмиши учун девони мазолимда қаттиқ сўрок қилиниб, айби аниқлангач, шунга яраша жазо берилгани ва бу ҳақда шахсан Амир Темурнинг ўзи фармон бергани тарихий манбаларда ўз аксини топган[8]. Талаблар нафакат фуқаро ё, кўрганимиздагидек, ҳукмдорга нисбатан, балки ҳокимият идоралари ҳам масъулиятлилиги маълум. «Агар, - дейилади «Тузуклар»- да, — (хароб бўлиб ётган ерларнинг) эгаси бўлса-ю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Қонунчиликда биринчи ўринда фуқаро манфаати турган. «Тузуклар»да шу нарсага алоҳида эътибор қаратиладики, раийат хонавайрон қилинса, (давлат) хазинаси камбағаллашишига олиб келади... (бу эса ўз ўрнида) салтанатнинг кучсизланишига олиб боради. Зеро, иқтисодий қудратта эга бўлмаган давлат доим заиф бўлиши ҳам таҳлил этиладики, унга кўра, иқтисодий қудратни эса халқ; (раийат) яратиши таъкидлангани бежизмасдир. Бунда адолатли қонуннинг ўрни катта. Айни пайтда, мамлакат ишларини Кенгаш асосида олиб бориш, маслаҳат ила одил ҳукм чиқариш, раиятни, яъни халқнинг манфаатини ҳимоя қилиш Амир Темур сиёсатининг бош мақсади бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундай ёндашув бевосита давлат бошқаруви тақсимотининг илк кўринишлари тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишига замин яратган. Шу ўринда бугунги ислохотларга қиёсий назар ташласак, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 мартдаги «Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ҳамда унинг тизим ташкилотлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги ПҚ-4653-сон қарори 3-иловасида «Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги тўғрисида» Низом қабул қилинди. Бу низомда умумий қоидалар, вазирликнинг тузилиши, вазирлик ва унинг ҳудудий бўлинмаларининг асосий вазифа ва функциялари келтирилган.

Камбағалликни қисқартириш ва иқтисодиётни ривожлантириш учун тадбиркорлик яхши ривожланган ва аҳоли зич жойлашган ҳудудлар атрофида қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ва бўш турган ер майдонларида кичик саноат зоналари ташкил этилади. Зарур инфратузилма яратиш учун кичик саноат зоналарини бошқариш дирекцияларига бюджетдан 100 миллиард сўм ажратилади. Улардаги ер участкалари тадбиркорларга бозор қийматида эгаллик ҳуқуқи билан сотилади. Ушбу лойиҳа ўзини оқласа, иккинчи ярим йилликда яна қўшимча 150 миллиард сўм ажратилиши режалаштирилди ва махсус ишчи гуруҳи тузилгани Темур давлатчилигининг мантикий давоми сифатида инсон манфаатининг ҳимоя қилинишининг янги босқичидир.

Мазкур тарихий таҳлиллар ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар XV асрда Мовароуннаҳр, Эрон ва Хуросонда ижтимоий-фалсафий, маърифий фикр тараққиётига катта ҳисса қўшган олимлардан бири Жалолиддин Давоний қарашларида ҳам ўз ифодасини топган. Давоний ўз

ижтимоий-ахлоқий қарашлари билан Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий қарашларига ҳамоҳанглиги комил инсон ҳақидаги ғояларида кўзга ташланади.

Маълумки, Шарқ Уйғониш даврида, Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан ва маданият юксалган давр эди.

Давоний ҳам ушбу даврнинг илм-фан тараққиётига катта ҳисса қўшган қомусий олимдир. Унинг йирик олим бўлиб етишишида Самарқанд, Ҳирот илмий муҳитининг ҳам катта таъсири бўлган. Давонийнинг «Ахлоқи Жалолий» асари форс тилида ёзилган бўлиб, кейинчалик дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган ва шухрат қозонган. Мазкур асар 1470-1478 йилларда яратилган бўлиб, 1948 йилда Эшонжон Ибн Муҳаммадхўжа томонидан ўзбек тилига қисқача таржима қилинган [9]. Ушбу манбага дунё аҳлининг қизиқишини ортисининг сабаби «Ахлоқи Жалолий»да инсон бахт-саодати учун энг зарур бўлган ахлоқий фазилатлар ва унга эришин йўллари ва усуллариининг қайд этилишидир. Асар уч қисмдан иборат: биринчи қисм - ахлоқ фанига, иккинчи қисм - «Одамнинг ички ҳолати» оилавий ҳаётига, учинчи қисм - «Шаҳар (давлат)ни бошқариш ва подшоҳлар сиёсати», деб аталиб, унда муҳим ижтимоий-сиёсий масалалар кўтарилади. Жамиятнинг пайдо бўлиши, давлат ва уни бошқариш масалалари, халқнинг фаровон ҳаёт кечиришида давлат бошлиқларининг, ҳукмдорнинг ўрни, мақоми ва вазифалари ўз ифодасини топган.

Қизиғи шундаки, Шарқ мутафаккирлари Форобий, Беруний, Ибн Сино каби Давоний инсоннинг камолга эришиши унинг бошқалар билан муносабатига боғлиқ эканлигини таъкидлаган. Масалан, Абу Наср Форобий қарашларида ҳар бир инсон ўз табиатига кўра, кишилар жамоасига эҳтиёж сезади, деган ғоя илгари сурилса, Давонийнинг фикрига кўра, жамиятда, маълум ижтимоий муҳитда, бошқалар билан алоқада шаклланиб тарбия топган инсон ўзи яшаган жамиятда адолат ҳукмрон бўлса, унда бахт-саодатга эришиши мумкин, дейилади. Шунинг учун у «Ахлоқи Жалолий» асарида жамиятни адолатли - фозил шаҳарга ва жоҳил шаҳарларга бўлганлигининг гувоҳи бўламиз[10]. Демак, Давоний давлат ҳамда жамиятга фойда келтирувчи кишиларни ҳақиқий шижоатли кишилар сифатида баҳолаган. Олим сабот-матонатни шижоатнинг таркибий қисмига киритган. У Ибн Сино фикрига янада чуқурроқ ёндошиб, ҳар қандай эҳтиёж, ҳар қандай фаолиятни шижоатга қўшмайди. Давлат манфаатларига бўйсунадиган, кишилиқ жамиятига хизмат қиладиган инсон фаолиятини шижоат деб атаган.

Давоний қарашларининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, мутафаккир Форобий томонидан фозил шаҳар ҳокимига қўйилган 12 талабни янада ривожлантиришга ҳаракат қилинган.

Давоний ҳам Форобий каби шаҳарларни фозил ва одил шаҳарларга бўлади. Фозил шаҳарларни одил подшо идора қилса ва ўз ҳукмларида адолатга риоя қилса ва таъмагирликни ақл билан дафъ этиши таъкидланадики, бугунги кунда биз коррупцияга қарши курашда, “ҳалоллик вакцинасининг тарихий илдизини Давоний қарашларида кўрамиз, десак муболаға бўлмайди. Унинг таъкидлашича, давлатни идора этувчи адолатсиз бўлса, унинг қўл остидагилар ҳам таъмагирлик, ёлғончилик ва бошқа хатти-ҳаракатлар қиладилар, яъни подшоҳ ишини фуқаролар ҳам такрорлайди. Хуллас, ҳукмдор адолатли бўлса, бошқалар ҳам адолатли бўлишти илгари сурилган.

Шунингдек, Шарқ мутафаккирлари адолат тушунчасига алоҳида фазилат сифатида қараганларидек, Давоний қарашларида ҳам адолат тушунчаси асосий ўринни эгаллайди. Давоний одил шоҳни моҳир табибга ўхшатади. Доно табиб одамлар саломатлигини доимо кузатиб, унинг ҳолатини мўътадиллаштириб боргани каби одил шоҳ ҳам фуқароларини йўлдан адашса, уларни тўғри йўлга солиб боради, дейди [11].

Давонийнинг эркинлик тушунчаси ҳақидаги таърифи алоҳида аҳамиятга эга. Эркинликни Давоний касб-хунар орқали моддий бойлик тўплаш ва бу бойликни хайрли ишларга сарфлаш деб билади. У инсон ёмон йўллар билан эмас, балки ақлига ишониб қилган ишлари ва ҳалол меҳнатини эркинлик деб таърифлаган.

Давоний ҳуқуқий қарашларининг ўзига хос томони шундаки, у давлат қонунларининг ҳимоясига ҳар бир кишининг эркин касб-хунар танлашини, у оддий халқ меҳнатини, деҳқон

меҳнати ҳимоя қилинишини алоҳида қайд этган. Унинг фикрича, инсон фақат адолатли қонунлар ҳукмрон бўлган муҳитда ўз меҳнати туфайлигина бахт-саодатга эришиш мумкинлигини, ҳамда меҳнат инсоннинг шахс сифатида камол топишишига хизмат қилишини илгари сурган.

Шунинг учун ҳам, Давоний инсоний хислатлар: меҳнатсеварлик, тўғрилиқ, инсонийлик, яхшилик, ҳушмуомалалиқ, одиллик, донолик ва бошқа хислатларни ижобий баҳолайди. У инсондаги барча хислатларни ақлий фаолият билан боғлаган.

Кувонарли томони Янги Ренессанс остонасида Ўзбекистондаги барча эзгу амалий ишлар ҳам бу икки Уйғониш даврининг мантиқий ва узвий давоми бўлмоқда. Чунки ахлоқан гўзал, маънан юксак адолатпарвар ва халқпарвар инсонлар бугунги Ўзбекистоннинг эртанги кунини белгилаши билан бирга Янги Ренессансга улкан ҳисса қўшишини барчамиз яхши биламиз. Бундай қалби пок халқ дарди-ташвиши билан ишлаб келаётган маҳалла раислари жуда кўпдир. Минг афсуски, улар муаммоларни яхши биладию, лекин ечимига қийналади. Ҳоким ва ҳокимият олдида кўпгина ишларга ожизлик қилишади. Лекин айнан улар ҳақиқий аҳволни ҳаммадан кўп билишади. Эндиликда қомусий олимлар, Амир Темур илгари сурган ғоялар амалда ўз ифодасини топаётгани янгиланаётган Ўзбекистон халқини қувонтириши табиийдир. Чунки бу ҳақда Олий Мажлисга мурожаатномада «Маҳалла раисларини керак бўлса ҳоким қилишга ҳам тайёрман» – деб таъкидлади давлатимиз раҳбари. Маҳаллаларда ишлаётган малакали ва ташаббускор кадрларни давлат идоралари раҳбарлик лавозимларига тавсия этиш тизими йўлга қўйилиши, эндиликда маҳалла раислари ва уларнинг ўринбосарларини ҳам тизимли равишда тайёрланишини маълум қилди. Яна бу ҳақиқий янгилик бўлмб, унга кўра, маҳаллада ишлаётган малакали ва ташаббускор кадрларни давлат идоралари раҳбарлик лавозимларига тавсия этиш тизими йўлга қўйилади. Ўзбекистон Республикаси президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясида маҳалла раислари ва уларнинг ўринбосарларини ҳам тизимли [равишда] тайёрлаш йўлга қўйилади. Жумладан, Ургут, Шаҳрихонга ўхшаш катта-катта туманларимизда етти минг, саккиз минг аҳоли яшайдиган маҳаллаларимиз бор. Ўшалардаги маҳалла раисларини керак бўлса ҳоким қилишга ҳам тайёрман», дейилган фикрнинг қанчалик муҳимлигини англаса бўлади.

Ҳуқуқий таълимотлар ривожини хусусида тўхталсак, биргина Бурхониддин Марҳинонийнинг (вафоти 1197 йил) «Хидоя» асарида жамиятнинг ҳуқуқий муносабатлари ва уларни қонуний ечими таҳлил этилган ҳуқуқшунослик ривожига катта ютуқ ҳисобланади. Асарда, ҳуқуқ, ахлоқ, жиноий жавобгарлик, мулкчиликнинг ҳуқуқий кафолатлари, ажримлар, шарҳлар (закот, никоҳ, талоқ, ўғрилиқ, жазо, вақф, судхўрлик, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик бериш, даъвогарлик, мулкчилик, мерос, ижара, каби масалалар қайд этилган. Шунинг учун ҳам мазкур асар мусулмон дунёсида, айниқса, Ҳиндистон ва Кичик Осиёда ўз вақтида катта обрў-эътибор қозонган. Қонуншунос олимларимиз фаолияти кейинги асрларда ҳам ривож топган. Бунга ҳозирда ўзимизда ва чет эл кутубхоналари, жамғармаларида сақланаётган фикрга оид юзлаб асарлар далилдир. Ҳатто давлат ва ҳуқуқ ривожига оид қўлёзмаларни ўрганишнинг янги босқичи бошланди. Демак, мазкур мавзунинг аҳамияти шундаки, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти тушунчаларининг тарихий асоси, илдизлари ҳам ўз она юртимиздан бошланган [12]. Манбалар етарли фақат тадқиқотчиларни кутмоқда.

4. Хулосалар:

Масалага ҳулоса тарзида қуйидагиларни таъкидлаш мақсадга мувофиқдир:

- Мавзунинг манбавий асослари кенг. Давлатчилигимиз тарихини ёритиш учун турли тилларда битилган тарихий асарлар, қўлёзмалар кўп ва улар дунё давлатлари кутубхоналарида сақланмоқда. Уларда жамланган ҳужжатлар, маълумотлар ўзбек халқининг бой давлатчилик тарихи, ўтмиши, қонунчилиги ва ҳуқуқ соҳаларининг тарихий ривожини тадқиқ этишга хизмат қилади.

- Иккинчидан, мазкур тадқиқот жамиятнинг қонунлар асосида, муайян тизимлар доирасида бошқарилганилигини асослайди.

- Учинчидан, мақолада илгари сурилган фикр ва мулоҳазалар ўзбек давлатчилигининг тарихий-ҳуқуқий манбалари асосида икки Ренессанс даври илму фанини кўрсатган бўлса,

қиёсий таҳлил янги Ренессанс пойдеворини, тараққий йўлини ифода этмоқда. Демак, уч минг йиллик тарихда мавжуд бўлган мустақиллик учун, инсон манфаатлари учун, адолатли суд тизими ва диний кадриятларимиз билан уйғунлашган миллий ҳуқуқий институтларимиз мазмун-моҳияти мантикий ва тадрижий ривож топаётгани илмий натижадир.

Зеро, ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан борар эканмиз, бу борада қонунларга таяниб иш юритиш ҳар биримизнинг бурчимиз саналади.

Ҳозирги даврнинг муҳим томони қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган сиёсат бўлиб, мамлакатимизда босқичма-босқич ва изчил ислохотлар амалга оширилмоқда чунончи, суд-ҳуқуқ тизимини янада демократлаштириш ҳамда либераллаштиришнинг муҳим устувор йўналишларидандир.

Бу борада миллий қонунчилигимизнинг мунтазам такомиллашиб бораётгани суд-ҳуқуқ соҳасини демократлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. 2021 йилда “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги қонуннинг ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши суд-ҳуқуқ тизимини янада демократлаштиришга хизмат қилмоқда. Суд ишларини юритишда “Бир суд-битта инстанция” тамойилига мал қилиш ҳам ҳалқимиз учун гуманистик ҳојаларимизнинг ҳаётийлигидир. Учинчидан, Президент Шавкат Мирзиёев парламентга Мурожаатномасида жазони ижро этиш тизимида инсонпарварлик тамойилини кенг қўллаш борасидаги ишларга алоҳида тўхталиб, келгусида жазони ижро этиш тизимида манзил-колониялар босқичма-босқич қисқартириб борилишини маълум қилганди. Яъни, эндиликда ҳалқаро стандартлардан келиб чиқиб, 25 та манзил-колониялар босқичма-босқич қисқартирилади. Бундан буён биринчи марта озодликдан маҳрум этилган шахсга берилган жазо енгилроғи билан алмаштирилса, у манзил-колонияга ўтказилмасдан, тўғридан-тўғри пробация назоратиға олиниши ҳам янгиликдир.

Эътиборлиси шундаки, эндиликда мазкур янгилик натижасида ҳозирда жазо ўтаётган 6 минг нафар шахсга ўз маҳалласи назорати остида оиласи бағрида бўлиш имконияти яратилади.

Шу билан бирга, жазони енгилроғи билан алмаштириш ва шартли озод қилиш тўғрисида тақдимнома киритиш ваколати жазони ижро этиш органидан, янги ташкил этиладиган Инсонпарварлик комиссиясига ўтказилиши бутун дунёда кенг жамоатчиликнинг катта эътиборига сазовор бўлди.

Демак, буюк алломаларимизнинг бой сиёсий-ҳуқуқий мероси нафақат бугунги, айниқса келгуси авлод учун дастурға айланиб қолиши муҳимдир.

Иқтибослар/ Сноски/References:

- [1] Message from the President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to Parliament. <https://uz.sputniknews.ru/politics/20201229/15696114>. <https://review.uz/post/Poslanie-prezidenta-Uzbekistana-Shavkata-Mirziyoyeva>.
- [2] Ishanov A.I. Bukhara People's Soviet Republic. T., "Fan", 1969.
Samatova X.S. The main features of the social and state system of the X Ivin Khanate. -T., 1958.
- [3] Boboev H.B. Political and legal teachings of Nawai T. 1996.
- [4] Saidov A. Fundamentals of Islamic law. Lecture course. T., Acad. Ministry of Internal Affairs. Rep Y..., 1995, 112 pages,
- [5] Muqimov Yu. Historical sources of the law of Uzbekistan. - S., “Zarafshon”, 1997;
- [6] Azamat Ziyoy. Uzbek History of the UbeK statehood. - T., "Sharq", 2000
- [7] Al-Farabi. Farabi. Treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city // Grigoryan S.N. From the history of philosophy of Central Asia and Iran of the 7th-12th centuries. M.: Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR, 1960, pp. 156-195
- [8] Temur Code. - T.: Gafur Gulyam Publishing House, 1991, -p. 61
http://www.smr.ru/centre/win/books/timur_titul.htm

- [9] Al-Farabi. Socio-ethical treatises. Al-Farabi. Philosophical treatises. Alma-Ata, 1970.
- [10] Ahmedshaeva M.A. Social problem of youth crime and the formation of the legal culture of students. T International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. <https://www.psychosocial.com/article/PR260423/14696/> DOI: 10.37200/IJPR/V24I6/PR260423 Pages: 4363-4377
- [11] Teaching sufism: ideas of bahauddin nakshbandi and its activity in Modern Uzbekistan. SRK Agzamkhadjaeva Saida Sabithanovna ...International Journal of Advanced Science and Technology. Vol. 28 No. 12 (2019) ISSN: 2005-4238 ... <http://serisc.org/journals/index.php/IJAST/article/view/122>
- [12] Avesta: Selected Hymns / Per. with avest. THEM. Steblin-Kamensky. Dushanbe, 1990. Avesta. Selected Hymns: From Videvdat / Per. with avest. THEM. Steblin-Kamensky. M., 1993. А 45. Аль-Хидайя / Бурхан ад-Дин аль-Маргинани. – Алматы: ТОО «Кәусар-саяхат», 2013. ISBN 978-601-7016-49-4

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Дармонжон Курязова,
тарих фанлари номзоди, доцент
Камолиддин Бехзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн институти

ЧЕТ ДАВЛАТЛАРДА АРХЕОЛОГИЯ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ МУЗЕЙЛАШТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИКЛАРИ

For citation: Darmonjon Kuryazova. FEATURES OF MUSEUMIFICATION OF MONUMENTS
ARCHAEOLOGY ABROAD. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.13-20

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-2>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада асосий эътибор археология ёдгорликларининг маданий меросни турли музейлаштириш услублари орқали сақлашдек кам ўрганилган муаммоларига эътибор қаратилган.

Кўчмас археология ёдгорликларини музейлаштириш бўйича турли давлатлардаги олимларнинг илмий фаолияти, муаммонинг тарихи қисқача тавсифлаб берилади. Шунингдек, муаллиф жаҳоннинг турли мамлакатларидаги кўчмас объектларни музейлаштириш бўйича олиб борилган ишларга солиштира таҳлиллар беради.

Мақолада музейлаштириш муаммоси замонавий музей амалиётининг ажралмас қисми эканлиги ва жаҳон ҳамжамиятининг диққат марказида турганлиги илмий асослаб берилган.

Калит сўзлар: музей, музейлаштириш, археология, таҳлил, ташкиллаштириш, музей, сақлаш, консервация, реставрация, маданий ёдгорликлар, тадқиқот.

Дармонжон Курязова,
кандидат исторических наук, доцент
Национальный институт художеств и дизайна
имени Камолиддина Бехзода

ОСОБЕННОСТИ МУЗЕЕФИКАЦИИ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ ЗА РУБЕЖОМ

АННОТАЦИЯ

В данной статье уделено внимание к малоизученной проблематике памятников археологии как сохранения культурного наследия, различными методами музеефицирования.

Кратко характеризуется история проблемы, организационная деятельность учёных разных стран по музеефикации недвижимых памятников археологии. А также автор даёт сравнительный анализ проведенных работ по музеефикации недвижимых объектов в различных странах мира.

В статье научно обосновано, что проблема музееведения является неотъемлемой частью современной музейной практики и находится в центре внимания мирового сообщества.

Ключевые слова: музей, музеефикация, археология, анализ, организация, охрана, консервация, реставрация, памятники культуры, исследование.

Darmonjon Kuryazova,

doctor of philosophy (PhD), docent

The National institute of Arts and Design named after Kamoliddin Bekhzod

FEATURES OF MUSEUMIFICATION OF MONUMENTS ARCHAEOLOGY ABROAD

ABSTRACT

In this article, attention is paid to the little-studied problems of archaeological monuments as the preservation of cultural heritage, using various methods of museumification.

The article briefly describes the history of the problem, the organizational activities of scientists from different countries on the museumification of immovable archaeological monuments. The author also gives a comparative analysis of the work carried out on the museumification of immovable objects in various countries of the world.

The article scientifically substantiates that the problem of museology is an integral part of modern museum practice and is in the center of attention of the world community.

Index Terms: museum, museumification, archeology, analysis, organization, protection, conservation, restoration, cultural monuments, research.

1. Долзарблиги:

Жаҳонда моддий маданий меросни сақлашнинг хорижий тажриба доирасига мос тушадиган тамойил – табиий ландшафт шароитларида археологик ёдгорликларни музейлаштиришдир. Кўчмас ёдгорликлар билан боғлиқ муаммолар орасида асосий эътибор уларнинг консервация қилиниши ва музейлаштирилишига қаратилади. Очик майдонлардаги ёдгорликлардан узоқ вақт мобайнида фойдаланиш ва сақлаш масалалари - илмий-тадқиқот, муҳандислик-техник ҳамда юридик характерга эга жуда мураккаб, бир-бири билан боғлиқ муаммоларни келтириб чиқаради. Унинг замонавий ечимини топишдаги энг оптимал вариант археологик музей – қўриқхоналарини яратиш ҳисобланади [1. – С. 115].

2. Методлар ва мавзунинг ўрганилганлик даражаси:

Мазкур тадқиқот ишида замонавий назарий-методологик, фанлараро ёндашувлар, тизимлаштириш тамойиллари, шунингдек, қиёсий, тизимли таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Кўчмас тарихий-маданий мерос объектларини музейлаштириш, консервация ва реставрация қилиш бўйича қатор соҳа олимлари илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Жумладан, М.Гарбер, А.Медведь ва М.Каулен Россия ва чет давлатларда археология ёдгорликларини сақлаш, музейлаштириш ҳамда реставрация қилиш ишларини ўрганган. Я. Ғуломов Ўзбекистонда моддий-маданий ёдгорликларни сақлаш, А.Абдуразаков Афросиёбдаги деворий суратларни сақлаб қолиш ва музейлаштириш муаммолари устида иш олиб борганлар. М.Филанович ва А.Тереножкинлар эса Тошкент шаҳри ҳамда унинг атрофида жойлашган тепаликларни, яъни археология ёдгорликларини ўрганиб, уларни турли табиат, инсон омилиларидан муҳофаза қилиш, сақлаш кабилар бўйича изланишлар олиб боришган.

Янги методология ва аксиологик ёндашув асосида тадқиқ этилган мазкур асарларда моддий маданий ёдгорликлар миллий кадриятнинг устувор соҳаси сифатида ўрганилган. Тадқиқот жараёнида ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва таъмирлаш, жаҳон музейшунослиги амалиётидаги янгиликлар ва инновацион шакллар, кўчмас объектларни музейлаштириш, муҳофаза қилиш масалаларига эътибор қаратган ўқув қўлланма, дарслик ва монографиялардан ҳам фойдаланилди.

3. Тадқиқот натижалари:

Кўчмас моддий маданий ёдгорликларни реставрация, консервация ва музейлаштириш йўли билан сақлаб қолиш, бугунги кундаги энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Юқоридаги фикрдан келиб чиққан ҳолда, чет давлатларида лойиҳалаштирилиб, амалга оширилган ишларни кўриб чиқамиз. Масалан, Словакиянинг музейлаштириш амалиётида Русовица худудида жойлашган Герулата шахристонида мутахассислар тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш борасида лойиҳачилар сўзсиз муваффақият қозонганликларини таъкидлайдилар [2. С. 23-25]. 1965-70 йилларда бу ерда археологлар томонидан қазилган ишлари олиб борилганида, эрамизнинг I-IV асрларида ҳукм сурган Рим империяси даврига оид маҳаббатли меъморчилик иншоотлари қолдиқлари ва славян уйларининг тошдан қилинган фундаментлари топилган. Словакия олимларининг археологик топилмалари бўйича ҳисоботларида, Геркулата Рим империяси даврининг сақланиб қолган ягона ёдгорлиги эканлиги таъкидланган. Археологик ёдгорликнинг ноёб қимматини ҳисобга олган ҳолда, уни музейлаштириш ва туристик комплекс ташкил қилишга қарор қилинди [1. – С. 117]. Музейлаштириш бўйича лойиҳа муаллифлари жойида қилинадиган экспозиция учун қуйидагиларни киритдилар: мудофаа деворларининг бир қисми; эрамизнинг I-II асрларига оид турар жой биноларининг тош фундаменти; маҳаббатли меъморчилик объекти – III-IV аср форуми; подиум қолдиқлари ва хоказо. Лойиҳа муаллифлари шахристон қолдиқларини қандай қилиб таассурот қолдирадиган тарзда намойиш этиш устида узоқ ишладилар. Ёдгорликнинг атрофига томошабинлар учун яхлит пўлат конструкцияли айвонлар, эни 1,5 метрли йўлаклар қилинган. Шахристоннинг кўп қисми иқлим таъсирида йўқ бўлиб кетмаслиги учун яна тупроқ билан кўмилиб, гербицидлар билан ишлов берилган ва атрофи чегараланган. Бу ердан топилган анъанавий археологик буюмлар эса, кираверишга қурилган музейга жойлаштирилган.

1954 йилда Чехия худудида Морава дарёси соҳилидаги Микулчица қишлоғида, эрамизнинг VII асрларига мансуб, 200 гектар ерни эгаллаган славян шахристони топилди. Христиан динига оид 12 та қурилманинг 5 таси князь қасри худудида, қолганлари чеккароқларда жойлашган. Ибодатхоналарнинг атрофида туристик ахборот йўлакчалар қилинган. У ердаги иншоотларнинг усти енгил конструкциялар билан ёпилиб, музейлаштирилди. Шу ердан топилган экспонатлар витриналар ичида намойишга қўйилган. Бетон деворчалар билан шахристон худудининг атрофи ўраб чиқилган [3. - С. 612-615].

Англиядаги Кент шахрининг чекка жойларида олиб борилган археологик қазилмалар жараёнида Рим виллаларининг қолдиқлари топилган. Қатор илмий тадқиқотлар олиб борилганидан сўнг, бу топилманинг музейлаштириш лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бунда объектнинг устига, қазилма ишлари олиб борилган склов зоналарининг чегараларини ҳам камраб олувчи пастқам том билан ёпилган ёғоч павильон қурилди. Максимал даражада табиий ёруғлик билан таъминлаш мақсадида, том ва деворлар аспоблитлар билан уйғунлаштирилган шаффоф ойнасифат листовой материаллар билан қопланган. Конструктив жиҳатдан павильон учта бир-бирига ўхшамаган портал оралиқларига эга бўлиб, уларнинг марказдагиси энг узун, ён томондагилари калтароқ, лекин ҳар хил узунликда қилинган [4. – Р. 192-194.].

Кейинги ёдгорлик Қадимий Шарқий Ирландияга масуб бўлиб, тош асрининг Ньюгрейндж ёдгорлиги ҳисобланади. У Бойн водийсидаги Мит графлигида жойлашган. Гизадаги Пирамида ҳамда Стоунхенждан олдин, яъни тахминан 5200 йил аввал қурилган. Ньюгрейндж айлана шаклидаги 85 метрли тепаликни ҳосил қилган, диаметри 13,5 метр, баландлиги 19 метр. Қўрғон 97 та катта бордюр тошлари билан ўралган, уларнинг баъзиларида мегалит санъати номини олган рамзлар чизилган. Бу обида бугунги кундаги очиқ осмон остидаги музей бўлиб ЮНЕСКОнинг бутунжаҳон мероси рўйхатига киритилган.

Музейлаштиришнинг яна бир турини 1980 йилда Парижда очилган Нотр-Дам-де-Парининг Археологик криптасида кўришимиз мумкин. Бу ёдгорлик Сите оролида қурилиш ишлари бошланаётганда ер остидан топилган. 1965-72 йилларда археологик тадқиқотлар ўтказилиб, у ердан қадимий биноларнинг лавҳалари топилган. Олимлар уларнинг энг қадимийси Антик даврга мансуб эканлиги аниқлашган. Бино қолдиқлари атрофи сунъий

ёритгичлар билан ёритилиб, атрофларига витриналар қилиниб, ичига шу ердан топилган экспонатлар намойишга қўйилган. Бу ерда мамлакат ва шаҳарнинг кўп асрлик маданий меросидан дарак берувчи экспонатлар мавжуд. Унинг коллекцияси ноёб ва кўпқиррали бўлиб, қиммати юқори ва аналоглари йўқ. Томошабин ер остидаги музейга кирганда, ўша давр муҳитини ҳис қилади. Бунга информатив характери эга слайд-шоу, аудиокомментарийлар, интерактив дастурлар ёрдам беради [5. <https://commons.wikimedia.org/wiki/>].

Бу каби тажрибалар Греция мисолида кўриладиган бўлинса, юқоридаги музейлаштирилган ёдгорликлардан тубдан фарқ қилади. Санторини Тера оролидаги Акротири археологик ёдгорлиги эрамиздан аввалги 1450 йилда вулқон остида қолиб кетган. 1860-йилларда Суэц каналини қуриш учун ишчилар вулқон қулларини олмоқчи бўлганларида мана шу қадимги шахристон қолдиқларига дуч келишган. Қазилмалари 1967 йилда Афина университети профессори Спирос Маринатос раҳбарлигида бошланган. Олимларнинг фикрига кўра, Акротирида очилган 40 та бино қолдиқлари ҳудуднинг атиги 1/30 қисмини ташкил этади. Бу ёдгорликнинг устини ёпишда темир, ёғоч, ойна каби материаллардан фойдаланилган. Обидаларга путур етказилмаслик учун, унинг атрофларига томошабинлар юришига алоҳида йўлақлар қилинган. Энг асосийси бу ерда имкон қадар давр муҳитини сақлаб қолишга алоҳида эътибор қаратилган.

Юқоридаги объектларнинг барчасида музей иши талабларига мос тарзда ёдгорликлар музейлаштирилган. Лекин уларда қўлланилган услублар бир бирини такрорламайди, чунки археологик объектлар турли ҳолатларда бизгача етиб келган. Масалан, Европа мамлакатларидаги обидаларнинг қурилиш материаллари асосан мармар, тош ва ғишт бўлиб, кўп ҳолларда уларнинг аксарият қисми ер устида бўлган. Ўрта Осиё мамлакатларидаги қадимий обидаларда, асосан паҳса деворлар, кейинчалик эса ғишт ишлатилган бўлиб, уларнинг катта қисми ер остида қолиб, тепа қисмлари эса, тепаликларга айланиб қолган. Шунинг учун уларни музейлаштириш жуда қийин, чунки бир неча гектарни эгаллаб турган ёдгорликларни устини модерн стилида енгил конструкцияларни қўллаган ҳолда, гумбаз ёки аркалар ёрдамида ёпиш керак бўлади. Бунинг учун жуда тажрибали конструктор, архитекторлар керак ва бунга жуда катта маблағ талаб қилинади. Сабаби, устини ёпишда қўлланиладиган материал авваламбор лаборатория текширувидан ўтказилиб, кейин танланади. Ўзбекистоннинг иқлим шароитига Европа мамлакатларида қўлланиладиган материаллар тўғри келмайди. Уларнинг энг бақуввати – 60° дан +50° гача чидайди.

Кўриб чиқиладиган муаммо учун археологик объектнинг энг муҳим хусусияти шуки, уни музейлаштириш ёдгорликдан фойдаланишнинг энг яхши усулидир. Лекин, бу борада илмий услуб охиригача ишлаб чиқилмаган, тўпланган тажрибани айнан музей иши позициясидан жиддий равишда умумлаштириш талаб қилинмоқда.

Ёдгорликларни ҳисобга олиш, уларни, фондларини, археологик карталарини яратиш – вайрон бўлишдан сақлашга йўналтирилган олдини олиш чораларини ўзида ифода этади. Лекин, бу чора тадбирлар ёдгорликларни информацион салоҳиятини таъминлай олмайди. Шунга мувофиқ, музейлаштириш – бундай ёдгорликни маданий муҳитга киритишнинг ягона йўлидир. Бир вақтнинг ўзида у муҳофаза қилиш муаммосини ечиш имконини беради, негаки археологик қазилмалардан сўнг археологик объект талофат кўради, одатда емирилади, ўт босиб кетади, кўмилиб кетади. Ниҳоят тиклаб бўлмас даражага келганда, объект муҳофаза қилиш рўйхатларидан чиқариб ташланади. Аксарият археологик объектларни музейлаштиришнинг бошқа ўзига хослиги шундаки – уларни бошқа ҳудудга ташишнинг имкони йўқ. Одатда, археологик ёдгорлик фақатгина топилган жойининг ўзидагина музейлаштирилиши мумкин. Кўчмас археологик объектларни музейлаштиришнинг босқичлари қуйидагилардан иборат: қазилмалар, консервациялаш, яқинлаштириш йўллари ободонлаштириш ва экспозицион изоҳлашнинг бошқа турлари. Музей намойиши учун археологик ёдгорликларни танлаб олишда объектларнинг бир нечта турлари ажратиб олинади. Археологик ёдгорликлар: кўҳна шаҳарлар ва қишлоқлар, манзилгоҳлар, эски қабристонлар, суғориш тизимлари, ишлаб чиқариш – ҳунармандчилик мажмуи, яъни қадимги одамлар ҳаёти ва фаолиятининг барча асосий лаҳзаларини ҳар томонлама ёритиш имконини берувчи

комплекслар. Археологик объектлар: алоҳида қурилмалар, шу жумладан археологик ёдгорликлар таркибида ҳам. Археологик топилмалар: археологик ёдгорлик ва объектнинг барча кўчма қисми. Қадим ўтмиш ёдгорликлари ичида қояга чизилган тасвирлар алоҳида ўрин эгаллайди. Бу ёдгорликлар археологик ёдгорликларга қарашли бўлсада, бироқ, улар қазилмалар билан боғлиқ эмас. Петроглифлар ўзига хос аттрактивлик ва экспрессивлик хусусиятига эга бўлиб, томошабинга кучли таъсир ўтказди. Тажриба шуни кўрсатадики, баъзида қоя ёки бино деворларга чизилган тасвирларни музейлаштириш уларга зиён етказди. Франциянинг жанубий-ғарбида жойлашган 17000 йиллик тарихга эга, Ласко ғориларига чизилган қоя суратларида кўп томошабинлар кириши натижасида, харорат-намлик тартиби ўзгариб, салбий ўзгаришлар юзага келган. Яъни улар моғор замбуруғлари билан қопланиб, намлана бошлаган. Ласко ёдгорлигига 2001 йилдан томошабинларнинг кириши таъқиқланган. Махсус рухсатнома билан кунига бешта олимнинг киришига рухсат берилади. Самарқандаги Афросиёб шахристонининг деворий суратларида ҳам шу нарса кузатилган. Бундай муаммолардан келиб чиққан ҳолда, музейга келувчиларга ёдгорликни намойиш этиш усуллари атрофлича ўйлаш зарур.

Ҳозирги вақтда археологик ёдгорликларни музейлаштиришда кўпроқ сақланиб қолган қисмлар, қазилма маълумотлар ва шунга ўхшашларни жалб қилиш асосида қурилмани тўлиғича барпо қилишга асосланган реконструкция усулидан фойдаланишмоқда. Музей нуқтаи-назаридан самарали бўлган бу усул кўпгина мутахассисларнинг салбий муносабатига учрамоқда. Археологик ёдгорликни ташриф қилувчиларнинг кенг доираси учун қизиқарли ва тушунарли қилиш – археологик музейнинг энг муҳим вазифаларидан бири ва бу масалани ечишнинг энг амалий натижа берадиган йўли – қайта тиклашларни қўллаш эканлиги, бундай ёндашишнинг тарафдорлари томонидан таъкидланмоқда.

Ёдгорликни шаҳар организмга киритишнинг турли усуллари мавжуд. Баъзи объектлар музейлаштирилса, бошқалари биноларнинг ертўлларида, шаҳар паркларида, метро бекатларида, ер ости ўтиш жойларида сақланилади. Қадимги одамларнинг ҳаёти ва фаолияти намоёндаларини бутун йиғиндисини ўрганиш имкониятини берувчи, очиқ осмон остидаги археологик қўриқхона-музейларни ташкиллаштирган ҳолда археологик ёдгорликларни комплекс равишда музейлаштириш – ҳозирда музейлаштиришнинг энг такомиллашган шаклидир.

Бироқ, ханузгача археологик экспедиция, одатда, ишнинг оддий бўлган кўринишларини бажариб, қазилмаларни очиқ қолдиради ҳамда музейлаштириш масалалари билан шуғулланишни музейнинг ўзига топширади. Музейда эса кўпинча тегишли тайёргарлиги бор мутахассислар йўқ. Археологлар, реставрацион устахоналар ва музей мутахассисларидан тузилган бригадаларни ташкил қилиш истиқболли йўл бўлиб муҳим аҳамият касб этмоқда. Музейлаштирилиши керак бўлган ёдгорликларни қазиб олишнинг махсус методикаларини ишлаб чиқиш ишлари олиб борилмоқда. Улар қазилмалардан тупроқни олиб ташлаш, қазилма деворларини маҳкамлаш ёки тик деворларни оғма деворлар билан алмаштириш каби усулларни ўз ичига олган бўлиб, ўпирилиш ҳавфини бартараф қилишга, қазилмага янада табиий кўриниш бериш ва кўринишини яхшилашга қақриланган. Қудуқлар, сувни қайтарадиган каналларни қуриш йўллари орқали қазилмаларни ёмғир ва эриган сувлардан сақлайдилар.

Агар ёдгорликда бир-бирини ёпиб қўядиган турли вақтларга мансуб бир қатор объектлар бўлса, уларни шундай экспонатлаштиришга ҳаракат қилишади-ки битта қазилма чегарасида турли вақтларга мансуб объектлар тизимини намойиш қилган ҳолда ёдгорликнинг тарихий ривожланиш сурати аниқ ва равшан бўлиши керак. Содда бўлса ҳам лекин самарали бўлган яна бир йўли – алоҳида қазилмаларда фақат битта вақтга мансуб объектларни кўрсатиш. XX-асрнинг охириги ўн йилликларида ёдгорлик намойишига ўйин лаҳзасини олиб кириш, ташриф қилувчини маданият парадигмасига киритиш, ҳаракат орқали унга ўйинни қўшиш, қадимги одам турмуш тарзининг моделини яратишни англаувчи “жонли археология” тушунчаси пайдо бўлди. Чет элда болалар ва ёшлар билан цивилизациядан узоқда, ибтидоий

жамоанинг қайта тикланган шароитларида олов топиб, бошпана қуриб, овқат тайёрлаган ҳолда бир неча кун мобайнида яшаб келиш каби сафарга чиқишлар амалда татбиқ этилади.

Ишлаб чиқувчи мутахассислар олдида турувчи муаммоларнинг мураккаблиги: бошқа ўхшаш ёдгорликларнинг амалдаги моделлари ҳавфсизлигини таъминлашдан тортиб, то тўплamlарни йиғишгача бўлган муаммолар – аён ва аниқ. Бироқ муаммони ўртага қўйишнинг барвақтлиги ва профессионаллиги биринчи навбатда ижтимоий лойиҳалаштириш масалаларини ечишга бўлган интилиш, ўзининг пайдо бўлиши ва шухрати билан бекатга қарздор бўлган, шаҳарда жамоат фикрини тайёрлаш, илм ва техника тарихи, ҳамда рус музей иши учун фавқуллодда муҳим ушбу ташаббуснинг муваффақиятига ишонч ҳосил қилиш имкониятини беради. Афсуски, ҳатто аниқлаш ва сақлаш муаммолари билан тенглаштирганда индустриал меросни экспозицион изоҳлаш муаммолари хали сустраражада ишлаб чиқилган. Ишлаб чиқарувчи жараёнларни сунъий яратилган музей шароитида намойиш қилиш, изоҳлаш ва сақлаш усуллари энг мураккаб бўлса ҳам, аммо лекин ниҳоятда қизиқарлидир.

Қўриқхона- музейларда анъанавий маданиятни бизлар табиий муҳитга максимал даражада яқин, ўраб олган шароит билан уйғун бўлган ҳолда қабул қиламиз. Ниҳоят музей, анъанани айнан унинг тарихий шаклларида янада аниқ қилиб қайта тиклашга интилади.

Тадқиқот жараёнида кўп олимлар археологик объектларни музейлаштирмаслик тарафдори эканлиги аниқланди. Уларнинг фикрича ер остидаги ёдгорликларни очмасдан, келажак авлод ўрганиши учун қолдириш керак [6. –С.37.]. Агар улар тупроқдан тозаланиб, усти турли конструкциялар билан ёпилса, умри қисқароқ бўлади деб ҳисоблайдилар. 1987 йили Москва шаҳрида ёдгорликларни сақлаш ва қўллашнинг методик асослари бўйича илмий ишлар тўплами нашр этилган [7. –С.105.]. Ундаги деярли барча олимларнинг фикри юқоридагиларни тасдиқлайди.

Бу каби муаммоларни инновацион лойиҳалар ёрдамида ҳал қилиш мақсадга мувофиқ. Масалан, тарихий, меъморий ва маданий ёдгорлик бўлмиш тарихий иморатларнинг тарихи, унда яшаб ўтган ёки ишлаган машҳур одамлар ва шу бинога алоқаси бор асосий тарихий воқеаларни музей кўргазма инсталляцияларини яратиш орқали музейлаштириш ҳам мумкин. Бундай лойиҳаларни амалга ошириш археологик ёдгорликлар, тарихий иморат ва саройлар салоҳиятидан янада тўлароқ фойдаланиш имкониятини беради. Тарихий иншоот, бино ва саройлардаги кўргазма инсталляциялар ушбу бино билан боғлиқ у ёки бу тарихий мавзуларни очадиган буюмлар, ҳужжатлар, фотосурат ва бошқа экспонатларни ўзида ифода этади. Дизайнерлик ва бадиий безатиш бундай инсталляцияларнинг биринчи навбатдаги энг муҳим шартидир. Шу тариқа замонавий технологиялар ёрдамида ташриф буюрувчилар моддий маданий мерос ёдгорликлари тарихи билан танишиш имкониятига эгадирлар. Бу инсталляциялар бизларга авлод-аждодларимизнинг тарихий негизи ҳақида эслатиб туради ва инсониятга тарихий хотирани қайтариши мумкин. Бу ҳолат шаҳарнинг тарихий ёдгорликларига янги ҳаёт баҳш этувчи замонавий интеллектуал ва маданий муҳитни яратмоқда. XX-асрнинг охиригача икки ўн йиллигида техник воситалардан фойдаланган ҳолда меъморий ёдгорликларни экспозицион намойишига янги истиқболли ёндашишлар пайдо бўлган. Кўчмас ёдгорликлар билан боғлиқ бўлган интерьерларни экспонатлаштириш муаммосини ечишнинг янги ёндашувларидан бири “аудиовизуал намойиш” дир. Бундай экспозицион ечимлар намуналари кўп бўлмаса ҳам, бироқ, бу тажриба истиқболли бўлиб, ўрганишга лойиқ.

Шуни таъкидлаш жоизки, кўчмас моддий маданий мерос объектларини нафақат музейлаштириш, балки, реставрация ва консервация йўллари билан ҳам эскириш жараёнини секинлаштириб, сақлаш мумкин. Музейлаштирилаётган объект ҳар доим тарихий аҳамиятнинг турли жиҳатларига эга бўлиб, улар орасида ҳал қилувчисини ажратиб олиш мумкин. Объект моддий маданият тарихи ёдгорлиги, санъат тарихи ёдгорлиги, мемориал объект, турмуш, этнографик ва ҳоказо ёдгорликлар сифатида аҳамият касб этиши мумкин. Ушбу жиҳатларнинг қайси бири ҳукмронлик қилиши ва биринчи навбатда музейлаштирилаётганда аниқланишини ҳал қилиш муҳим. Реставрацион усулнинг танланиши шунга боғлиқ. Моддий-маданий мерос ёдгорликларининг тарихий ва бадиий аҳамиятини

сақлаш ёки аввалги қиёфасини қайтариш мақсадида вайрон бўлган, шикастланган ёки бузилган меъморий иншоотлар, археологик ёдгорликлар ва бошқа турдаги объектларни мустаҳкамлаш, тиклаш ва реставрация қилиш ҳам ижобий натижа беради. Реставрация тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилишнинг таркибий қисми бўлиб, муҳим аҳамият касб этади. Кўпинча реставрация қилиш давомида ўтказиладиган тадқиқотлар тарихий ривожланишнинг шаклланган концепцияларини тубдан ўзгартиради. XIX ва XX асрлар бўсағасида меъморий ёдгорликларга нисбатан реставрациянинг энг ривожланган илмий назарияси шаклланади.

Мутахассислар тарихий ва маданий мерос объектларини тиклаш ва таъмирлашда ИКОМОСнинг халқаро стандартларига қатъий амал этишга биринчи даражали аҳамият бермоқда [8.–Б.170-176.]. Ушбу халқаро стандартларга мувофиқ, тарихий ва маданий ёдгорликларда фақат консервация қилиш, таъмирлаш ва тиклаш ишларини олиб боришга йўл қўйилади. Бунда консервация қилиш – ёдгорлик қандай ҳолатда бўлса ўшандагича сақлаб турилишига йўналтирилган чора-тадбирлар кўзда тутилади. Таъмирлашда ёдгорликнинг асл тузилишига бирор ўзгартириш киритилмаган ҳолда уни сақлаб туриш учун вақти-вақти билан одатий қурилиш усулларини қўллаш тушунилади. Тиклаш - таъмирлаш ва консервация қилиш ишларини ҳам қамраб олиб, тарихий ва маданий мерос объектларининг ташқи кўринишини илмий асосланган ҳолда ёдгорликда вақт ўтиши билан унинг қиёфасини ўзгартирган омиллардан ҳоли қилишдир.

Замонавий реставрация назариясининг асоси, реставрацион усул ва услубларни табақалаштириш ҳақидаги тушунчадан ташкил топган бўлиб, замонавий амалиёт учун улар муҳим аҳамиятга эга. Реставрациянинг замонавий усуллари ёдгорликни мустаҳкамлаш учун қурилиш техникаси ва барча физик-кимёвий инновацион ютуқлардан фойдаланиш имконини беради. Реставрация қилиш учун турли материаллар қўлланилиши мумкин, гарчанд ҳақиқий материалларни сохталаштиришга йўл қўйилмаса ҳам, лекин сиртдан улар ёдгорликни қуришда ишлатилган материалларга яқин бўлиши керак. Ёдгорликни ҳақиқий қисмларини бўлақларга ёки турларга ажратиш одатда бундан мустасно, чунки замонавий реставрация қилиш техникаси шикастланган қурилмани бузмаган ҳолда уни мустаҳкамлаш имкониятини беради.

Қандай услубни танлашдан қатъий назар, музейлаштиришнинг биринчи босқичи реставрация хисобланиб, у объектни сақлаш мақсадида амалга оширилади [9. -Б.59-65.]. Ҳозир, яхлит, бир турли жараён сифатидаги реставрация ҳақидаги тасаввурлар ўрнига, реставрацияни мураккаб, фаолиятнинг турли хил кўринишларига бўлиб ташланган, тарихий жиҳатдан турли жараён сифатида тушуна билиш ва англаш вақти келган. Унга мувофиқ реставраторлар турли усуллардан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Реставрацион усул – реставрация қилишнинг турли усулларидан фойдаланган ҳолда, маълум мақсадга эришадиган реставраторнинг ҳаракатлар кўриниши. Консервациялаш ва аналитик усул, истисно сифатида синтетик усул ҳам реставрациянинг асосий усуллари. Консервациялаш – энг жиддий реставрацион усул бўлиб, унинг асоси ёдгорликнинг мавжудлик вақтида пайдо бўлган барча қатламлар аҳамиятини тасдиқлашдан иборат.

Консервациялаш реставрация қилиш билан чамбарчас боклик. Қурилмаларни консервациялаш давомида ёдгорликларни реставрациягача бўлган даврида вайрон бўлишини олдини олиш мақсадида ер, девор ва гумбазлар мустаҳкамланади, химоявий павильон ва бостирмалар қурилади. Замонавий реставрация қилишнинг бош муаммоларидан бири – бу аслик ва ҳаққонийлик ўртасидаги танлов. Аслик ва ҳаққонийлик – моддий маданият ёдгорликларига нисбатан бўлган асосий талабдир [10.- Б.120.].

4. Хулосалар:

Юқоридаги фикрлардан хулоса қилган ҳолда, Ўзбекистоннинг моддий - маданий меросини илмий жиҳатдан ўрганиш, жаҳон тажрибалари асосида сақлаш ва музейлаштириш, бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири деб хисоблаш мумкин. Ҳозирги кунда мамлакатимизнинг ижтимоий – маданий ҳаётида урбанизация, инновация жараёнлари кучая бошлади. Бу жараёнлар ўз навбатида археологик ёдгорликларнинг аста – секин йўқ бўлиб

кетишига олиб келиши мумкин. Лекин, келажак авлод учун ана шу йук бўлиб кетаётган ажойиб лойихаларга эга бўлган археологик объектларни, ёдгорликларни сақлаб қолиш зарур. Бунинг учун жаҳон тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда уларни музейлаштириш чоратадбирларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Музейлаштириш муаммоси замонавий музей амалиётининг ажралмас қисми бўлиб қолмоқда ва жаҳон ҳамжамиятининг диққат марказида турибди.

Иқтибослар/Сноски/Reference:

1. Гарбер М.И. Из опыта музеефикации памятников археологии за рубежом. // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: [Сб. статей. / Научный редактор и составитель Э.А.Шулепова] – М.: НИИ культуры, 1982. – С. 115, 117. (Garber M.I. From the experience of museification of archeological monuments abroad. // Issues of protection, restoration and propaganda of historical and cultural monuments: [Sat. articles. / Scientific editor and compiler E.A. Shulepova] - М.: Research Institute of Culture, 1982. - P. 115.)
2. Schwarczowa A. Gerulata. "Projekt", 1975, 188 (6). 23-25.
3. Poulik J. Archeologické objevy a Velika Morava, "Architektura CSSR", 1963, №10, - S. 612-615.
4. Bedford. Pavilion for Roman excavations, "Wood", 1963, vol. 28, № 5. – P. 192 - 194.
5. Fleury M., Kruta V. La crypte arceologique du parvis Notre Dam. Paris, 1990.; [https:// commons. wikimedia.org/wiki./File:La crypte archéologique du Parvis de Notre-ame \(Paris\) \(8274683584\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_crypte_archéologique_du_Parvis_de_Notre-ame_(Paris)(8274683584).jpg).
6. Афанасьев Г.Е., Александрова М.В. Некоторые вопросы организации охранных археологических исследований в зонах новостроек РСФСР // Методические основы охраны и использования памятников археологии. М., 1987. - С. 37. (Afanasyev G.E., Alexandrova M.V. Some questions of the organization of protective archaeological research in the zones of new buildings of the RSFSR // Methodological bases for the protection and use of archaeological monuments. М., 1987. - P. 37)
7. Методические основы охраны и использования памятников археологии. - М., 1987. - С. 105. (Methodological foundations for the protection and use of archaeological monuments. - М., 1987. - P. 105.)
8. Мухамедова М.С. Музейшунослик соҳасини ривожлантиришда миллий ва халқаро ташкилотлар фаолиятининг ўрни (XX-XXI асрлар). – Т.: "Yosh kuch press matbuoti" МЧЖ, 2017. – Б. 170-176. (Muxamedova M.S. The role of national and international organizations in the development of museology (XX-XXI centuries). - Т.: "Yosh kuch press matbuoti" LLC, 2017. - Б. 170-176.)
9. Юдин М.О. Методы музеефикации объектов архитектурного наследия Кемеровской области // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. LXVII междунар. науч.-практ. конф. № 12(67). – Новосибирск: СибАК, 2016. – С. 59-65. (Yudin M.O. Methods of museumification of objects of the architectural heritage of the Kemerovo region // In the world of science and art: questions of philology, art history and cultural studies: collection of articles. Art. by mater. LXVII int. scientific-practical conf. No. 12 (67). - Novosibirsk: SibAK, 2016. - P. 59-65.)
10. Курязова Д.Т. Ўзбекистон музейлари: моддий маданий меросини ўрганиш, сақлаш масалалари. Монография. – Тошкент: Сан'ат, 2018. -Б.120. (Kuryazova D.T. Museums of Uzbekistan: the study and preservation of material and cultural heritage. Monograph. - Tashkent: San'at, 2018. -P.120)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Шухрат Ашурович Алламуратов,
таянч докторанти,
Термиз давлат университети
allamuratovs@tersu.uz

БУХОРО АМИРЛИГИНИГ АМУДАРЁ СУВ ЙЎЛИ ВА КЕЧУВЛАРИ ОРҚАЛИ САВДО МУНОСАБАТЛАРИ

For citation: Shukhrat A. Allamuratov. TRADE RELATIONS OF THE BUKHARA EMIRATE THROUGH THE AMUDARYA WATERWAY AND CROSSING. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.21-27

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-3>

АННОТАЦИЯ

Мақола Бухоро амирлигининг Амударё сув йўли ва кечувлари орқали олиб борган савдо алоқаларига бағишланган. Хусусан, Амударё флотилиясининг кириб келиши, флотилия ҳамда маҳаллий кема - қайиқларнинг Амударё соҳилларида тижорат юқларини ташишдаги роли, Амударё бўйлаб кечув ва божхона пунктларида Россия империяси назоратининг ўрнатилиши баён этилган. Минтақанинг қадимий қарвон йўллари, Амударё сув йўли ва кечувлари орқали Шарқ давлатлари билан савдо-сотик ишларининг аҳволини ўрганиш тарихимизнинг ўрганилмаган саҳифаларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, Амударё бўйлаб Бухоро – Афғонистон чегарасидаги кечув ва божхона пунктларида Россия империяси назоратининг ўрнатилиши, амирлик орқали Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон билан олиб бориладиган транзит савдо йўллари Россия ҳукмрон доираларининг буюк империячилик сиёсати манфаатларига хизмат қилиши масалаларини тадқиқ этиш ҳам муҳим саналади.

Калит сўзлар: Амударё сув йўли, кечувлар, Амударё флотилияси, савдо-сотик, юк ташиш, кема, қайиқ.

Шухрат Ашурович Алламуратов,
докторант
Термезского государственного университета,
allamuratovs@tersu.uz

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА ЧЕРЕЗ АМУДАРЬНСКИЙ ВОДНЫЙ ПУТЬ И ПЕРЕПРАВЫ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена торговым отношениям Бухарского эмирата через водный путь Амударьи и переправы. В частности, вступление Амударьинской флотилии, роль флотилии и местных судов в перевозке коммерческих грузов на берегах Амударьи, изложено установление контроля Российской империи на таможенных пунктах и переправах по Амударьи. Изучение состояния торговли со странами Востока через древние караванные пути,

водные пути Амударьи и переходы региона играет важную роль в освещении неизведанных страниц нашей истории. Также важно изучить установление контроля Российской империи на пропускных и таможенных пунктах на бухарско-афганской границе вдоль Амударьи, транзитных торговых путях через эмират в Афганистан, Иран и Индию, чтобы служить интересам политики великой Российской империи.

Ключевые слова: водный путь Амударьи, переправы, Амударьинская флотилия, торговля, перевозка грузов, судно, лодка.

Shukhrat A. Allamuratov,

PhD student of Termez State University,

allamuratovs@tersu.uz

TRADE RELATIONS OF THE BUKHARA EMIRATE THROUGH THE AMUDARYA WATERWAY AND CROSSING

ABSTRACT

The article is devoted to the trade relations of the Bukhara Emirate through the waterway of the Amu Darya and the crossings. In particular, the entry of the Amu Darya flotilla, the role of the flotilla and local ships in the transport of commercial goods on the banks of the Amu Darya, outlined the establishment of control of the Russian Empire at customs points and crossings along the Amu Darya. The study of the state of trade with the countries of the East through the ancient caravan routes, the waterways of the Amu Darya and the crossings of the region plays an important role in illuminating the unexplored pages of our history. It is also important to study the establishment of control of the Russian Empire at checkpoints and customs points on the Bukhara-Afghan border along the Amu Darya, transit trade routes through the emirate to Afghanistan, Iran and India in order to serve the interests of the policy of the great Russian Empire.

Index Terms: waterway of the Amu Darya, crossings, Amu Darya flotilla, trade, cargo transportation, ship, boat.

1. Долзарблиги:

Юртимиз тарихига назар солар эканмиз, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида савдо йўллари муҳим ўрин тутганлигига гувоҳ бўламиз. “Буюк ипак йўлининг”нинг Марказий Осиёдан ўтганлиги бунга далилдир. Хусусан, бу ҳудуд ғарб ва шарқни боғловчи асосий халқалардан бири бўлганлиги сабабли унинг стратегик ўрнига юқори баҳо берилган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “... Марказий Осиёни Ҳинд океани билан боғлайдиган Транс-афғон транспорт йўлагини барпо этиш ... бутун минтақамизда барқарорлик ва иқтисодий ўсишни таъминлашга бекиёс хизмат қилади” [16].

Минтақанинг қадимий қарвон йўллари, Амударё сув йўли ва кечувлари орқали Шарқ давлатлари билан савдо-сотик ишларининг аҳволини ўрганиш тарихимизнинг ўрганилмаган саҳифаларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, Амударё бўйлаб Бухоро – Афғонистон чегарасидаги кечув ва божхона пунктларида Россия империяси назоратининг ўрнатилиши, амирлик орқали Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон билан олиб бориладиган транзит савдо йўллари Россия ҳукмрон доираларининг буюк империячилик сиёсати манфаатларига хизмат қилиши масалаларини тадқиқ этиш ҳам муҳим саналади.

2. Методлар ва ўрганилиш даражаси:

Мақолада умумий қабул қилинган методлар – ҳолислик, тарихий таҳлил, қиёсий-мантикий таҳлил, хронологик кетма-кетлик тамойиллари асосида Бухоро амирлигининг Амударё сув йўли ва кечувлари орқали олиб борган савдо муносабатлари баён этилган.

Бухоро амирлигининг Амударё сув йўли, кечувлари орқали олиб борган ички ва ташқи савдо алоқалари тўғрисидаги маълумотларни Э.Қобулов, Ў.Мавлонов, Ф.Очилдиев, Т.Сафаров, Я.Каримов каби олимларнинг тадқиқотларида учратамиз.

3. Тадқиқот натижалари:

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги маркази билан бекликлар ўртасидаги савдо йўлларининг асосий қисми текисликдан, унчалик катта бўлмаган қисми сув йўллари орқали олиб борилган. Россия империясининг амирлик ҳудудларини ўрганишдан кўзлаган мақсади: биринчидан, Шарқ давлатлари билан олиб бориладиган савдо алоқаларида, хусусан Ҳинд океанига чиқиш йўлидаги стратегик ҳудуд эканлиги, иккинчидан қимматбаҳо ингичка толали пахта етиштириш имконининг мавжудлигидир.

Юқоридаги омиллар сабаб савдо йўлларини кенгайтириш ва жадалаштиришга эътибор кучайди. Аввало, сув йўлларида имкон борица кўпроқ фойдаланишга интилишди. Биринчидан, сув йўлларида талончилик қуруқлик йўлларига нисбатдан камроқ эди. Иккинчидан, сув йўли билан товарларни ташиш нисбатан арзонга тушарди [19, Б.331].

Россия империяси ўзининг буюк стратегик мақсадларини амалга ошириш, Ўрта Осиёнинг ички ҳудудларига кириб бориш, Афғонистон ва Ҳиндистон бозорини забт этиш учун сув йўлларини билан бир қаторда кечувларга ҳам алоҳида эътибор қаратишган. Чунки Россиядан келтирилган товарларнинг бир қисми Амударё ва унинг кечувлари орқали Афғонистонга етказилган. Айнан Сурхон воҳасида Амударё сув йўлининг муҳим кечувлари - Паттакесар, Эски Термиз, Ёргоҳ, Шўроб, Чўчкагузар, Қоракамар ташқи савдода муҳим ўрин тутган бўлса [3,Б.92], Хотинработ, Бургуттепа, Айритом, Маймунтўқай, Сассикқўл ва Болдир кечувлари эса маҳаллий аҳамиятга эга бўлган [4,С.49]. Бу кечувлар қадимдан то Амударё флотилияси ташкил бўлгунга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

1873 йили Бухоро амирлиги билан тузилган шартномада ҳам Амударё сувидан фойдаланишга алоҳида аҳамият берилганди. Рус пароходларига ва бошқа сузувчи кемаларга Амударёда эркин сузиб юриш ҳукуки ҳамда рус савдогарларига ўз пристан ва омборхоналарини қуришга рухсат берилди [Б. 24, 9-10].

Россия империяси ҳали Шарқий бекликлар ҳудудига келмасидан олдин, яъни 1874 – 1878 йиллардаёқ Амударё сув йўлининг ўрта ва қуйи оқимларида чуқур тадқиқот ишлари олиб борган [6, С.1-2]. Рус ҳукумати томонидан Амударё кечувлари диққат билан ўрганилган. Улар олиб борган тадқиқотларга кўра, Вахш дарёсидан то Каркигача 11 та кечув қайд қилинган. Биринчи даражали кечувларга Қабодиён, Паттакесар, Шўроб, Чўчкагузар кириб, улар, асосан, Бухоро амирлигини Шимолий Афғонистон билан боғлайди. Иккинчи даражали кечувлар Калиф ва Карки кечувлари бўлиб, Афғонистоннинг барча шаҳарлари, жумладан, Кобул билан боғлайдиган транзит йўлда жойлашган [10, С.3-9].

Подшо ҳукумати Бухоро амирлиги устидан ўз протекторатини ўрнатгандан сўнг Шарқ давлатлари билан бўладиган савдо алоқаларида Россия манфаатлари устунлигини таъминлаш чораларини кўрди. 1873 йил 23 сентябрда Бухоро амири Музаффархон ва Туркистон генерал-губернатори Кауфман ўртасида имзоланган шартноманинг 7-моддасида рус савдогарларига Бухоро ҳудудидан қўшни давлатларга товарларни божсиз олиб ўтиш ҳукуқини берди [23]. Бухоро амирлигини рус божхона тизимига киритиш тўғрисидаги қонун 1894 йил 6 июлда қабул қилиниб, расман шу йилнинг 15 ноябридан кучга кирди. 1895 йил бошларида Керки, Келиф, Чўчкагузар, Паттакесар ва Айвож божхоналари иш бошлади. 1895 йил 1 майда Панж дарёси бўйидаги божхона иш бошлади. Рус – афғон чегарасидаги савдони назорат қилиш 1895 йил 1 июлдан тўла кучга кирди [22].

1894 йил 6 июлдаги Ўрта Осиё божхона таърифига мувофиқ, чет давлатларга сотишга рухсат этилган қуйидаги қишлоқ хўжалик товарларидан бож солиғи олинмаган: 1. Ҳар қандай ғалла-дон маҳсулотлари; 2. Ун (ҳар хил); 3. Сабзавотлар; 4. Мевалар ва мева-резаворлар; 5. Сут маҳсулотлари; 6. Қурутилган тоза қурут; 7. Осиё пишлоғи; 8. Қўй ва қорамол ёғлари; 9. Қўй гўштлари; 10. Хонаки паррандалар; 11. Тухум ва овланган қуш гўштлари; 12. Қорамол; 13. Қўй, эчки, от, эшак, туялар; 14. Ўрмон материаллари – ёғоч хода ва тахталар [4, С.88].

Шунингдек, Бухоро амирлигининг Шимолий Афғонистон билан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси ҳам бож тўловидан озод этилган [21, С.172]. Афғонистонга қурол-яроғ ва порохни олиб ўтиш ман этилган. Савдогарлар ва қайиқчилар Афғонистондан қуйида номлари келтирилган маҳсулотларни олиб келиши таъқиқланган: 1. Европа товарлар; 2. Гиёҳванд моддалар; 3. Ўқотар қурол-яроғлар; 4. Кишмиш шароби; 5. Обаки ширинликлар,

карамель конфетлар ва қуйилтирилган шакар қиёмлари; 7. Гиёҳванд моддалар чекиладиган мосламалар; 8. Россия, Бухоро, Эрон ва чет мамлакатларининг айрбошланган ёки муомаладан чиқарилган мис, қумуш тангалари [4, С.87].

Амударё - Панж кечувида Афғонистондан келувчи маҳсулотларнинг 40 фоизи Керки божхонаси орқали ўтган. Шарқ давлатлари, хусусан, Шимолий Афғонистон (Чорвилоят, Андхўй, Маймана) билан савдода Паттакесар кечуви (Керки божхонасидан кейинги ўринда) муҳим ўрин тутган. Паттакесар божхонаси Мозори Шариф – Тошқўрғон савдо йўлида жойлашиб, умумий юк айланмаси 715 минг рублни ташкил этган. Паттакесар кечуви орқали 1891-1892 йилларда 118 минг пуд кишимиш майиз, 27,5 минг бош чорва моллари, 41,4 минг пуд пахта, 12,4 минг пуд уруғлик чигит, 13 минг пуд ҳар хил бўёқлар Бухорога олиб ўтилган бўлса, 11,1 минг пуд шакар, 0,5 минг пуд шам, 2,2 минг пуд сопол буюмлар, 2,6 минг пуд керосин, 7,4 минг пуд металл, 25,7 минг пуд мато ва 2,2 минг пуд бошқа маҳсулотлар Афғонистонга экспорт қилинган [18, С.37].

Ҳиндистон ва Афғонистондан олиб келинган маҳсулотлар Шеробод, Паттакесар ва Келиф орқали амирлик ҳудудига олиб ўтилган. 1891-1892 йилларда Ҳиндистон ва Афғонистон билан олиб борилган савдо алоқаларига назар ташласак, Ҳиндистондан Чўкчагузар кечуви орқали Шерободга 11000 пуд кўк чой, 4000 пуд нил бўёғи, 1000 пуд дока ва бошқа маҳсулотлар олиб ўтилганлигига гувоҳ бўламиз [18, С.16].

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўрта Осиёнинг ягона божхона тизимига биноан Сурхон воҳаси ҳудудидаги муҳим Амударё кечувлари ҳисобланмиш Паттакесарда учинчи даражали божхона ва Чўкчагузарда эса божхона қисми ташкил этилди. Паттакесар ва Чўкчагузар кечувларидаги божхоналар орқали 1896 йилда 145532 рубль, 1900 йилда 60521 рубль, 1904 йилда 38770 рублли товарлар Афғонистонга экспорт учун ўтказилган бўлса, худди йилларга мос равишда 1896 йилда 439749 рубль, 1900 йилда 167080 рубль, 1904 йилда 549135 рублли товарлар олиб келинган [7, С.120-128].

Бухоро – Афғонистон чегарасининг Россия – Афғонистон чегарасига айлантирилиши, Амударё бўйлаб кечув ва божхона пунктларида Россия империяси назоратининг ўрнатилиши ҳам бевосита савдо йўлларининг унинг манфаатлари йўлида хизмат қилишига олиб келди. 1894 йилги ягона божхона тизимининг жорий этилиши амалда Бухоро амирлигининг савдо мустақиллигини тугатди, қўшни мамлакатларга чиқадиган савдо йўллари ҳам XIX аср охирида келиб тўлалигича Россия империяси тасарруфига ўтди ва бу ҳудудлардаги истеъмол бозоридаги рақобатни ўзининг фойдасига ҳал қилди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Амударёда Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Россия империяси, туркман, урал казаклари ва афғон қайиқлари ҳаракат қилган. Йилдан-йилга Амударё бўйлаб сузувчи, юк ташувчи кема-қайиқлар сони кўпайиб борган. Ушбу даврга оид манбаларда Амударёда ҳаракатланган кема ва қайиқлар сони турлича келтирилганлигини кузатишимиз мумкин.

Масалан, архив манбаларида XIX аср охирида Қўнғиротдан то Питнакгача Хива хонлиги аҳолисига тегишли 2 мингга яқин қайиқлар Амударёда сузганлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд [24, 17 в]. Бошқа бир архив ҳужжатлари ва манбаларида эса, Амударёда бўйлаб 800 пуддан 1500 пудгача юк кўтара оладиган 600 га яқин қайиқлар қатнаганлиги келтириб ўтилган [8, С.241-242; 15, С.571; 25]. И.А.Ремез эса, Амударё бўйлаб одатда 600-800 пуд, баъзилари эса 3000 пудгача, жами 500 минг пуд юк кўтара оладиган 500 га яқин қайиқлар мавжудлигини таъкидлаган [18, С.7].

XX аср бошларида эса, Амударёда қисман Бухоро амирлиги, кўпчилиги эса Хива хонлигига қарашли 1,5 га яқин кема ва қайиқлар сузган бўлиб, улар жами 1 млн. пудгача юк ташиши мумкин эди [4, С.75]. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўртасидаги ўзаро савдо алоқаларида 420 та Хива қайиқлари, 80 та Бухоро қайиқлари бўлган [12, С.212-213]. Амударёдан юқори оқим бўйлаб эса 1000 дан ортиқ қайиқлар Вахш ва Панж дарёлари бўйлаб сузишган [13, С.188].

Маҳаллий кемалар қурилишида, асосан, қаттиқ ва сувга чидамли дарахтлардан фойдаланилган. Хусусан, тол (қоратол ва оқтол), терак (“патта”), тўрангил (ёввойи тўқай

тераги), қайрағоч, тут, арча, жийда, гужум дарахтлари кемачилиқда асосий хомашё бўлган [2, С.424; 9, С.64-66; 10, С.3-9; 11, С.13-28; 15, С.571; 17; 24, 17 в].

Бухоро амирлиги ва Афғонистон савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этувчи Паттакесар кечувида 4 та қайиқ бўлиб, уларнинг 2 таси Бухорога, 2 таси Афғонистонга тегишли эди. Уларнинг йиллик даромади 3 минг рублни бўлиб, шунинг 1500 рубли Шеробод бегининг даромади ҳисобланган [26]. Савдогарлар Шерободдан ўтувчи катта карвон йўли бўйлаб Чўчкагузар кечуви орқали Балх ва Мозори Шарифга, Афғонистондан эса Шеробод ва Келиф беклигига олиб борувчи йўллар орқали савдо қилишган [5, С.65]. Чўчкагузар кечувида 6 та қайиқ бўлиб, шундан учтаси Бухорога, учтаси Афғонистонга тегишли эди. Бу қайиқлар товар ва йўловчи ўтказиб қўйганлиги учун қуйидагича ҳақ олган: туя ва отдаги юк учун 1 танга, эшакдаги юк учун ярим танга, ҳар бир йўловчидан 16 чек ҳақ олган [20, С.80].

Шарқий Бухоро бекликлари ҳудудларини ғарбий ҳудудлар билан боғлашда сув йўллари муҳим аҳамият касб этган. Қайиқлар дарё бўйлаб асосан ғалла ва пахта каби қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ташиган. Амударё бўйлаб қайиқларнинг юк ташиши учун йилнинг ҳамма вақти ҳам қулай эмасди, айниқса, ноябрь, декабрь, январь ва февраль ойларида юк ташиш қийинлашарди. Қулай об-ҳаво шароитида Саройдан Термизгача (210 верст) юкланган қайиқ оқим бўйлаб уч кунда, юқорига оқимга қарши эса одатда 12 кунда, юксиз 8 кунда сузиб борган [4, С.90]. Бухорога тегишли қайиқлар Сарой қишлоғидан то Чоржўйгача молларни ташиб келтириш учун 614 верст сув йўлини босиб ўтган [12, С.215]. Термиздан Жиликўлгача қайиқлар 15-20 кун сузган, ёзда эса 12-20 кун сузган [8, С.241-242].

Ташиладиган юк ҳажмининг ошиши, юкларнинг кўплиги туфайли йил бўйи (икки қиш ойдан ташқари) Сарой ва Чоржўй оралиғида 1000 дан ортиқ [14, С.201], Сарой ҳамда Петро-Александровск оралиғида эса 1500 дан ортиқ [12, С.210] маҳаллий қайиқ, кемалар ҳаракатланишган. Кема ва қайиқлар сони йилма йил ўсиб борган, лекин бу ҳали ҳам Амударё бўйлаб юк ташиш эҳтиёжларини тўлиқ қондира олмасди.

Россиянинг савдо фирмалари Амударё бўйлаб Чоржўй, Керки, Термиз ва Саройда ўз идораларини очишди, савдо омборхоналари ва дўконларининг ишга туширилиши кема қатнови ривожига туртки берди.

Амударё флотилиясининг очилиши Бухоро амирлиги ва Россия давлати учун ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Сув йўлида ташиладиган юкларнинг нархи куруқликдагига нисбатан 3-4 баровар арзонга тушган. Бекликларнинг ўзаро яқинлашуви, улар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Айниқса Шарқий Бухоро бекликларини ғарбий ҳудудлар билан боғлашда ушбу сув йўли муҳим аҳамият касб этган [1]. Шунингдек, Амударё флотилияси империянинг Ўрта Осиёда Афғонистон ва Англияга қарши стратегик таянчига айлана бошлаган эди.

4. Хулосалар:

Шундай қилиб, юқоридаги маълумотлар, таҳлиллар юзасидан қуйидаги хулосаларга келинди:

Бухоро амирлиги Шарқ давлатлари билан савдо-иқтисодий алоқаларида муҳим стратегик ва транзит аҳамиятга эга минтақага айланди. Шу билан биргаликда амирлик ҳудуди Россия империяси ва Англия мустамлакачилари манфаатлари тўқнашган минтақа бўлганлиги сабабли унинг стратегик мавқеи янада ошди.

Шарқий Бухоро билан ғарбий Бухоро ўртасида ва Шарқ давлатлари билан олиб бориладиган савдо алоқалари – сув йўллари орқали ҳам амалга оширилганлиги сабабли Шарқий бекликларда савдо-сотиқнинг ривожланишига ҳамда маҳаллий иқтисодиётга янги тушумлар қўшилишига имкон берди.

Амударё сув йўли ва кечувлари рус тадқиқотчилари томонидан чуқур тадқиқ қилиниб, Амударё орқали амалга ошириладиган савдо-сотиқни Россия империяси маъмурлари ўз назоратларига олиш мақсадида дарё кечувлари ҳамда чегара пунктларида божхоналар ташкил этган.

Амударё флотилиясининг тузилиши, Бухоро – Афғонистон чегарасининг Россия – Афғонистон чегарасига айлантирилиши, Амударё бўйлаб кечув ва божхона пунктларида

Россия империяси назоратининг Бухоро амирлиги савдо-сотиқ ишларининг Россия империясига бўйсундирилишига олиб келди.

Иктибослар/Сноски/References:

- [1] Алламуратов Ш.А XIX аср охири - XX аср бошларида Бухоро амирлиги иктисодий ҳаётида Амударё флотилиясининг ўрни // Ўтмишга назар. 2019. №21. Б. 65-71. (Allamuratov, Sh.A. The role of the Amudarya fleet in the economic life of the emirate of Bukhara at the end of the 19th century - the beginning of the 20th century. 2019, vol. 21, issue 2, pp. 65-71) URL: <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-21-10>
- [2] Алламуратов Ш.А. История амударьинского судостроения // Бюллетень науки и практики. 2020. Т. 6. №10. С. 422-429. (Allamuratov, Sh. 2020. History of Amu Darya Shipbuilding. Bulletin of Science and Practice, 6(10), 422-429) URL: <https://doi.org/10.33619/2414-2948/59/38>
- [3] Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Т.: А.Қодирий 1997. (Annaev, T., and Shaydullaev, Sh. 1997. Excerpts from the history of Surkhandarya. Tashkent: Abdulla Kadiry)
- [4] Бенцелевич Н.А. Водные пути Туркестана. Материалы для описания русских рек и истории улучшения их судоходных условий. Выпуск LV. – СПб.: М-во путей сообщения, 1914. (Bentselevich, N.A. 1914. Waterways of Turkestan. Vodniye puti Turkestana. Materialy dlya opisaniya russkix rek i istorii uluchsheniya ix sudokhodnykh usloviy, Issue 55. Saint Petersburg: Ministry of ways of communication)
- [5] Грулев М.В. Аму-Дарья (очерк среднего течения). – Т.: тип. Штаба Туркест. воен. окр., 1900. (Grulev, M.V. 1900. Amu-Darya (sketch of the middle flow). Tashkent: p.h. of the Staff of the Turkestan Military District)
- [6] Грулев М.В. Некоторые географико-статистические данные, относящиеся к участку Амударьи между Чарджуем и Патта-Гиссаром // Туркестанский сборник. Том 474. – Т.: тип. Штаба Туркест. воен. окр., 1908. (Grulev, M.V. 1908. Some geographic - statistical data relating to the Amu Darya site between Chardzhou and Pattakesar. Turkestansky sbornik, Vol.474. Tashkent: p.h. of the Staff of the Turkestan Military District)
- [7] Губаревич-Радобыльский А.Ф., Антон Францевич. Значение Туркестана в торговле России с сопредельными странами Азии // Главное управление землеустройства и земледелия. Хлопковый комитет. Материалы для изучения хлопководства. Выпуск II. – СПб: тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. (Gubarevich-Radobylsky, A.F. and Anton Frantsevich. 1912. The value of Turkestan in the trade of Russia with neighboring Asian countries. Main Directorate of Land Management and Agriculture. Cotton Committee. Materials for the study of cotton growing. Issue 2. Saint Petersburg: p.h. V.F. Kirshbaum)
- [8] Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Часть. II. – Д.: Акад. наук Тадж.ССР, 1963. (Iskandarov, B.I. 1963. Eastern Bukhara and Pamir in the second half of the 19th century. Part II. Dushanbe: Acad. sciences Tajik. SSR)
- [9] Кап. Быков А. Очерк долины Амударьи // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, Выпуск IX. – СПб.: Военно-ученый ком. Главного штаба, 1884. (Cap. Bykov, A. 1884. Sketch of the Amu Darya valley. Sbornik geograficheskix, topograficheskix i statisticheskix materialov po Azii, Issue 9. Saint Petersburg: Military Scientific Committee of the General Staff)
- [10] Кап. Быков А. Очерк переправ через реку Амударью // Туркестанский сборник. Том 340. – СПб.: тип. В. Безобразова и К°, 1883. (Cap. Bykov, A. 1883. Sketch of crossings across the Amu Darya river. Turkestansky sbornik, Vol.340. Saint Petersburg: p.h. V. Bezobrazova i K°)
- [11] Кап. Гинтылло. Сведения по интендантския части, собранные в Бухаре // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, Выпуск XXI. – СПб.: Военно-ученый ком. Главного штаба, 1886. (Cap. Gintyllo. 1886. Information on the quartermaster

units collected in Bukhara. Sbornik geograficheskix, topograficheskix i statisticheskix materialov po Azii, Issue 21. Saint Petersburg: Military Scientific Committee of the General Staff)

[12] Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Том I. – СПб.: В.Березовский, 1911. (Logofet, D.N. 1911. Bukhara Khanate under Russian protectorate, Volume I. Saint Petersburg: Berezovsky V.)

[13] Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3 книгах. Книга 2. Русско-афганская граница. – СПб.: В.Березовский, 1909. (Logofet, D.N. 1909. On the borders of Central Asia. Travel sketches in 3 books. Book 2. The Russian-Afghan border. Saint Petersburg: Berezovsky V.)

[14] Логофет Д.Н. Страна Бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб.: В.Березовский, 1909. (Logofet, D.N. 1909. Country of Lawlessness. Bukhara Khanate and its current state. Saint Petersburg: Berezovsky V.)

[15] Масальский В.И. Россия. Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей. Туркестанский край. Том XIX. – СПб.: изд. А.Ф. Девриена, 1913. (Masalsky, V.I. 1913. Russia. A complete geographical description of our fatherland: Handbook and road book for Russian people. Turkestan region. Vol.19.- Saint Petersburg: p.h. A.F. Devrien.)

[16] Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. 29.12.2020. (Mirziyoev Sh. M. Message from the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev to the Oliy Majlis. 29.12.2020.) URL: <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

[17] Михайлов А. Каючный промысел на Амударье // г. Туркестанская ведомости. № 212, 1908. (Mikhailov, A. 1908. Boat fishing on the Amu Darya. Turkestanskaya vedomosti. Issue 212)

[18] Ремез И. А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Т.: ЦСУ Туркеспублики, 1922. (Remez, I.A. 1922. Foreign trade of Bukhara before the world war. Tashkent: Central Statistical Office of the Turk.Republic.)

[19] Қобулов Э. А. Сурхон воҳаси ҳўжалиги. – Т.: Akademnashr, 2012. (Kabulov, E.A. 2012. Economy of the Surkhan oasis. Tashkent: Akademnashr)

[20] Сов.Петров. Рекогносцировка Бухарских владений// Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб.: Военно-ученый ком. Главного штаба, 1888. (Petrov. 1888. Reconnaissance of Bukhara possessions. Sbornik geograficheskix, topograficheskix i statisticheskix materialov po Azii, Issue 21. Saint Petersburg: Military Scientific Committee of the General Staff)

[21] Соколов А.Я. Торговая политика России в Средней Азии и развития русско-афганских торговых отношений. – Т.: Фан, 1977. (Sokolov, A.Ya. 1971. Trade policy of Russia in Central Asia and the development of Russian-Afghan trade relations. Tashkent: Fan)

[22] Ўз МА. И-1-жамғарма. 11-рўйхат. 1319-иш. 2-варақ. (NA Uz. F. I-1. L.11. C.1319. P.2)

[23] Ўз МА. И-1-жамғарма. 12-рўйхат. 1775-иш. 108-варақнинг орқа томони, 109 варақ. (NA Uz. F. I-1. L.12. C.1775. P.108-109)

[24] Ўз МА. И-1-жамғарма. 22-рўйхат. 832-иш. 9 – 10-варақлар; 17-варақ; 27- варақ. (NA Uz. F. I-1. L.22. C.832. P.9-10)

[25] Ўз МА. И-2-жамғарма. 1-рўйхат. 8-иш. 6-варақ. (NA Uz. F. I-2. L.1. C.8. P.6)

[26] Ўз МА. И-3-жамғарма. 1-рўйхат, 296-иш. 76-варақ. (NA Uz. F. I-3. L.1. C.296. P.76)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Bekjon Salihovich Ismoilov,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi
bekjon.4@mail.ru

JAMOAT FONDLARINING AHOLINI IJTIMOY HIMOYA QILISHDA TUTGAN O'RNI

For citation: Bekjon S. Ismoilov, ROLE OF PUBLIC FUNDS IN SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.28-37

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-4>

ANNOTATSIYA

Maqolada jamoat fondlarining davlat va jamiyat hayotida tutgan o'rni borasida so'z boradi. Mamlakatimizda kuchli ijtimoiy himoya siyosati keng yuritilayotgan bir davrda jamoat fondlarining ham bu tizimda o'ziga xos ishtiroki mavjud. Salomatligidagi muammolar tufayli og'ir ahvolga tushib qolgan insonlar, jismoniy cheklanganligi e'tibori bilan o'z moddiy ehtiyojlarini qanoatlantira olmaydigan shaxslar, ma'lum bir sabablarga ko'ra, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni har tomonlama qo'llab quvvatlashda jamoat fondlari alohida ahamiyatga ega. Negaki ularning faoliyati asosan xayriya ishlariga yo'naltirilgan. Shuningdek maqolada ixtiyoriy ravishda tashkil etiladigan xayriya tashkilotlarining vakolatlari ijtimoiy-huquqiy jixatdan atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: jamoat fondlari, xayriya ishlari, ijtimoiy himoya tizimi, fuqarolik jamiyati, moddiy yordam.

Бекжон Салихович Исmoilов,
Ташкентский государственный юридический университет
независимый соискатель
bekjon.4@mail.ru

РОЛЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФОНДОВ В СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ НАСЕЛЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль общественных фондов в жизни государства и общества. В то время, когда в нашей стране проводится сильная политика социальной защиты, государственные фонды также играют особую роль в этой системе. В том числе, в оказании всесторонней поддержки детям, которые находятся в трудных обстоятельствах из-за проблем со здоровьем, которые не могут удовлетворить свои финансовые потребности из-за своих физических недостатков и которые по какой-то причине лишены родительской опеки. Потому что их деятельность в основном направлена на благотворительность. В статье также приводится подробный социально-правовой анализ полномочий общественных благотворительных организаций.

Ключевые слова: общественные фонды, благотворительность, социальная защита, гражданское общество, финансовая помощь.

Bekjon S. Ismoilov,
Tashkent State Law University
independent seeker
bekjon.4@mail.ru

ROLE OF PUBLIC FUNDS IN SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

ABSTRACT

The article examines the role of public funds in the life of the state and society. At a time when a strong social protection policy is being pursued in our country, state funds also play a special role in this system. State funds play a special role in providing comprehensive support to children who are in difficult circumstances due to health problems, who cannot meet their financial needs due to their physical disabilities and who for some reason are deprived of parental care. ... Because their activities are mainly aimed at charity. The article also provides a detailed socio-legal analysis of the powers of public charitable organizations.

Index Terms: public funds, charity, social protection, civil society, financial assistance.

1. Dolzarblici:

Mamlakatimizda “islohot – islohot uchun emas, islohot inson manfaatlarini uchun” tamoyili asosida olib borilayotgan kuchli ijtimoiy siyosat aholi turmush tarzini yanada yaxshilanishida muhim o‘rin tutmoqda. Bizga ma’lumki, ijtimoiy himoya tizimini samarali tashkil etishda davlat hokimiyati organlari ustivor ahamiyatga ega. Keyingi paytlarda esa aholi muammolarini hal etishda nodavlat notijorat tashkilotlarning ham ishtiroki sezilarli ravishda o‘tib bormoqda. Boisi, bugungi kunga kelib jamoat fondlari demokratik fuqarolik jamiyatining muhim institutlaridan biriga aylandi. Negaki, boshqaruv hokimiyati organlarining ayrim vakolatlari bosqichma bosqich mahalliy boshqaruv idoralariga, shuningdek nodavlat notijorat tashkilotlariga o‘tkazib borilmoqda. Bu esa, davlat ishlariga nisbatan fuqarolar, jamoat birlashmalari, jamoat fondlarining ichki bir daxldorlik hissi bilan yondashishlariga xizmat qilmoqda. Zotan, yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoev ta’kidlaganidek, “Bugungi kunda jamoatchilik boshqaruv tizimini takomillashtirish eng dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda”[1].

2. Metodlar:

Maqola umum qabul qilingan metodlar: qiyosiy-tahliliy, qiyosiy-mantiqiy ketma ketlik asosida yoritilgan bo‘lib, unda jamoat fondlarining aholini ijtimoiy himoya qilishda tutgan o‘rni ilmiy tahlil etilgan.

3. Tadqiqot natijalari:

Darhaqiqat, davlat faoliyatida jamoatchilik boshqaruvining ta’minlanishi mamlakatda barqaror sog‘lom muhit hukm surishida muhim omil bo‘ladi. O‘ylashimizcha, erkin fuqarolik jamiyatida bunday sog‘lom muhitning qaror topishida nodavlat notijorat tuzilmalarning ham o‘rni o‘ziga xosdir. Davlatimiz rahbarining 2017 yil, 7-fevralda amaliyotga kiritilgan “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonida “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Harakatlar strategiyasida nazarda tutilgan O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning ustivor yo‘nalishlarini amalga oshirish bo‘yicha komissiyalar bilan birgalikda davlat va xo‘jalik boshqaruv organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, nodavlat notijorat tashkilotlarning davlat dasturida nazarda tutilgan tadbirlarni amalga oshirish bo‘yicha faoliyatni muvofiqlashtirilib borilishini, shuningdek uning joylarda ijro etilishi ustidan tizimli nazoratni ta’minlashi qat’iy belgilab qo‘yilgan”[2].

Harakatlar strategiyasida bu masalaga alohida urg‘u berilganligi e’tiborga molik jihatdir, albatta. Sababi, bugungi kunda jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni lozim darajada hal etishda o‘zini o‘zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari hamda jamoat fondlarining amaliy ahamiyati

kuchaydi. “Binobarin, jamoat fondlari fuqarolik jamiyatining muhim instituti sifatida; fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda; ularning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishda; inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishda; davlat organlari bilan ijtimoiy hamkorlikni amalga oshirishda; davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini ta'minlashda alohida ahamiyat kasb etadi”[3].

Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoli bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti jamoat fondi hisoblanadi[4].

Mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichida jamoat fondlari jamiyat hayotida muhim o'rin tutmoqda. Ijtimoiy sohalarining etakchi yo'nalishlarida ayrim hollarda nodavlat notijorat tashkilotlar hal etuvchi ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa xayr-exson ishlarida bu kabi tuzilmalar ijtimoiy faol hisoblanishadi. Nodavlat notijorat tashkiloti - jismoniy va yoki yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad (foйда) olishni o'z faoliyatining asosiy

maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni (foydani) o'z qatnashchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlamaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkilotidir. Nodavlat notijorat tashkiloti jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini, boshqa demokratik qadriyatlarni himoya qilish, ijtimoiy, madaniy ma'rifiy maqsadlarga erishish, ma'naviy va boshqa nomoddiy ehtiyojlarni qondirish, xayriya faoliyatini amalga oshirish uchun hamda boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarda tuziladi[5].

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 40-moddasi 2-qismida: tijoratchi tashkilot bo'lmagan yuridik shaxs jamoat birlashmasi, ijtimoiy fond va mulkdor tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasa shaklida, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan boshqacha shaklda tashkil etilishi mumkinligi qayd etilgan [6].

Nodavlat notijorat tashkilotlar o'z ijtimoiy-huquqiy maqomi va mohiyatiga asosan, quyidagi xususiyatlarga ega. 1. Jamoat fondlari jismoniy yoki yuridik shaxs tomonidan ixtiyoriy ravishda tuziladi. 2. Bu tashkilotlar faoliyat yo'nalishlarini mustaqil belgilaydi va o'zini o'zi boshqaradi. 3. Tashkilot faoliyatidan moddiy manfaatdorlik ko'zlanmaydi. 4. Fikrimizning mantiqiy izboti sifatida respublikamizda rasman adliya vazirligi ro'yxatidan o'tkazilgan bir qator jamoat fondlarini keltirishimiz mumkin. (Vaqf xayriya), (saxovat va ko'mak), (O'zbekiston Mehr-shavqat va Salomatlik) jamoat fondlari va hakazo... Agarki biz yuqorida nomi keltirilgan tashkilotlarning faoliyat mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak o'z o'zidan anglashiladiki, ularning asosiy maqsad vazifalari muhtoj insonlarga yordam berish, ularni moddiy va ijtimoiy tomondan qo'llab quvvatlashdan iborat. Bizning nazdimizda, jamoat fondlari faoliyat nuqtai nazaridan quyidagi yo'nalishlarda davlat hokimiyati organlari bilan ijtimoiy hamkorlikni yo'lga qo'yishlari maqbul hisoblanadi. O'zgalar parvarishiga muhtoj yolg'iz keksa fuqarolarni, nogironlarni manzilli ijtimoiy himoya qilishni takomillashtirish, ularga ko'rsatilayotgan tibbiy-ijtimoiy yordam ko'lamini kengaytirish va sifatini oshirishga ko'maklashish;

- jazoni o'tash joylaridan ozod qilingan, avf etilgan shaxslarni, muqim turar joyga ega bo'lmagan shaxslarni jamiyatga ijtimoiy integarsiyasi va rehabilitatsiyasiga qaratilgan dasturlarni davlat organlari bilan hamkorlikda amalga oshirish;

- aholining, eng avvalo ko'makka muhtoj xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilish, ularni ma'naviy qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat organlari bilan hamkorlikda qo'shma ish rejalarni hayotga tatbiq etish;

- mahallalarda, oilalarda ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi holatlar, o'z joniga qasd qilish, giyohvandlik, erta nikohning oldini olishda davlat organlari bilan ijtimoiy sheriklikni kuchaytirish;

- aholini, ayniqsa yoshlarni giyohvandlik, ahloqsizlik va zararli ta'sirdan himoya qilishda ta'lim muassasasi, oila va mahalla institutlari bilan ijtimoiy hamkorlikni kuchaytirish;

- notinch va noqobil oilalar bilan ishlash, oilada ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi holatlarni oldini olishga, oilada sog'lom ma'naviy muhitni ta'minlashga ko'maklashish;

- mahallalarda huquqbuzarlik va jinoyatchilikni oldini olishga, murosasizlik muhitini shakllanishiga ko'maklashish, ijtimoiy sheriklik asosida obod va xavfsiz mahallani tashkil etishda fuqarolik jamiyati institutlarining rolini kuchaytirish;

- Orol halokatining atrof-muhitga va aholi salomatligiga salbiy ta'sirini yumshatishga, Orolbo'yi hududlarida ekologik vaziyatni tiklashga va sog'lomlashtirishga ko'maklashish;

- noqonuniy mehnat migratsiyasidan, majburiy mehnat va kamsitishlardan jabrlangan shaxslarni huquqiy va ijtimoiy himoyalash, tizimli profilaktik targ'ibot-tashviqot va rehabilitatsiya qilish;

- aholi bandligini ta'minlash maqsadida hududlarda ijtimoiy va maishiy infratuzulmani yaratishga, oilaviy biznes, xususiy tadbirkorlik, kasanachilik, xalq hunarmandchiligi rivojlantirishga hamda aholining hayot darajasi va sifatini yaxshilashga ko'maklashish shular jumlasidandir.

Sanab o'tilgan ushbu yo'nalishlardagi o'zaro hamkorlikni xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qilish e'tibori bilan to'g'ri deb aytsak fikrimizcha aslo mubolag'a bo'lmaydi. Bir so'z bilan aytganda, fuqarolik jamiyatining asosiy institutlari sifatida namoyon bo'layotgan bu ijtimoiy fondlar davlat islohotlarining yanada chuqurroq xalq hayotiga yetib borishida muhim o'rin egallaydi. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda aytib o'tish mumkinki, aksariyat, ijtimoiy fondlarning asosiy faoliyat mazmuni xayriya ishlari bilan bevosita bog'liqdir. Jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni har taraflama qo'llab quvvatlash; yolg'iz keksalarni malakali tibbiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish; yosh avlod salomatligini ta'minlashga oid islohotlar ijrosini kuchaytirishda jamoat xayriya tashkilotlarining ham faolliklari talab etiladi. "Sog'lom avlod uchun" hukumatga qarashli bo'lmagan xalqaro xayriya fondining ona va bola sog'lig'ini mustahkamlashga, sog'lom turmush tarzini shakllantirishga va respublikada sog'lom avlodni tarbiyalashga yo'naltirilgan vazifalarni hal etishda faol ishtirok etishi uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish maqsadida, hukumat tomonidan bu kabi jamoat xayriya tashkilotlariga keng imkoniyatlartaqdim etilmoqda. Xususan, sog'lom avlod uchun xayriya fondining vazifalari aniq belgilanib ularning davlat boshqaruvidagi ishtiroki rasman tasdiqlandi. Shu ma'noda quyidagilar ularning faoliyat yo'nalishlari sifatida qaraladigan bo'ldi. jamoatchilik va davlat tuzilmalarining jahon tajribasini hisobga olgan holda sog'lom, barkamol yosh avlodni shakllantirishga yo'naltirilgan sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirish;

davlatning ona va bola sog'lig'ini mustahkamlashga, sog'lom avlodni voyaga yetkazish va tarbiyalashda oilaning rolini kuchaytirishga yo'naltirilgan ijtimoiy dasturlari maqsadlari va mazmun-mohiyatini aholi orasida keng targ'ib etishni tashkil qilish;

aholining ehtiyojmand qatlamlariga, eng avvalo, ko'p bolali oilalar, ayollar, nogironlar, nogiron bolalar va bolalar uylari, mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilariga, "Saxovat" va "Muruvvat" internat uylarida, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida yashovchi shaxslarga muruvvat yordami ko'rsatish;

perinatal markazlar, skrining-markazlar, rehabilitatsiya markazlari, tug'ruqqa ko'maklashuvchi, pediatriya davolash-profilaktika muassasalari va boshqa muassasalarning moddiy-texnika bazasini yanada rivojlantirish va mustahkamlashga har tomonlama ko'maklashish;

profilaktika chora-tadbirlarini kuchaytirish hamda aholini virusli va yuqumli kasalliklardan himoya qilish ishonchliligini oshirish, nogironlikni rehabilitatsiya qilish, oldini olish va ular profilaktikasi ishlari, onkologiya muassasalari, silga qarshi xizmatlar va boshqa xizmatlarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga ko'maklashish, profilaktika ishlarining samarali tizimini shakllantirish, ijtimoiy ahamiyatli kasalliklarni barvaqt aniqlash va davolash;

ona va bola sog'lig'ini muhofaza qilish, sog'lom avlodni tayyorlash ishida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va chuqurlashtirish;

davlatning ijtimoiy dasturlarini amalga oshirish doirasida yuridik va jismoniy shaxslarning xayriya ehsonlarini jalb etish va jamlash bo'yicha faol ish olib borish.

Hech kimga sir emaski, jamoat fondlarining faoliyat yo'nalishlari sifatida baholanayotgan ushbu vazifalarni bajarishda davlat hokimiyati boshqaruv organlari bilan o'zaro hamkorlikni to'g'ri yo'lga qo'yish ustivor ahamiyatga ega. Negaki, davlat boshqaruv organlari va nodavlat notijorat tashkilotlar o'rtasidagi ijtimoiy sherikchilik, ko'zlangan maqsadning natijadorligini kafolatlaydi. Shu

ma'noda, O'zbekiston "Mahalla" xayriya jamoat fondiga, Yoshlar ittifoqiga, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markaziga, O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasiga va boshqa nodavlat, notijorat tashkilotlariga Fondning ustavdagi vazifalari amalga oshirilishini ta'minlashda Fond bilan o'zaro faol hamkorlik qilish tavsiya etildi.

2017 yil 18 iyulda O'zbekistonda aholining ehtiyojmand qatlamlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish maqsadida (ezgu maqsad) xalqaro xayriya jamoat fondiga asos solindi. Ushbu xalqaro xayriya fondining vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi. Aholining himoyaga muxtoj qatlamlari, avvalo, bemor va nogiron bolalar salomatligini muhofaza qilish, ularga tibbiy yordam ko'rsatish sifatini oshirishni ta'minlash, ijtimoiy ahamiyatga ega kasalliklarni erta aniqlash, ularni profilaktika qilish va davolash, nogironlikni rehabilitatsiya qilish va oldini olish, jamiyatda sog'lom turmushtarzi madaniyatini rivojlantirish bo'yicha samarali ishlarni tashkil etishga ko'maklashish. Yetim bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan yoki xavfli guruhga kiradigan guruhga kiradigan bolalar, (mehribonlik), (muruvvat), (saxovat) uylari va iqtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga yordam berishga yo'naltirilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, ularning ijtimoiy moslashuviga ko'maklashish; aholining ijtimoiy himoyaga muxtoj qatlamlari, ko'p farzandli oilalarni qo'llab quvvatlash, mahallalarda ijtimoiy infrotuzilmani rivojlantirish, sog'lom va barkamol avlodni shakllantirish borasida fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik qilish;

Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 apreldagi 213-F-son farmoyishiga muvofiq, "Sahovat va ko'mak" fondi tashkil qilindi. Tashkil etilgan ushbu jamg'arma faoliyatini shaffofligini ta'minlash maqsadida maxsus nizom ishlab chiqildi. Bu xujjat jamg'arma mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish; hisob hamda hisobotini yuritish tartibini belgilaydi. Jamg'arma va uning hududiy bo'linmalari mablag'lari homiylik va xayriya mablag'lari, jismoniy va yuridik shaxslarning, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi norezidentlarining homiylik xayriyalari, mahalliy byudjetlar daromadining rejadan ortiq bajarilishidan tushgan mablag'larning bir qismi, tegishli xalq deputatlari mahalliy kengashlari qarorlari asosida va qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan shakllantiriladi [7].

Agarki biz "Sahovat va ko'mak" fondi Nizomiga nazar tashlaydigan bo'lsak, jamg'arma mablag'lari koronavirus pandemiyasi va karantin davrida ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarga, ko'p bolali oilalarga, nogironligi bo'lgan shaxslarga va yolg'iz keksalarga, o'z daromadini yo'qotgan vaqtincha ishsiz bo'lgan jismoniy shaxslarga pul mablag'lari, kundalik iste'mol tovarlari, dori vositalari va boshqa maxsulotlar bilan ta'minlash uchun ishlatilishini ko'rishimiz mumkin.

Ijtimoiy fondlarning vakolati doirasida amalga oshirilayotgan bu kabi xayriya ishlariga asoslanib, ular davlat ijtimoiy himoya tizimining asosiy bo'g'ini degan xulosaga kelish noto'g'ri albatta. Lekin, bu borada shu holatni ham inobatga olish kerakki, garchi ular, davlat siyosati ijtimoiy himoya tizimida dolzarb ahamiyat kasb etmasada o'zgalar parvarishiga, g'amxo'rlikiga muxtoj insonlarga yordam berishda ijobiy ta'sirga ega. Tushuntirmoqchi bo'lganimiz jamoat fondlari ham ijtimoiy sohalaridagi davlat boshqaruvida o'ziga xos o'ringa ega. Tuman va shaharlarda har bir sector rahbari tegishli mahallalar bilan birgalikda mahallalardagi har bir oilaning, fuqarolarning moddiy ahvolini o'rgangan holda haftalik yordam ko'rsatiladigan ehtiyojmand oilalar ro'yxati va ularga berilishi kerak bo'ladigan mablag'lar, kundalik iste'mol tovarlari, dori vositalari va boshqa maxsulotlar xajmini shakllantiradi va yig'ilgan ma'lumotlarni xalq deputatlari mahalliy kengashlariga kiritadi. Jamg'arma mablag'larini maqsadli va samarali ishlatilishi bo'yicha O'zbekiston mahalla xayriya jamoat fondi, mahalla xayriya jamoat fondi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bo'limlari, tuman va shaharlar bo'linmalari hamda tegishli hokimliklar, joylardagi sector rahbarlari mas'ul hisoblanadi. Jamg'arma mablag'larining maqsadli ishlatilishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligining davlat moliyaviy nazorati bosh boshqarmasi va uning hududiy boshqarmasiga yuklatiladi.

Bundan tashqari, mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5416-son Farmoni bo'yicha "Vaqf" xayriya jamoat fondi tashkil etildi. Fondga kelib tushgan mablag'lar masjidlar va diniy ta'lim muassasalarining binolarini qurish, ta'mirlash, rekonstruksiya

qilish, diniy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari, tadqiqotchilari, mutaxassisleri va o'quvchi-talabalarini moddiy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, shu jumladan, imkoniyati cheklangan shaxslarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash kabi bir qator ishlar uchun sarflanadi. Mablag'lar muhtojlar, bemorlar, uysizlar, qarovchisi yo'q yoshi ulug'larga, ko'zi ojizlar va nogironlar jamiyatiga naqd pul yoki plastik karta orqali berildi.

Shu o'rinda jamoat fondlarining faoliyat mazmunini tashkil etayotgan xayriya tushunchasini ijtimoiy-huquqiy jihatdan tahlil qilsak. Bizning fikrimizga ko'ra, bu tushuncha milliy an'ana va qadriyatlarimizning negizida shakllangan hamda xalqimiz manaviyatiga xos xususiyatdir. Ijtimoiy og'ir ahvolga tushib qolgan, yordamga muhtoj insonlarni qo'llab quvvatlash, ularga mehr-shavqat ko'rsatish jamiyatimizga xos bo'lgan eng oily jihatdir. Boshqa mamlakatlar ijtimoiy muhitiga ko'ra, xayriya ishlari mavjud vaziyatdan kelib chiqqan holda hayotiy zarurat sifatida baholanadi. Shunga asosan, bu boradagi yondashuvlar ham xilma xillik kasb etadi. A.Sokolovning aytishicha, "xayriya - bu moddiy yordam berish bilan bog'liq bo'lgan ixtiyoriy ijtimoiy faoliyatdir. E.Fominning ta'kidlashicha, "xayriya - bu biron bir sababga ko'ra to'liq ishlashi uchun o'z mablag'lariga etarlicha ega bo'lmagan shaxslarni yoki tashkilotlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ijtimoiy sohadagi nodavlat, ixtiyoriy, qaytarib berilmaydigan faoliyatdir"[8].

Shuningdek, P.Pavlenok xayriya tadbirlarini tor va keng ma'noda ko'rib chiqishni taklif qiladi. Tor ma'noda, bu shaxslar va tashkilotlar tomonidan muhtojlarga yoki ijtimoiy guruhlariga beg'araz yordam berishdir. Keng ma'noda, bu qiyin hayotga tushib qolgan inson, ijtimoiy guruhlar, qatlam, jamoatning dolzarb ehtiyojlarini qondirish uchun moliyaviy, moddiy, ma'naviy qadriyatlarni yaratish va o'tkazish uchun bepul faoliyatdir [9].

P.Nesherentiy "xayriya ishlarini ijtimoiy hodisa sifatida baholaydi. Bu ijtimoiy hodisani o'z o'zini moddiy tomondan ta'minlay olmaydigan shaxslarga nisbatan maqsadli e'tiborning namayon bo'lishi deb qaraydi"[10].

Bu masalada Evropa mamlakatlarida ham o'ziga xos tajriba bo'lib, bu tajribalarni ilmiy-amaliy nuqtai nazardan tadqiq qilish fikrimizcha maqsadli hisoblanadi. Yevropada jamoat fondlari faoliyat doirasini aniq belgilash amaliyoti yaxshi shakllangan. Ya'ni, har bir xayriya tashkiloti faqat nizomida ko'rsatilgan yo'nalishlarda ish olib boradi. Ularning o'z faoliyatlarida maxsus dastur asosida ishlashlari ko'zlangan maqsadning natijadorligi kafolati bo'lib xizmat qiladi. Jahon mamlakatlarida iqtisodiy o'sish dinamikasining turfaxillik kasb etishi evropa va amerika davlatlarida ham turli ijtimoiy muammolarni keltirib chiqardi. Yuzaga kelgan bir qator ijtimoiy masalalarni hal etishda davlat organlari bilan birgalikda xususiy sektorlar, nodavlat notijorat tashkilotlar, jamoat fondlarining ishtiroki zarurati paydo bo'ldi. Negaki, Evropa jamiyatida sohalar o'zgarishidagi o'ziga xos ta'sirlar iqtisodiy holati mustahkam bo'lmagan, ijtimoiy jihatdan yaxshi ta'minlanmagan aholi qatlamlarini moddiy kam daromadlilik darajasiga tushirib qo'ydi. Bunday jarayonlarda tabiiyki aholi orasida iqtisodiy barqarorlik yo'qolib qonunchilik asoslarining zamonaviy yangi mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi. Aynan mana shunday ijobiy o'zgarishlar negizida jamoat fondlarining mavqei, jamiyatdagi o'rni yanada mustahkamlandi. Ularning davlat islohotlarini amalga oshirishdagi faolliklari kuzatila boshlandi. Bu faolliklar o'z ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini mustaqil qanoatlantira olmaydigan alohida toifali shaxslarni qo'llab quvvatlash, ularning qonuniy manfaatlarini ro'yobga chiqarishda qo'shimcha chora-tadbirlarni amaliyotga tadbiiq etishda yaqqol namayon bo'ldi. E'tiborlisi shundaki, jamoat fondlari o'z xayriya ishlarini bitta imkoniyati cheklangan shaxslarni qo'llab quvvatlashda emas, balki ko'plab jabhalarda olib borishmoqda. Masalan: favqulodda vaziyatlarda insonlarga bepul yordam ko'rsatish; fan, ta'lim sohalarini rivojlantirishda o'z hissasini qo'shish; tabiiy sog'lom ekologik muhitni ta'minlash va hakazo...

O'ylashimizcha, jamoat fondlarining qonuniy va samarali faoliyat yuritishida quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi.

1. Fond faoliyatining aniq maqsadini belgilab olish; bu erda xayriya tashkilotining tashkil etilishidan ko'zlangan aniq maqsad va vazifalar rasman e'lon qilinishi zarur. Ya'ni tashkilotning faoliyat yo'nalishlari nizom asosida bayon etilishi o'rinli hisoblanadi.

2. Aholining haqiqatdan ham ijtimoiy yordamga muxtoj qatlamini qo'llab quvvatlashda aniq maqsadli strategic dasturga ega bo'lish; bunda faoliyat e'tibori bilan amalga oshiriladigan har qanday xayriya tadbirlarini maxsus ishlab chiqilgan dastur yordamida tashkil etish maqsadli sanaladi.

3. Jamoat fondlari faoliyati samaradorligini ta'minlashda mavjud dasturlarni muntazam jamiyat hayotiga moslashtirish hamda ularni lozim darajada yangilab boorish; fuqarolik jamiyatida jamoat fondlarining tutgan o'rni oshib borar ekan, ular faoliyatini rivojlantirish ustivor ahamiyat kasb etadi. Bu ustivorlik asosan, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar, mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarga ko'rsatiladigan beg'araz yordamlarda ko'proq seziladi. Shu o'rinda ayrim xorijiy mamlakatlar ijtimoiy fondler faoliyatini huquqiy jihatdan tahlil qilaylik. Bu tahlil bizga xayriya tashkilotlari faoliyati amaliyoti masalasida aniq bir tasavvurlar hosil qilishimizga yordam beradi. Misol uchun Rossiya Federativ Respublikasida amalga oshirilayotgan xayriya fondlari faoliyatini ilmiy tarafdin o'rganadigan bo'lsak bizga ma'lum bo'ladi, jamoat fondlari mamlakatdagi ijtimoiy muammolarni bartaraf etishda etakchi o'rinlardan birini egallaydi. Gap shundaki, xayriya tashkilotlari tadbirlari aksariyat holatlarda insoniyat sog'lig'i va salomatligini tiklashga, saqlashga yo'naltiriladi. "Gemotologik saraton kasalligiga chalingan bolalarni qo'llab quvvatlash" xayriya fondi; bunday bolalarning ota-onalariga psixologik maslahat berish, kasal bolalarning oilalariga kundalik muammolarni hal qilishda yordam berish, kasalxonalarda davolanayotgan bolalarning bo'sh vaqtlarini to'g'ri tashkil etish kabi bir qator ishlar ushbu xayriya tashkilotining faoliyat yo'nalishlari o'laroq qabul qilinadi. "Bolalar va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar"ni qo'llab quvvatlash xayriya fondi; bu erda xayriya tashkilotlari asosan ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni ijtimoiy hayotga moslashtirishga oid chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqadi va amaliyotga tadbiq qiladi. "Nogironligi bo'lgan shaxslarni tibbiy vositalar bilan ta'minlash" xayriya fondlari ushbu mamlakatdagi jamoat fondlari faoliyati sohalari asosiy yo'nalishlarini tashkil etadi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, Rossiya Federativ Respublikasida xayriya tashkilotlari faoliyati statistikasi, amalga oshirilgan ijobiy ishlar bo'yicha tahliliy o'rganiladi va ularga ma'lum darajadagi imtiyozlar taqdim etiladi.

Germaniya Federativ Respublikasida esa bu faoliyat davlat tomonidan jiddiy nazoratga olingan. Bu erda shunisi e'tiborliki, xayriya ishlari aniq ishlab chiqilgan rejalar asosida amalga oshiriladi. Misol uchun nogironligi bo'lgan shaxslarni kasb ta'lim muammolarini bartaraf etishda vaziyat atroflicha o'rgamiladi. Shaxsning loyqlik hamda munosiblik darajalari inobatga olinib mavjud masala qo'shimcha imtiyozlar, maqsadli grantlar yordamida hal etiladi. Agarki biz Germaniya xayriya faoliyati qonunchiligiga nazar tashlasak, jamoat fondlariga qo'yiladigan talablarning mavjud ekanligiga guvoh bo'lamiz. Bu kabi talablar sirasiga quyidagilarni qo'shishimiz mumkin:

1. Xayriya fondi birlashgan millatlar tashkilotidan nodavlat notijorat tuzilma sifatida rasman ro'yxatdan o'tkazilishi zarur.

2. Xayriya tashkiloti tarkibida soha mutaxassisining bo'lishligi/

3. Xayriya maqsadlarida shaxsiy xarajatlar yoki ma'lum bir jamoa manfaatlarining yo'qligi.

4. Faoliyat dasturining aniqligi va shaffofligi; tashkilot maqsadlarini batafsil shakllantirish; jamoat fondi vakillarini tegishli sertifikatlar bilan ta'minlash; tashkilot ishchi guruhini xayriya tadbirlariga nisbatan munosabatini to'g'ri shakllantirish; xayriya faoliyatining moliyaviy jihatlarini oshkoraligini ta'minlash shular jumlasidandir.

Bizning fikrimizcha, jamoat fondlari faoliyatiga nisbatan qo'yilgan talablar haqiqatdan ham to'la to'kis amaliyotga kiritilsa, faoliyatda samaradorlik kafolatlanadi. Shuningdek, ularning har bir moliyaviy operatsiyalari davlat soliq qo'mitasi tomonidan kuzatilib boriladi. Bu jarayonni ob'ektiv nuqtai nazardan to'g'ri baholash mumkin. Negaki, har qanday faoliyatda qonunchilik nazorati samarali yo'lga qo'yilar ekan, o'sha sohada yuksalish bo'ladi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida bu kabi xayriya fondlari o'rnida XIX asr oxiri XX asr boshlarida ijtimoiy korxonalar yuzaga kelgan. Ijtimoiy korxonalarning asosiy maqsadi o'z moddiy ehtiyojlarini mustaqil ta'minlay olmaydigan jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni ishga jalb qilishdan iborat bo'lgan. Ular bu orqali bu toifa shaxslarning xayriyaga nisbatan bo'lgan talab va ehtiyojlarini kamaytirishga harakat qilishgan. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuvchanligini

kafolatlagan. Shu o'rinda jahonda xayriya ishlarida etakchi mavqeiga ega bo'lgan bir qator jamoat fondlarini aytib o'tishni o'rinli deb bildik:

1. «Stichting INGKA». (Niderlandiya). Bu xayriya tashkiloti zamonaviy arxitektura va dizaynlik sohasini rivojlantirishda har yili o'rtacha 10 million dollar mablag' xayriya qiladi.

2. «Bill-Melinda Gates Foundation». (AQSh). Bu xayriya tashkiloti og'ir jiddiy kasalliklarga qarshi kurash usullarini ishlab chiqish bo'yicha tadqiqodlarni qo'llab quvvatlaydi.

3. «Wellcome Trust». (Buyuk Britaniya). Bu xayriya tashkiloti ekologik muhitni tozaligini ta'minlash faoliyati bilan shug'ullanadi.

Osiyo qit'asida esa xayriya tashkilotlari bajaradigan vazifalari nuqtai nazardan biroz o'zgacharoq tashkiliy-huquqiy maqomga ega. Xususan, Xitoyda jamoat fondlari faoliyati ma'lum bir ehtiyojmand shaxslarga emas, balki to'g'ridan to'g'ri sohalarni isloh qilish hamda rivojlantirishga qaratiladi. Misol uchun: qashshoqlikni qisqartirish; ta'lim sohasini rivojlantirish; sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish; Xitoy xalq respublikasidagi xayriya ishlarining boshqa ayrim davlatlardan farqli jihatlaridan biri shundaki, bu erda har qanday tashkilot xayriya akcijalarini o'tkazish huquqiga ega. Agarki biz yuqorida keltirilgan bu boradagi germaniya yoki angliya qonunchilik amaliyotini hisobga oladigan bo'lsak u erda nisbatan ijtimoiy dasturlar faqat belgilangan nizom asosida amalga oshirilishini ko'rishimiz mumkin. Demoqchi bo'lganimiz, Evropada agarki xayriya ishlari o'sha korxona ish nizomiga kiritilmagan bo'lsa bu tadbirlarni tashkil qilish maxsus davlat hokimiyati boshqaruv organlarining ruxsatnomasi va roziligi bilan amalga oshiriladi. O'rta Osiyoda esa, insonlarga yordam berish, ularni har tomonlama qo'llab quvvatlash xalqimizning ijtimoiy ongiga singishgan ijobiy fazilatdir. Bu fazilat insonlarning turmush faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Jumladan yurtimizda ham xayriya tashkilotlari faoliyatiga nisbatan munosabat ijobiy holatda. Negaki bu kabi ishlar milliy qadriyat sifatida jamiyat ijtimoiy hayotidan muqim o'rin egallagan.

Qisqa qilib aytganda, mamlakatlar ijtimoiy himoya tizimida xayriya tashkilotlari qanchalik muhim o'rin tutmasin, qat'iy tartibga solingan qonunchilik asoslari yordamida jamoat fondlari davlat hokimiyati boshqaruv organlari bilan o'zaro hamkorlikda ish olib borishlari maqsadga muvofiqdir. Fikrimizcha, nodavlat notijorat tashkilotlar davlat boshqaruvida alohida ahamiyatli sektor hisoblanadi. Bu sektor faoliyatining to'g'ri yo'lga qo'yilishi shubhasiz davlat islohotlari samaradorligida muhim omil bo'ladi. Biroq, shunday holatlar mavjudki ular xayriya faoliyatiga to'g'ridan to'g'ri salbiy ta'sir o'tkazadi. Jamoat fondlari faoliyati bo'yicha aholi orasida ma'lumotlarning yetarli emasligi; xayriya tashkilotlari moliyaviy hisobotlarining ochiq emasligi; muhtojlarga xayriya tashkilotlari tomonidan ajratiladigan mablag'larning o'z manzillariga yetib bormasligi kabi bir qator salbiy oqibatli vaziyatlar xayriya faoliyatlarining cheklanib qolishiga sabab bo'ladi. Fuqarolarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilish, shu jumladan ularning moddiy ahvolini yaxshilash; muhtojlarni, ishsizlarni, nogironligi bo'lgan shaxslarni va boshqa shaxslarni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish; sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish; atrof-muhitni muhofaza qilish kabi bir qator sohalarda jamoat fondlarining ta'sir doirasini kengaytirish fikrimizcha maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda yurtimizda nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatini kengaytirish va ularni qo'llab quvvatlash va ular faoliyatini tartibga solish borasida normativ huquqiy hujjatlarning to'liq kompleksi ishlab chiqilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "O'zbekiston Respublikasi jamoat birlashmalari to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi, "O'zbekiston Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasi jamoat fondlari to'g'risida"gi qonunlari shular jumlasidandir. Bu borada yaratilgan qonunchilik asoslari ular faoliyatlarini shaffofligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xayriya ishlari mamlakatimiz taraqqiyot bosqichining keyingi davrlarida davlat ijtimoiy himoya tizimining muhim bo'g'inlaridan biriga aylandi. Kam ta'minlangan oilalar, nogironligi bo'lgan shaxslar, yolg'iz keksalar moddiy ahvolini yaxshilash, ularning salomatligi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish shubhasiz davlat byudjeti hisobidan amalga oshiriladi. Bu masalada so'zsiz davlat bosh islohotchi hisoblanadi. Zotan, insonlarning huquqiy ongi shakllanib, jamiyat rivojlanib borar ekan, fuqarolik institutlarining, shu jumladan, jamoat fondlarining ham davlat

boshqaruvidagi roli kuchayib kengayib boraveradi. Agarki biz tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak xayriya tadbirlari ehson ko'rinishida bo'lib social hayotning yozilmagan qoidalari bilan tartibga solingan. Hozirgi kunga kelib esa, bu jarayonlar maxsus sohaviy qonunchilik asoslari yordamida amaliyotga tatbiq etiladi. Bu ijobiy holat albatta. Hech kimga sir emaski, xayriya tashkilotlari faoliyatida qonunchilik nazoratining o'rnatilishi va bo'lishligi faoliyatning samaradorligini kafolatlaydi. To'g'ri, xayriya ijtimoiy hodisa sifatida o'zida insonparvarlik g'oyalarini aks ettiradi. Shu bois, bu tashkilotlar faoliyatini legallashtirish o'rinli hisoblanadi. Shu bilan birga xayriya tashkilotlari faoliyatini mavjud qonunchilik talablariga moslashtirib boorish maqsadga muvofiqdir. Bu faoliyatni mavjud qonunchilik asoslari bilan tartibga solinishi quyidagi ijobiy xususiyatlarni shakllanishiga imkon yaratadi.

1. Xayriya ishlarining shaffofligini ta'minlash; bunda xayriya maqsadida bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar mutlaqo hech qanday manfaatlarsiz amalga oshirilishi nazarda tutiladi.

2. Xayriya ishlari yordamida boshqa maqsadlarning ko'zlanishiga yo'l qo'ymaslik; bu erda muxtojlariga yordam berish orqali ularning iqtisodiy nochorligidan foydalanmaslik chora-tadbirlar tizimini mukammallashtirish nazarda tutiladi.

3. Xayriya mablag'larini nazorat qilish funkciyasining amalda bo'lishligi; agarki jamoat fondlari yoki xayriya tashkilotlarining moliyaviy sarhisoblarining davlat nazoratida turishligi shubxasiz, ular faoliyatining ochiqligini ta'minlaydi.

4. Xulosalar:

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, nodavlat notijorat tashkilotlarning davlat boshqaruvidagi roli keyingi davrlarda sezilarli ravishda kuchayib bormoqda. Bu ijtimoiy status ularning mamlakat islohotlarida tobora ko'proq ishtirok etayotganligi bilan bevosita bog'liq. Xususan ularning ijtimoiy himoya tizimidagi faolligi shunday to'xtamga kelishimizda sabab bo'lmoqda. ularning jamiyat hayotida hal etilishi zarur bo'lgan masalalar bo'yicha davlat hokimiyati va boshqaruv organlari bilan o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borishi yuqoridagi xulosalrimizni mustahkamlaydi. Bizning fikrimizcha, xayriya tashkilotlarining asosiy maqsad va vazifalari haqiqatdan ham ijtimoiy moddiy yordamga muxtoj insonlarni topib ularga ko'maklashishdan iborat. Bu kabi shaxslarni qo'llab quvvatlagan holda ularni o'z imkoniyatlari orqali o'zlarini ta'minlay olish darajasiga olib chiqish davlatimiz ijtimoiy himoya siyosatining mazmun mohiyatini tashkil etadi. Shu o'rinda bir jixatga e'tibor qaratishimiz kerak bo'ladi. Hozirgi zamonaviy huquq tizimida ijtimoiy himoya tizimining muhim bo'g'inlaridan biri sifatida baholanayotgan nodavlat notijorat tashkilotlari, jumladan xayriya tuzilmalari ijtimoiy og'ir ahvolga tushib qolgan insonlarga yordam berishda amaliy tajribaga ega bo'lishmoqda. Davlat, nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi. Ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etishlari uchun teng huquqli imkoniyatlar yaratib beradi. Nodavlat notijorat tashkilotlarining alohida ijtimoiy foydali dasturlariga hukumat ko'mak ko'rsatishi mumkin. Davlatning jamoat fondlari faoliyatini qo'llab quvvatlashi, ular faoliyatini samarali tashkil etilishiga zamin hozirlashi jamiyatda fuqarolik institutlarining ijtimoiy-huquqiy ahamiyati oshishiga xizmat qiladi. Bu esa aholini ijtimoiy himoya qilishda ustivor ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda Mustaqil nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyati institutlarini yanada rivojlantirish hamda ularning mamlakatda demokratik o'zgarishlarni amalga oshirishda va jamiyatni erkinlashtirishda faol ishtirok etishiga ko'maklashish, ularni moliyalashtirish manbalarini shakllantirish uchun mustaqil tizim va ob'ektiv sharoitlar yaratish maqsadida qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Demokratik institutlar, nodavlat tashkilotlar va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzurida nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondi tashkil etildi. Fondning asosiy vakolatlari sifatida quyidagilar belgilab qo'yildi. O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetidan, qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalardan olinadigan mablag'larni jamlash, ulardan mustaqil NNT va fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining faoliyatini rivojlantirishni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga, dolzarb ijtimoiy, iqtisodiy, gumanitar muammolarni hal etishda ularning faol ishtirok etishiga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish uchun foydalanilishini tashkil etish;

NNTning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularga huquqiy, maslahat tarzida, tashkiliy, texnik va boshqa xil yordam ko'rsatish, ularning NNT, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari faoliyatini rivojlantirish, ularning mamlakatni demokratik yangilash hamda modernizatsiya qilish jarayonlarida ishtirok etishi masalalari bo'yicha chet ellik hamkorlar bilan aloqalarini kengaytirish (birgalikda konferensiyalar, seminarlar, davra suhbatlari, treninglar o'tkazish, qo'shma loyihalarni amalga oshirish va hokazo) bilan bog'liq dasturlar va loyihalarni amalga oshirishda ko'maklashish va hokazo[11].

Aytmoqchi bo'lganimiz jamoat fondlari faoliyatiga davlat darajasida e'tibor qaratilayotganligi ularning jamiyat hayotida ishtirokining yanada mustahkamlanishiga muhim rol o'ynaydi.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Mirziyoyev Sh. "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". – Toshkent: O'zbekiston, 2016. -B.56.
2. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 07.02.2017
3. Tolibov I. Fuqarolik jamiyatini shakllantirishda jamoat fondlarining tutgan o'rni. Aftodis, 2009.
4. "Jamoat fondlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni 29.08.2003//lex.uz
5. O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonuni. 2-M. //lex.uz
6. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. 40-M.// lex.uz
7. "Sahovat va ko'mak" jamg'armasi Nizomi to'g'risida Ozbekiston Respublikasi Va'zirlar Mahkamasi 213-son farmoyishiga ilova. 22.04.2020 1-5-M.// lex.uz
8. Благотворительность, как феномен общественной жизни: понятия и виды [Электронный ресурс]. www.superinf.ru
9. Покотилова Т.Е. Повседневность благотворительности как важнейший аспект истории благотворительности в России / Т.Е. Покотилова // Вестник Северо-Кавказского федерального университета, 2014. – № 3. – С. 168.
10. Флоров И.В. "Благотворительность", "прозрение", "филантропия", "милосердие": историография понятий / И.В. Флоров // Вестник Череповецкого государственного университета, 2013. - № 2. –С. 41.
11. "Nodavlat notijorat tashkilotlarini, fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik Palatasi Kengashining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining Qo'shma Qarori 03.07.2008/

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Отабек Махмудов,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
Фарғона давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси мудири
bekmakhmudov@mail.ru

ТОЛЕДО МАКТАБИ – АФСОНА ЁКИ ҲАҚИҚАТ: Х.Ў.САНТОЙО ВА А.КАЛАШНИКОВГА РАДДИЯЛАР

For citation: Otabek Makhmudov, THE TOLEDO SCHOOL – MYTH OR REALITY: A refutations to J.S.Santoyo and A.Kalashnikov. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.38-48

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-5>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўрта аср Европа таржима марказларида Шарқ олимлари илмий меросини ўрганилишига оид мавзу юзасидан олиб борилган изланишлар натижаларига асосланиб, Толедо мактабининг шаклланиши ва фаолият босқичлари ҳамда ушбу марказнинг номланишига оид фанда мавжуд бўлган турли қарашларга ойдинлик киритишга ҳаракат қилинган. Маълумки, Толедо мактаби мавжуд бўлган асрлар Европадаги йирик маданий юксалиш жараёнининг ибтидоси ҳисобланганлиги учун, у тадқиқотчилар эътиборини доимо ўзига тортиб келган. Шу боис илмий марказга алоқадор масалаларни ўрганиш борасида европалик мутахассислар қатор изланишларни амалга оширган ва бу ҳақида мақолада илмий ҳулосалар берилган.

Калит сўзлар: Толедо мактаби, таржималар, таржимонлар, асарлар, Ўрта аср Шарқ алломалари, хатолик ва англашилмовчиликлар, Х.Ў.Сантойо, А.Калашников, раддиялар.

Отабек Махмудов,

доктор философии по историческим наукам (PhD), доцент
заведующий кафедрой Всемирной истории
Ферганского государственного университета
bekmakhmudov@mail.ru

ТОЛЕДСКАЯ ШКОЛА – МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ: ОПРОВЕРЖЕНИЯ Х.Ў.САНТОЙО И А.КАЛАШНИКОВУ

АННОТАЦИЯ

В статье на основе результатов исследования, проведенного по теме изучения научного наследия учёных Востока в средневековых европейских переводческих центрах, предпринята попытка прояснить к различным взглядам о формировании и этапы деятельности Толедской школы, а также об именовании этого центра, существующие в науке. Хорошо известно, что

столетия существования школы Толедо были началом процесса великих культурных потрясений в Европе, поэтому она всегда привлекала внимание исследователей. Поэтому европейские специалисты провели ряд исследований по изучению вопросов, связанных с научным центром, и в статье даются научные выводы.

Ключевые слова: Толедская школа, переводчики, переводы, ученые средневекового Востока, ошибки и несуразности, Х.Ц.Сантойо, А.Калашников, опровержения.

Otabek Makhmudov,
doctor of philosophy on historical science, assistant professor
Head of the Department of World History of Fergana State University
bekmakhmudov@mail.ru

THE TOLEDO SCHOOL – MYTH OR REALITY: A REFUTATIONS TO J.S.SANTOYO AND A.KALASHNIKOV

ABSTRACT

In the article, based on the results of a study conducted on the topic of studying the scientific heritage of Eastern scholars in medieval European translation centers, attempts to clarify the various views on the formation and stages of the Toledo School, as well as on the naming of this center, existing in science. It is well known that the centuries of the existence of the Toledo school were the beginning of a process of great cultural upheavals in Europe, therefore it has always attracted the attention of researchers. Therefore, European experts have carried out a number of studies to study issues related to the scientific center, and the article provides scientific conclusions.

Index Terms: The Toledo school, translators, translations, scholars of the medieval East, mistakes and absurdities, J.S.Santoyo, A.Kalashnikov, refutations.

1. Долзарблиги:

Фан тарихидан яхши маълумки, XII–XIII асрларда Испаниянинг Толедо, Сарагосса, Сеговия, Наварра, Севилья ва Барселона шаҳарларида йўлга қўйилган таржима фаолияти натижасида Мусулмон Шарқи олимларининг юзга яқин асарлари латин тилига ўгирилиб, тадқиқ этилган. Мазкур таржима марказлари орасида Толедодаги мактабнинг фан тарихида тутган ўрни ниҳоятда муҳим бўлиб, у XII–XIII асрларда Шарқ илм-фан ютуқларини Ғарбга етказиб берувчи «транзит пункти» вазифасини бажарган.

Толедо мактаби мавжуд бўлган асрлар Европадаги йирик маданий юксалиш жараёнининг ибтидоси ҳисобланганлиги учун, у тадқиқотчилар эътиборини доимо ўзига тортиб келган. Шу боис илмий марказга алоқадор масалаларни ўрганиш борасида европалик мутахассислар қатор изланишларни амалга оширганлар. Ўз даврида Толедо мактабида Муҳаммад Хоразмий, Абу Машъар Балхий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино каби марказий осиёлик мутафаккирларнинг ўттизга яқин асарлари таржима этилганлиги боис, ушбу мактаб республикаимиз миқёсида амалга оширилган илмий тадқиқотлар [1] объектига ҳам айланди.

Бироқ, фанда Толедо мактабига нисбатан «мактаб» атамасини қўллаш борасида бири-бирини инкор этувчи турли қарашлар мавжуддир-ки, ушбу масала ҳали-ҳануз ўз ечимини топганича йўқ.

Биз мазкур мақолада Толедо мактаби тарихига оид тадқиқотларнинг тарихшунослик таҳлили асносида, «Толедо мактаби аслида муассаса сифатида мавжуд бўлмаган» деган мулоҳазани илгари сурган испаниялик олим Х.Ц.Сантойо ва рус филологи А.Калашников қарашларига ўз позициямизни билдиришни мақсад қилганмиз. Бу борадаги, айрим раддияларимизни бир қанча хорижий илмий нашрларда [2–5] эълон қилдик. Аммо, Толедо мактаби фаолияти бевосита Марказий Осиё, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан етишиб чиққан алломалар илмий мероси билан боғлиқлигини инобатга олиб, мақолани ўзбек тилида маҳаллий нашрларда эълон қилиш ҳам мақсад мувофиқ бўлади, деб топдик.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақолада тарихийлик тамойили, қиёсий таҳлил, тизимлаштириш, таснифлаш, муаммовий-хронологик каби усуллардан фойдаланган ҳолда, тадқиқот учун қўйилган асосий мақсад моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинган.

Ғарб фан тарихчиларидан мазкур масалани илк бор француз шарқшуноси Амабль Журден (1788–1818) тадқиқ этишга уринган эди. Олимнинг «Recherches critiques sur l'âge et l'origine des anciennes traductions latines d'Aristote et sur les documents grecs ou arabes employés par les docteurs scholastiques» («Аристотел [асарлари]нинг лотинча таржималарини яратилиши ва уларнинг ёши ҳамда схоласт олимлар ишлатган юнонча ёки арабча манбалар тўғрисида танқидий мулоҳазалар») [6] номли китобида Толедо ва унга ёндош шаҳарларда фаолият юритган таржимонлар фаолиятини умумлаштириб «college des traducteurs» («таржимонлар мактаби») атамасини ишлатиш мақсадга мувофиқ эканлиги таъкидланган. А.Журден асарида илгари сурилган ушбу фикр асосида фанда «Толедо таржимонлар мактаби» атамаси пайдо бўлди. А.Журденнинг мазкур мактабга алоқадор маълумотларидан машҳур «Encyclopaedia Britannica» [33] («Британия Энциклопедияси»)да фойдаланилиши натижасида «The Toledo School of translators» («Толедо таржимонлар мактаби») ҳамда «The Toledo School» («Толедо мактаби») атамалари дунё илмий жамоатчилиги орасида кенг қўлланила бошланади.

Толедо мактабининг фан тарихида тутган муҳим аҳамиятини очиб беришга қаратилган дастлабки мақолалардан бири немис олими Валентин Роуз (1829–1916) томонидан 1874 йилда эълон қилинган. «Ptolemäus und die Schule von Toledo» («Птолемей ва Толедо мактаби») [7] деб номланган мазкур ишда қадимги юнон олими Клавдий Птолемей (90–161) асарларининг арабча нусхаларини мактабда лотин тилига ўгирилиши хусусидаги қимматли маълумотлар келтирилади.

XX аср биринчи ярмида Толедо мактабига алоқадор масалаларини ўрганиш юзасидан испан шарқшуноси Ангел Гонсалес Паленсия (1889–1949) олиб борган тадқиқотлар алоҳида эътиборга лойиқ. Унинг 1937 йилда нашр қилинган «Noticias sobre don Raimundo, arzobispo de Toledo (1125–1152)» («Толедо архиепископи Раймондо (1125–1152)га оид янгиликлар») [8] номли мақоласи ҳамда 1942 йилда «El arzobispo don Raimundo de Toledo» («Архиепископ дон Раймондо де Толедо») [9] сарлавҳаси остида босмадан чиққан китобида Толедо мактабининг ташкил топиш вақтини аниқлашга доир дастлабки мулоҳазалар ўрин олган. Жумладан, муаллиф ўз ишларида мактабнинг тамал тоши 1125–1152 йилларда Толедо архиепископи лавозимида ишлаган Раймондо томонидан қўйилгани ва айнан унинг ташаббуси билан шаҳарда турли мамлакатлардан келган таржимонлар фаолияти ташкил этилганлигини қайд этади.

Толедо мактабида йўлга қўйилган таржима иш услубининг дастлабки танқидий тадқиқи машҳур испан олими Хосе Мария Миллас-Валликрос (1897–1970) томонидан амалга оширилган. Олимнинг «El literalismo de los traductores de la corte de Alfonso el Sabio» («Альфонсо Донишманд таржимонлари [ишлари] нинг аслига мувофиқлиги») [10] номли йирик мақоласида қирол Альфонсо X (1252–1284) давридаги таржима услублари таҳлил этилган. Х.М.Миллас-Валликросанинг соҳадаги муҳим ишларидан яна бири «Las traducciones orientales en los manuscritos de la Biblioteca Catedral de Toledo» («Толедо черкови кутубхонасидаги Шарқ таржималарининг қўлёзмалари») [11] номли рисола бўлиб, унда мактабда таржима қилинган асарлар ва уларнинг сони ҳамда қайси соҳаларга оид эканлигини аниқлаш борасидаги бошланғич мулоҳазалар илгари сурилади.

Бироз вақтдан сўнг мазкур масалани яна бир испан олими Хосе Угидос тадқиқ этишга уринган эди. Унинг «The Toledo translators» («Толедо таржимонлари») [12] номли иши моҳиятига кўра кичик мақола бўлганлиги сабабли, мактабдаги таржима фаолияти қисқа тезис шаклида баён этилган. Бундан ташқари, Толедо мактаби мақолада асосий тадқиқот объекти сифатида олиб қаралмайди.

Ўтган асрнинг 60–70 йилларида эълон қилинган мавзуга оид ишлар ичида Д.М.Дунлопнинг «The work of Translation at Toledo» («Толедодаги таржима фаолияти») [13], Д.Брасанинг «Traducciones y traductores toledanos» («Толедолик таржимонлар ва таржималар») [14], М-Т.Гарулонинг «Sobre la Escuela de Traductores de Toledo» («Толедо таржимонлар

мактаби тўғрисида») [15], Х.Гилнинг «Los colaboradores judios en la Escuela de traductores de Toledo» («Тоledo таржимонлар мактаби ва унинг яҳудий ҳамкорлари») [16] номли мақолалари муҳим аҳамиятга молик. Уларда Тоledo шаҳарида XII–XIII асрларда олиб борилган таржимачиликнинг долзарб масалаларига тўхтаб ўтиш асносида, сўз юритилаётган мавзу юзасидан қатор зарурий маълумотлар келтирилади. Бироқ, шунинг баробарида, мазкур ишларда муаллифлар ўз эътиборларини асосан Тоledo мактабидаги таржима ишларига қаратиб, мактабнинг ташкил топиши, унинг таркиби ва вазифалари каби муҳим масалаларни эътибордан четда қолдирганликларини ҳам қайд этиш зарур.

Илмий жамоатчилик орасида Тоledo мактабига бўлган қизиқиш 1990 йилларга келиб янгитдан кучая бошлади. Бунинг натижасида европалик мутахассислар томонидан қатор илмий тадқиқот натижалари эълон қилинди-ки, улар ўз аҳамиятига кўра, ҳануз соҳадаги эҳтиёжталаб ишлардан санаб келинмоқда. Булардан, испаниялик фан тарихчиси Симон Ҳайекнинг «Escuela de Traductores. Toledo dispensa cultural de Occidente» («Таржимонлар мактаби: Тоledo Ғарбнинг маданият ўчоғи») [17] номли рисоласида мактабнинг Ўрта асрлардаги илмлар ривожидида тутган ўрни ва роли ҳақида чуқур мулоҳазалар юритилган. Муҳим жиҳати муаллиф ўз ишида биринчилардан бўлиб, мактабнинг ташкил топишидаги учта асосий омил: «el factor político» («сиёсий омил»), «el factor religioso» («диний омил»), «el factor científico» («илмий омил») ларни аниқ кўрсатиб берди ва уларни тизимлаштирди. Бундан ташқари, олим ўз рисоласида мактабда фаолият юритган таржимонларнинг дастлабки тўлиқ ҳолатдаги рўйхатини ҳам шакллантиришга ҳаракат қилган. Бироқ, таржимонлар рўйхатини хронологик мезонларга амал қилмаган ҳолда пала-партиш келтирилгани ва Тоledo мактабига бевосита алоқадор бўлмаган Александр Неккам (1157–1217) ва Морлейлик Даниэл (1140–1210) каби олимларни мактаб аъзолари қаторига киритилгани, С.Ҳайек тузган рўйхатни мукамал деб баҳолашга тўсиқ бўлади.

Тоledo мактаби ва бу марказ билан боғлиқ масалаларни ўрганишда инглиз олими Чарльз Бернеттнинг хизматлари алоҳида ўрин тутди. Унинг 1995 йилда чоп этилган «The Institutional Context of Arabic – Latin Translations of the Middle Ages: A Reassessment of the School of Toledo» («Ўрта аср араб – латин таржималарининг тартибли матни: Тоledo мактабига янгича баҳо») [18] номли мақоласида мактабда яратилган таржималарга доир муҳим маълумотлар акс этган. Шу муаллиф қаламига мансуб «The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century» («XII асрда Толедодаги араб – латин таржима дастурининг аниқлиги») [19] деб номланган мақолада ўша даврда ёзилган таржималар хусусида танқидий фикр юритилган бўлиб, унда таржимонлар йўл қўйган камчиликлар баён этилади. Бундан ташқари, муаллиф ўзига қадар эълон қилинган соҳага оид кўплаб тадқиқотларни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш асносида улардаги турли хатоликларни аниқлаб, тузатишлар киритган.

Мавзу юзасидан сўнгги йилларда амалга оширилган тадқиқотлар қаторига Б.А.Пьяццанинг «La Escuela de Traductores de Toledo: presente, pasado y futuro» («Тоledo таржимонлар мактаби: ўтмиш, бугун ва келажак») [20], А.Фидоранинг «La Escuela de Traductores» («Таржимонлар мактаби») [21] ҳамда аввалроқ исми тилга олинган Ч.Бернеттнинг «Two Approaches to Natural Science in Toledo of the Twelfth Century» («XII асрда Толедодаги табиий фанларга оид икки ёндашув») [22] деб номланган илмий мақолаларини киритиш мумкин.

Айни йўналишда сўнгги йилларда яратилган тадқиқотлар ичида Германияда ижод қилувчи олим А.Фидоранинг «Abraham Ibn Daud und Dominicus Gundissalinus: Philosophie und religiöse Toleranz im Toledo des XII» («Авраам Ибн Дауд ва Доминик Гундиссалин: XII асрда Толедодаги фалсафа ва диний бағрикенглик»), «Notas sobre Domingo Gundisalvo y el Aristoteles arabis» («Доминго Гудисальви ва Аристотел шарҳловчиларига оид қайдлар») [23–24] номли мақолалари алоҳида ўрин тутди. Уларда аввалги тадқиқотчилари эътиборидан четда қолган масала – Тоledo шаҳрида фалсафий қарашларининг шаклланишида мактабда олиб борилган таржимачилик ишларининг аҳамиятини очиб беришга қаратилган муҳим маълумотлар келтирилган.

Юқоридагилардан ташқари, Н.Поллонининг 2016 йилда эълон қилинган «*Elementi per una biografia di Dominicus Gundisalvi*» («Доминго Гундисальви таржимаи ҳолига оид бошланғич маълумотлар») [25] номли мақоласи ҳамда 2017 йилда «*Domingo Gundisalvo. Una introducción*» («Доминго Гундисальви. Кириш») [26] сарлавҳаси остида нашр этилган китоби соҳадаги энг янги тадқиқот натижалари ҳисобланади.

Санаб ўтилган тадқиқотларга қарамай, Толедо мактабнинг ташкил топиши, таркиби, у ердаги таржима ишлари, илмий фаолият, таржимон ҳамда олимларнинг ҳаёти ва ижоди каби масалалар ҳануз Ғарб фан оламида яхлит тарзда, тўлалигича ўрганилмай қолмоқда. Бу эса ўз навбатида мазкур мактаб тарихи ва фаолиятига оид турли қарашларнинг шаклланишига сабаб бўлмоқда.

3. Тадқиқот натижалари:

Фанда Толедо мактабига нисбатан «мактаб» атамасини қўллаш борасида бир-бирини инкор этувчи турли қарашлар мавжуддир-ки, ушбу масала ҳали-ҳануз ўз ечимини топганича йўқ. Бизнингча, бундай қарашларнинг юзага келишининг асосий сабаби, Толедо мактаби тарихига бағишланган аниқ бир манбани ҳозирга кунга қадар сақланиб қолмаганлигидир. Тадқиқотчилар бу масканга оид маълумотларни мактабда яратилган таржималарнинг кириш қисмларида ёзиб қолдирилган изоҳлар, яъни таржима қандай услубда, кимнинг топшириғи билан нечанчи йилда амалга оширилгани, жараёнда кимлар иштирок этгани, айти таржимадан фойдаланиб кимлар ўз асарларни яратганлигига тааллуқли қайдлар, шунингдек, мактаб аъзолари ва унинг мутасаддилари ўртасида олиб борилган ўзаро ёзишмалар, яъни турли хатлар асосида ўрганишган ва таҳлил этишган.

Толедо мактаби «атрофидаги» қарама-қарши фикрларни нисбий жиҳатдан икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ олимлари мазкур муассасага нисбатан таржима фаолияти тизимли йўлга қўйилган, ўз раҳбарияти ва масъул ходимларига эга бўлган, иш фаолияти марказлаштирилган илмий мактаб сифатида баҳо беришади ҳамда уни фан тарихида муҳим ўринга эга эканлигини қайд этишади. Биз, бу олимларнинг асосий қисми хусусида юқорида тадқиқотларни таҳлил этиш асносида тўхталиб ўтдик.

Иккинчи гуруҳ олимлари эса Толедо мактаби аслида муассаса сифатида мавжуд бўлмаган, бу атама А.Журденнинг «*Recherches critiques sur l'âge et l'origine des anciennes traductions latines d'Aristote et sur les documents grecs ou arabes employés par les docteurs scholastiques*» номли ишида Толедо ва ундан анча олисда ижод қилган таржимонлар жамоасига нисбатан ноўрин ишлатилиши натижасида илмий истеъмолга кириб қолган [27: Р. 31] деб таъкидлашади. Мисол учун, мазкур қараш тарафдорларидан бири Леон университети (Испания) олими Хулио Цезарь Сантойо ўзининг 2006 йилда эълон қилган «*Blank Spaces in Translation History*» («Таржима тарихидаги бўшлиқлар») номли мақоласининг [27: Р. 11–43] «*Mistakes*» («Хатоликлар») деб аталган кичик қисмида юқоридаги мулоҳазани илгари суриб, уни айрим жиҳатларини исботлашга ҳаракат қилиб кўрди. Аммо, олим ўз мулоҳазаларини манбалар асосида эмас, балки Толедо мактабига бевосита бағишланмаган бир нечта замонавий тадқиқотларга таяниб исботлашга уринганлиги, муаллиф «назарияси»ни тўғри ва ишончли эканлигига шубҳа уйғотади. Қизиқ жиҳати, муаллиф мазкур бўлимда ҳатто Толедо мактабининг Шарқдаги «параллели», Ўрта асрларнинг энг йирик таржима маркази – «Байт ал-ҳикма»нинг мавжуд бўлганлигига оид маълумотлар манбаларда сақланмаганлигини айтиб, бу марказнинг ҳам фан тарихидаги аҳамиятини гумон остида олади. Ваҳоланки, бу марказга доир маълумотлар машҳур муаррихлар Ибн ан-Надимнинг (ваф. 993) «Китиб ал-Фихрист ли-н-Надим» («Ибн ан-Надимнинг ал-Фихрист китоби»), ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг (1002–1072) «Та'рих Бағдод» («Бағдод тарихи»), Заҳир ад-Дин ал-Байҳақийнинг (1106–1169) «Татимма сивон ал-ҳикма» («Ҳикматлар ҳазинасига қўшимчалар»), Ибн ал-Қифтийнинг (1172–1248) «Ихбор ал-уламо» би ахбор ал-хукамо» («Олимларни ҳақимлар ҳақидаги маълумотлар билан таништириш»), Ёкут ал-Ҳамавийнинг (1178–1229) «Му'жам ал-удабо» («Адиблар қомуси»), Ибн ал-Усайбиъанинг (1200–1270) «'Уйун ал-анбо' фи табакот ал-атиббо» («Табибларнинг тоифалари ҳақида асосий маълумотлар»), Ибн Халликаннинг (1211–1286) «Китоб вафойот ал-а'йон ва анбо' абно' аз-замон» («Машҳур кишиларнинг вафоти ва замондошлар ҳақида

маълумотлар») каби асарларида қисман бўлсада мавжуд. Мазкур ноёб манбалар республикамиз фан тарихчиларидан Б.А.Абдуҳалимов томонидан махсус ўрганилиб [28], улардаги «Байт ал-ҳикма»га оид маълумотлар илк бор тизимлаштирилган.

Ҳ.Ў.Сантойонинг фикрлари асосида рус изланувчиси, филология фанлари номзоди Александр Калашников ҳам бу борадаги ўз фаразини [29] олға суриб чиқди. А.Калашниковнинг мазкур фаразлари унинг «Толедская школа – колыбель научного перевода Европы» («Толедо мактаби – Европанинг илмий таржима бешиги») номли мақоласида акс этган. Муаллиф ўз иши аввалида тан олиб айтганидек, унинг мазкур мақоласи айтилган масала юзасидан олиб борилган узоқ йиллик илмий изланишлар натижаси бўлмай (чунки, Россияда Толедо мактабига алоқадор масалалар деярли махсус тадқиқ этилмаган), мавзуга алоқадор 8 та адабиёт (улардан 2 таси Европа, хусусан Испаниянинг XII–XIII асрлардаги тарихи хусусида умумий маълумотлар берувчи китоб, 1 таси энциклопедия («Большая Советская Энциклопедия» («Катта Совет Энциклопедияси»))нинг 29-томи), 4 таси мақола ва қолган биттаси интернет маълумоти) билан танишиш асосида шаклланган фикр мулоҳазаларига асосланади. Балки, шунинг учун ҳам унда турли илмий чалкашликлар кўзга ташланади. Мисол учун, муаллиф мактабнинг фаолиятини босқичларга ажратиш чоғида биринчи босқич архиепископ Раймондо (1126–1151) даврига тўғри келиши ва бу даврда Испаниялик Хуан, Доминик (аслида Доминго – О.В.Мах) Гундисальви, Кремоналик Жерард, Майкл Скот, Толедолик Марк каби таржимонлар фаолият юритганлигини қайд этади. Ваҳоланки, санаб ўтилган барча таржимонлар Толедога Раймондо вафотидан сўнг келишган. Аниқроқ айтганда, Кремоналик Жерард (1114–1187) Толедо мактаби аъзолигига 1160 йилда, Доминго Гундисальви (1110–1190) эса 1161 йилда кўшилган бўлсалар, Испаниялик Хуан (1150–1215), Майкл Скот (1175–1234) ва Толедолик Марк (1193–1234) архиепископ Раймондо вафотидан сўнг таваллуд топишган. Аслида, А.Калашников санаб ўтган таржимонларнинг барчаси Толедо мактаби фаолиятининг иккинчи босқичида, яъни архиепископлар Хуан Кастеллморон (1152–1166) ва Родриго Хименес де Радаларнинг (1202–1247) даврида фаолият юритишган. Бундан ташқари, муаллиф турли даврларда яшаган икки таржимон – Севильялик Хуан (1090–1145) ва Испаниялик Хуан (1150–1215)ни битта шахс сифатида кўрсатиб, бу борадаги чалкашликларини яна давом эттиради. Биз мазкур ҳолатлар нотўғри эканлигини ўзимизнинг аввалги тадқиқотларимизда манбавий жиҳатдан асослаб, бу каби чалкашликлар ва уларнинг ечимларига оид қарашларимизни баён этганмиз.

Қайд этиб ўтиш лозимки, Толедо мактаби таъсис этилган йил ҳақидаги аниқ маълумот ҳозирга қадар маълум эмас. Мактабнинг ташкил топиши 1125–1151 йилларда Толедо архиепископи лавозимида ишлаган Раймондо де Сальвета номи билан боғлиқ бўлиб, асли франциялик бўлган Раймондо ўрта асрларнинг энг йирик диний лавозимларидан бирида ишлаш баробарида, илм-фанга катта қизиқиш билан қараган. Буни, Толедо шаҳри черковининг кутубхонасида жамланган асарларни таржима қилиш ва ўрганиш ишининг илк ташаббускори айнан Раймондо эканлиги исботлайди. Бу ерда унинг бевосита раҳбарлиги ҳамда ҳомийлигида турли элат вакилларида иборат таржимонлар гуруҳи тузилади. Шу тариқа Толедо мактабининг ўзаги ҳисобланган таржимонлар жамоаси шаклланган.

Раймондода нима сабабдан араб тилидаги асарларни таржима қилиш истаги пайдо бўлганлиги тўғрисидаги савол атрофида европалик мутахассислар узоқ йиллардан бери баҳс юритишади. Бир гуруҳ олимлар бунга архиепископнинг илм-фанга шахсий қизиқиши (мисол учун, Арситотел ғояларининг тарафдори бўлган) ҳамда шаҳарда асрлар давомида шаклланган илмий мерос ва ижодий муҳит сабаб бўлганлигини [30] айтсалар; иккинчи гуруҳ олимлар асарларни таржима қилдиришдан асосий мақсад мусулмонлар маданияти ва урф-одатларини ўрганиш ва бу маълумотлардан реконкиста жараёнида фойдалиниш эди [13], деб кўрсатишади. Албатта, ушбу фикрларнинг иккисидан ҳам жон бор ва улар тўла мантиққа асосланган. Аммо, улардан биринчиси ҳақиқатга анча яқинроқдир. Чунки, Толедода христиан ва мусулмонлар узоқ йиллар давомида бирга истиқомат қилишган. Ҳатто улар орасида ўзаро қоришув жараёни ҳам кечган. Шундан келиб чиқиб, мусулмонларнинг анъаналари ва урф-одатлари Раймондогача ҳам христианларга яхши маълум эди, дейишга тўла асос бор.

Черковда мавжуд бўлган китобларнинг асосий қисмини қадимги юнон-рим олимлари асарларининг араб тилидаги нусхалари ҳамда ўрта аср мусулмон Шарқи мутафаккирларининг илмий ишлари ташкил этган. Испаниялик тадқиқодчи Хосе Мария Миллас-Валликросанинг қайд этишича, бу асарлар астрология, астрономия, математика, фалсафа, тиббиёт каби фан соҳаларига оид [10]. Фикримизча, санаб ўтилган илмлар қаторига кимё ҳам киритилса, фанлар мажмуаси тўлиқ ифодаланган бўлади.

Ушбу қўлёзма асарлар Толедога қирол Альфонсо VI (1069–1109) бошчилигида Куртобадан олиб келинган. Қиролнинг буйруғи билан китобларни сақлаш учун шаҳарнинг бош черкови ҳовлисида махсус бино бунёд этилади. Натижада Толедо мактабининг яратилишига асос бўлган черков кутубхонаси пайдо бўлади. Аммо бу кутубхонанинг дастлабки вақтдаги вазифаси китобхонларни зарурий адабиётлар билан таъминлаш эмас, балки тўпланган нодир қўлёзма асарларни сақлашдан иборат эди.

Шунингдек, шаҳар бош черковининг араблар даврида масжид вазифасини ўтаганлигини ҳамда Толедони мусулмон Испаниясининг фан марказларидан бири бўлганлигини ҳисобга олиб, бу ерда узоқ йиллар давомида турли соҳаларга доир араб тилидаги асарлар жамланиб борган, деб мулоҳаза билдириш ҳам мумкин. Бундай дейишимизга сабаб, аслида 587 йилда вестготлар қироли Реккаред I (586–601) ташаббуси билан бунёд этилган мазкур черков, 712 йилда Толедо мусулмонлар томонидан забт этилгандан сўнг, шаҳарнинг бош масжидига айлантирилади ва 370 йилдан ортиқ вақт мобайнида масжид вазифасини бажаради. Тарихдан яхши маълумки, ўрта асрларда масжидлар нафақат эътиқод маркази, балки ижод ҳамда таълим маскани ҳам ҳисобланган. 1085 йилда шаҳарда христианлар ҳокимияти ўрнатилгач, орадан икки йил ўтиб, яъни 1087 йилда черков сифатида қайта тикланади.

Бироқ, бу ўринда араб тилидаги қўлёзма асарларни Толедога қирол Альфонсо VI бошчилигида Куртобадан олиб келинганлиги тўғрисидаги маълумотга қарама-қарши фикрлар мавжудлигини ҳам қайд этиш зарур. Жумладан, айрим ишларда қирол Альфонсо VI 1085 йилда Толедони босиб олган чоғида шаҳар кутубхоналарида сақланган катта миқдордаги арабча қўлёзмаларни қўлган киритганлиги таъкидланади [31]. Бироқ, бу маълумотнинг қанчалик тўғри эканлиги бизга қоронғу. Чунки, маълумотни берувчи муаллифлар ўз фикрлари тасдиғи учун бирор манба ёки илмий адабиётга ишора бермаганлар.

Баъзи европалик соҳа мутахассислари Толедо мактабининг ташкил этилишини фақат Қирол Альфонсо X (1252–1284) исми билан боғлаб кўрсатишади [32], аммо бу ҳақиқатдан анча йироқдир. Ўйлашимизча, бундай хулосага қиролнинг таржимачилик соҳасида амалга оширган бир қанча ислохотлари тўғрисида манбаларда сақланган маълумотлар асос бўлган. Бу ҳақда қуйироқда яна тўхталамиз.

Испан қироллари ичида ўзининг маърифатпарварлиги билан донг таратган Альфонсо X ташаббуси билан Пиреней ярим оролининг бир қанча йирик шаҳарларида илм марказларини ташкил этилгани, ҳақиқат. Мисол учун, улардан энг машҳури Севильяда бўлган. Лекин, Толедо мактабининг тамал тоши ундан анча аввал, архиепископ Раймондо томонидан қўйилган эди.

Тадқиқот давомида қўлга киритилган маълумотларнинг таҳлил натижасига таяниб, Толедо мактабининг шаклланиши ва фаолиятини 3 босқичга ажратиш лозим, деган хулосага келдик. Чунки, ҳозирга қадар эълон қилинган мавзуга оид ишларда, ушбу масала аниқ ва тизимли ёритилмаган. Айни вақтда бундай илмий ёндашув биздан аввал яратилган тадқиқотларда йўл қўйилган чалкашликларнинг тақрорланишини олдини ҳам олади.

Бу босқичлар қуйидагилардан иборат:

I босқич – 1125–1152 йилларни ўз ичига олган мазкур даврда асосан астрология, астрономия ва математикага тегишли асарлар таржима қилинган. Бу даврдаги таржималарнинг асосий қисми архиепископ Раймондога бағишланган. Аниқроғи, таржима қўлёзмаларининг биринчи саҳифаси Раймондо де Сальветани бош ҳомий сифатида улуғловчи ташаккурнома билан бошланган. Айни жиҳат, Толедо мактабининг шаклланишида мазкур шахс муҳим роль ўйнаган, деб хулоса қилишга асос бўлади. Эътиборга лойиқ яна бир жиҳати

шуки, айна босқичда Раймондо буйруғи билан мактаб аъзоларига қулайлик яратиш учун Толедо бош черковининг биноси қайта таъмирланади ҳамда таржима ва асарларни ёзиш учун қўшимча махсус хоналар қурилади. Таъмирлов ишларига қарамай, у ўзини қурилиш жиҳатдан масжид сифатидаги кўринишини сақлаб қолган.

Асосий таржимонлар: Батлик Аделард, Севильялик Хуан, Ибн Довуд, Брюггелик Рудольф ва Доминго Гундисальви. Улар Испаниянинг бошқа шаҳарларидаги таржимонлар билан ҳамкорликда ҳам фаолият олиб боришган. Педро Альфонсо, Тиволик Платон, Авраам бар-Хия, Далматлик Ҳерман, Честерлик Роберт ва Кеттонлик Робертлар шулар жумласидандир.

Марказий Осиёлик олимлардан Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Маъшар ал-Балхий ва Аҳмад ал-Фарғонийнинг астрономия ҳамда математика оид рисоалари шу босқичда латин тилига ўгирилган.

II босқич – таржимонларнинг жуфтлик тарзда, ҳамкорликдаги фаолиятлари билан эътиборга лойиқ. Қадимги юнон ва Шарқ олимлари, хусусан ар-Розий, ал-Форобий ва Ибн Синонинг фалсафа ҳамда тиббиётга доир асарларининг таржималари мазкур даврда яратилган.

Ушбу босқичда, табиий ва аниқ фанларга оид айрим асарларнинг таржималари қайта ишланади. Асосий таржимонлар: Доминго Гундисальви, Кремоналик Жерард, Испаниялик Хуан, Сарешеллик Альфред, Толедолик Марк, Майкл Скот, Олмониялик Ҳерман ва бошқалар. 1152 йилдан то XIII асрнинг иккинчи ярмига қадар бўлган даврни ўз ичига олган ушбу босқичда таржимонлик ишлари тўғри йўлга қўйилиб, у яхши ташкил этилган доимий фаолиятга айланади. Таржимонлар фаолияти учун яратилган шароитлар ва марказлаштирилган иш тартибидан келиб чиқиб, Толедо мактабининг тўла шаклланган даври сифатида шу босқични кўрсатиш лозим. Бу даврда, Толедо архиепископи лавозимида ишлаган Хуан Кастеллморон (1152–1166) ва Родриго Хименес де Радаларнинг (1202–1247) ташкилотчилик борасидаги хизматлари катта бўлган. Мисол учун, уларнинг ҳомийлиги ва бошчилигида Толедо мактаби таркибида таржималарни кўчириш ҳамда муқовалаш учун мўлжалланган махсус хоналар бунёд этилади. Бундан ташқари, 1226 йилда архиепископ Родриго буйруғи билан мактаб аъзолари фаолият юритувчи Толедо бош черковининг биноси[34] (Иншоот 1227 йилда исп. Catedral Primada Santa María de Toledo (Муқаддас Мария бош черкови) номини олади. Бироқ, турли сабаб билан қурилиш ишлари 1493 йилдагина тўла якунига етказилган. Мазкур черков 1986 йилда ЮНЕСКО томонидан Бутунжаҳон ёдгорликлари рўйхатига киритилган) ни қайтадан қуриш бошланади.

III босқич бевосита Кастилия қироли Альфонсо X нинг ҳукмронлик даврига, яъни 1252–1284 йилларга тўғри келади. Маълумотларга кўра, Альфонсо X Толедо мактаби фаолиятини кўллаб қувватлаб туриш баробарида, яратилган таржималарнинг айримларини шахсан ўзи муҳаррирлик текширувидан ўтказган ҳамда мактаб фаолиятини назорат қилиб. Мисол учун, у асли араб тилидан кастил тилига ўгирилган «Libro de ajedrez» («Шахмат китоби») номли таржимани 1283 йилда қайта ишлаб, уни махсус расмлар билан безатади. Альфонсо X аниқ ва табиий фанлар, айниқса, астрономияга катта қизиқиш билдириб, ҳатто бу фан билан мунтазам шуғулланади. Шунингдек, қирол таржимонлар ва олимларга ҳар бир ёзган ёхуд таржима қилган китоблари учун мукофотлар тайинлаган. Бу даврда, олдинги босқичларда латин тилига ўгирилган асарларнинг айримлари давлат тили деб эълон қилинган кастил лаҳжасидаги испан тилига таржима қилина бошланади.

Асосий таржимонлар: Алваро де Овиедо, Яҳуд ибн Моше Коэн, Исҳоқ ибн Сид, Гарси Перез, Феррандо де Толедо, Хуан де Аспа, Гуиллен Арремон, Эдигио де Парма, Хуан де Месина, Хуан де Кремона, Самуэл эл-Леви. Уларнинг айримлари Толедода муқим фаолият юритмаган бўлиб, асосан қирол томонидан кейинроқ ташкил этилган Севильядаги мактабда ижод қилишган.

Аниқ ва табиий фан соҳалари қаторида адабиётга доир асарларнинг таржима қилингани («Калила ва Димна», «Синдбод денгизчи» ва бир қатор араб халқ эртаклари шу даврда таржима этилган), таржималарни махсус тузатувчи томонидан таҳрир қилинганлиги мазкур

босқичнинг алоҳида хусусиятларидан саналади. Шунга қарамай, айни даврда Толедо мактабининг фаолият доираси торайиб, унинг олдинги шуҳрати маълум маънода пасаяди. Бунга, қирол ўзининг катта эътибори ва вақтини янги ташкил этилган илмий-маданий марказ – Севильяга қаратганлиги сабаб бўлган.

4. Хулосалар:

Ўрта аср Европа таржима марказларида Шарқ олимлари илмий меросини ўрганилишига оид мавзу юзасида олиб борган изланишларимиз, бу жараёнда тадқиқ этилган кўп сонли илмий адабиётлар ва тадқиқотларнинг таҳлил натижаларига асосланиб, Толедо мактабининг шаклланиши ва фаолияти ҳамда ушбу марказнинг номланиши бўйича қуйидаги хулоса келинди:

1. Толедо бош черковида жойлашган таржима мактабининг асоси архиепископ Раймондо даврида яратилди. Жумладан, архиепископ ташаббуси ва ҳомийлигида, минтақанинг турли нуқталаридан бўлган кўплаб таржимонлар бу ерга жамланиб, марказ фаолияти йўлга қўйилди. Архиепископлар Хуан ва Родриго саъй-ҳаракати билан эса у ерда тўпланган таржимонларга ҳар тарафлама кўмак берилиб, марказ фаолияти анча кенгайтирилди ва ривожлантирилди, натижада унинг фаолияти янги босқичга кўтарилди. Айни ҳолат, мазкур масканни ўз даври учун илмий мактабга айланиши таъминлади. Альфонсо X даврида, Толедо мактабининг фаолият кўлами минтақавий кўриниш олган бўлса-да, айни даврда таржима соҳасида зарурий қадамлар қўйилди-ки, бу ўз навбатида Европада таржима назариясининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

2. Бу масканда бир томондан, қадимги юнон-рим ҳамда ўрта аср Шарқ алломаларининг кўплаб нодир асарлари жамлангани, иккинчи томондан жамланган асарларнинг латин тилига ўтирилгани ва муомалага киритилгани, учинчи тарафдан эса, мазкур асарлар таъсирида бу ердан таниқли олимларнинг етишиб чиққани – уни ўрта асрларнинг энг машҳур илмий даргоҳига айланиши ҳамда адабиётларда «Толедо мактаби» ва «Толедо таржимонлар мактаби» деган номлар билан танилишига асос бўлди.

3. Ғарб фан оламида мактаб ўзининг иккинчи, яъни «Толедо таржимонлар мактаби» номи билан машҳур. Минтақа олимларининг аксари мактаб хусусида гап борганда уни шундай аташади. Бироқ, бу мантиққа андак зиддир. Бизнингча, мазкур номдаги «таржимонлар» сўзи мактабнинг фаолият кўлами ва илмий салоҳиятини кескин чегаралайди. Чунки, Толедо мактабида таржимонлар тайёрланмаган балки таржималар яратилган. Бундан ташқари, мактаб аъзоларининг ижоди фақат таржимачиликни эмас, балки турли фан соҳаларида тадқиқотлар олиб бориш ҳамда фундаментал асарлар ёзиш каби жиҳатларни ҳам қамрайди. Айтилганлардан келиб чиқиб, мазкур илм даргоҳига нисбатан «Толедо мактаби» номини ишлатиш бир вақтнинг ўзида ҳам мантиққа, ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Иқтибослар / Сноски / References:

-
- [1] Makhmudov O.V. The Place of the Toledo School in study of the Scientific Heritage of Scientists of Central Asia in Europe // Dissertation abstract of the doctor of philosophy (PhD) on historical sciences. – Tashkent, 2018 – 50 p.
- [2] Makhmudov O.V. The Toledo School – early center of investigation of the works Central Asian scholars in the Europe. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2017. – 196 p. ISBN: 978-3-330-33405-2.
- [3] Makhmudov O.V. Some reasons about employees of the translator Domingo Gundisalvo in Toledo School // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2017; (1-2): 3-7. DOI: <http://dx.doi.org/10.20534/AJH-17-1.2-3-7>.
- [4] Makhmudov O. The Toledo School – Early center of translation in Medieval Europe. European Researcher. Series A. 2020; (11-3): 150–158. DOI: 10.13187/er.2020.3.159.
- [5] Makhmudov O. The role of the Toledo as a center for the transfer of scientific knowledge of medieval Eastern scientists to Europe. Eurasian Union of Scientists. 2020; 6-8 (75): 13–16. DOI: 10.31618/ESU.2413-9335.2020.8.75.890.

- [6] Jourdain A. Recherches critiques sur l'âge et l'origine des anciennes traductions latines d'Aristote et sur les documents grecs ou arabes employés par les docteurs scholastiques. – Paris, 1819. – 258 p.
- [7] Rose V. Ptolemäus und die Schule von Toledo. *Hermes*. 1874; 8. (3): 327–349. <https://www.jstor.org/stable/4471314>.
- [8] González Palencia A. Noticias sobre don Raimundo, arzobispo de Toledo (1125–1152). *Spanische Forschungen*. 1937; 1 (6): 92–136.
- [9] González Palencia A. El arzobispo don Raimundo de Toledo. – Barcelona: Labor, 1942. – 199 p.
- [10] Millas-Vallicrosa J.M. El literalismo de los traductores de la corte de Alfonso el Sabio. *Al-Andalus. Revista de las Escuelas de Estudios árabes de Madrid y Granada*. 1933; 1: 155–187.
- [11] Millás-Vallicrosa J.M. Las traducciones orientales en los manuscritos de la Biblioteca Catedral de Toledo. – Madrid: Instituto Arias Montano, 1990. – 54 p. (Reimprimir).
- [12] Ugidos J. The Toledo translators. *The Linguists' Review*. 1948; 24 (112): 25–27.
- [13] Dunlop D.M. The work of Translation at Toledo. *Babel*. 1960. 6: 55–59.
- [14] Brasa D. Traducciones y traductores toledanos. *Estudios filosóficos*. 1974; 23 (67): 129–137.
- [15] Garulo M-T. Sobre la Escuela de Traductores de Toledo. *Islam español*. 1973; 18: 5–18.
- [16] Gil J. Los colaboradores judíos en la Escuela de traductores de Toledo. – Washington: The Catholic University of America, 1974. – 124 p.
- [17] Hayyek S. Escuela de Traductores. Toledo dispensa cultural de Occidente. *Encuentro Islamo – Cristiano. Islam español*. 1990; Serie D: 219–220.
- [18] Burnett C. The Institutional Context of Arabic – Latin Translations of the Middle Ages: A Reassessment of the School of Toledo. *Vocabulary of Teaching and Research between the Middle Ages and Renaissance*. / Ed. O. Weijers. – Turnhout: Brepols, 1995. – P. 214–235.
- [19] Burnett C. The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century. *Science in Context*. 2001; 14: 249–288.
- [20] Piazza B.A. La Escuela de Traductores de Toledo: presente, pasado y futuro. *Nuestra realidad Educativa*. – Toledo: Universidad de Castilla La Mancha, 2003. – P. 123–129.
- [21] Fidora A. La Escuela de Traductores. *La Catedral Primada de Toledo, dieciocho siglos de Historia*. 2010. – P. 480–483.
- [22] Burnett C. Two Approaches to Natural Science in Toledo of the Twelfth Century. *Christlicher Norden – Muslimischer Süden*. / Eds. M.M.Tischler, A.Fidora. – Münster, 2011. – S. 69–80.
- [23] Fidora A. Abraham Ibn Daud und Dominicus Gundissalinus: Philosophie und religiöse Toleranz im Toledo des XII. Juden, Christen und Muslime. *Religionsdialoge im Mittelalter*. / Eds. M.Lutz-Bachmann, A.Fidora. – Darmstadt, 2004. – P. 10–26.
- [24] Fidora A. Notas sobre Domingo Gundisalvo y el Aristoteles arabus. *Al-Qantara*. 2002; 23 (1): 201–208.
- [25] Polloni N. Elementi per una biografia di Dominicus Gundisalvi. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge*. 2016; 82 (1): 7–22.
- [26] Polloni N. Domingo Gundisalvo. Una introducción. – Madrid: Síndesis, 2017. – 166 p.
- [27] Santoyo J. Blank Spaces in Translation History. *Charting the Future of Translation History*. / Ed. by G.L.Bastin, P.F.Bandia. – Ottawa: University of Ottawa Press, 2006. – P. 11–43.
- [28] Abdukhalimov B.A. Bayt al-hikma and the scientific activities of Central Asian scientists in Baghdad. – Tashkent: Uzbekistan, 2010. – 264 p.
- [29] Калашников А. Толедская школа – колыбель научного перевода Европы // www.iling-ran.ru/library/sborniki/for_lang/2012_04/4.pdf. – 16 c.
- [30] Gil J. The Translators of the Period of D. Raimundo: Their Personalities and Translations (1125–1187). *Rencontres de cultures dans la philosophie medievale. Traductions et traducteurs de 'Antiquite tardive au XIVe siecle*. – Louvain-la-Neuve, 1990. – P. 109–119.
- [31] http://escueladetraductores.uclm.es/The_School_of_Translatorsof_Toledo_University_of_Castilla-La_Mancha.mht.
- [32] Harvey L.P. The Alfonsine School of Translation: Translations from Arabic into Castilian Produced under the Patronage of Alfonso the Wise of Castile (1221–1252–1284). *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1977; (1): 109–117.

[33] Дунёдаги энг йирик ва узок йилларда буён чоп этилувчи энциклопедик-луғат. Шотландиялик наққош Эндрю Белл (1726–1809) ва матбаачи Колин Макфоркар (1745–1793) томонидан асос солинган. Дастлабки уч томлик нашри Эдинбургда 1768–1771 йилларда Уильям Смелли (1740–1795) муҳаррирлиги остида нашр қилинган. 1870 йилдан бошлаб Лондонда, 1901 йилдан эса Чикаго (АҚШ) шаҳрида чоп этиб келинади. 2012 йилдан эътиборан фақат электрон-мультимедия форматида эълон қилинмоқда.

[34] Иншоот 1227 йилда исп. Catedral Primada Santa María de Toledo (Муқаддас Мария бош черкови) номини олади. Бироқ, турли сабаб билан қурилиш ишлари 1493 йилдагина тўла якунига етказилган. Мазкур черков 1986 йилда ЮНЕСКО томонидан Бутунжаҳон ёдгорликлари рўйхатига киритилган.

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Бунёд Носиров,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Жиззах филиали, Жиззах, Ўзбекистон
n.bunyod2020@mail.ru

СОВЕТ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ ТИЗИМИ ФАОЛИЯТИ ХУСУСИДА

For citation: Bunyod Nosirov, ON THE ACTIVITIES OF THE PUBLIC FOOD SYSTEM IN UZBEKISTAN DURING THE SOVIET PERIOD. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.49-55

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-6>

АННОТАЦИЯ

Мақолада совет ҳукумати йилларида умумий овқатланиш тизимининг фаолияти, бу борада олиб борилган сиёсат, моддий-техник таъминот, муаммолар ҳамда аҳолининг бу борада эҳтиёжи масалалари ёритилган.

Совет ҳокимияти йилларида умумий овқатланиш тизимининг янги йўналишлари шаклланди. Бошқарув ҳамда таъминот тизими ўзгарди. Тизимда олиб борилган қатор ислохотлар, йиллар мобайнида йирик саноат корхоналари ва таълим муассасаларида умумий овқатланиш йўналишида хизмат кўрсатиш сифати, нархи ҳамда фаолият кўрсатиши учун шароити ҳам турлича бўлишида муҳим аҳамият касб этди.

Умумий овқатланиш тизимини ривожлантириш борасида XX асрнинг 60-70 йилларида амалга оширилган чора-тадбирлар ва ишлар қўламида мавжуд муаммоларнинг ечимига етарли эътибор қаратилмагани, ўша даврда аҳолининг тизим фаолиятига оид ўсиб келаётган талабларига жавоб бера олмади.

Калит сўзлар: совет ҳокимияти, умумий овқатланиш, тизим, бошқарув, таъминот тизими, ислохотлар, йирик саноат, корхона, таълим муассасаси.

Бунёд Носиров,

Доктор философии по истории, доцент
Джизакский филиал Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
n.bunyod2020@mail.ru

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СИСТЕМЫ ОБЩЕСТВЕННОЕ ПИТАНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

АННОТАЦИЯ

В статье освещены вопросы о деятельности системы общественного питания в годы советской власти, проводимая в этом направлении политика, материально-техническое обеспечение и проблемы, а также потребность населения в области общественного питания.

В годы советского правления были сформированы новые направления в системе общественного питания. Была изменена система управления и обеспечения. За прошедшие годы в системе был проведен ряд реформ, которые сыграли важную роль в обеспечении качества, стоимости и условий предоставления услуг общественного питания на крупных промышленных предприятиях и учебных заведениях.

Принятые меры по развитию системы общественного питания и масштабов работ в 60-70-е годы XX века не уделяли достаточного внимания решению существующих проблем, привело к тому, что данная система не отвечало растущим запросам населения в тот период.

Ключевые слова: советская власть, общественное питание, система, управление, система снабжения, реформы, крупная промышленность, предприятие, учебное заведение.

Bunyod Nosirov,

Doctor of Philosophy in History, Associate Professor
Jizzakh branch National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek
n.bunyod2020@mail.ru

ON THE ACTIVITIES OF THE PUBLIC FOOD SYSTEM IN UZBEKISTAN DURING THE SOVIET PERIOD

ABSTRACT

The article discusses the issues of the activity of the public catering system during the Soviet period, in particular, the policy and problems in this area affecting the issues of ensuring the material and technical base, as well as the need of the population itself in the field of public catering. During the years of Soviet rule, new directions in the public catering system were formed. A new approach was integrated in the management structure and in provision. A differentiated approach was introduced in the direction of public catering, i.e. reform in the issue of service, the cost of public catering. In other words, the cost price and service (in the public catering system) in large enterprises differed sharply from the prices in schools.

In the 60-70s. In the 20th century, a number of measures were not developed on the growth dynamics of both the economic plan and the coverage of the catering sector, on the basis of this, this area did not meet the requirements of the population.

Index Terms: Soviet power, public catering, system, management, supply system, reforms, large-scale industry, enterprise, educational institution.

1.Долзарблиги:

Жамиятда амалга оширилаётган туб ислохотлар даврида, келгуси режаларни белгилаш жараёнида ўтмишга назар қаратиш, авлодлар тарихини ва аҳоли кундалик турмушини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада совет ҳукумати йилларида аҳолининг кундалик турмуш тарзи, мавжуд ижтимоий-маиший инфраструктураларнинг фаолияти ва муаммолари, аҳолининг муносабати каби масалалар алоҳида ўринга эга.

Тарихимиз илгари ҳукмрон ғоя таъсири остида ёзилганлиги, бўлиб ўтган воқеа - ҳодисаларга бир тарафлама ёндашилганлиги туфайли кўп воқеа ва ҳодисалар синфий нуктаи назардан ёритилган бўлиб, совет даври тарихига оид воқеалар ҳам бузиб талқин этилган. Хусусан, барча эришилган ютуқлар социалистик тузумнинг ҳосиласи деб ўқтирилган, баъзан бўрттириб кўрсатилган, унинг салбий оқибатлари эса совет даври тадқиқотларида қисман акс эттирилган. Шундай экан, тарихимизнинг бу саҳифасини ҳам концептуал ва методологик жиҳатдан қайта кўриб чиқиш, уни манбалар асосида янада чуқурроқ ўрганиш зарур. Турли

тарихий манбаларни ўрганиб, таҳлил қилиш, танқидий баҳолаш, тўғри талқин қилиш ва тарихимизнинг ҳаққоний ва тўлиқ манзарасини очиб бериш лозим.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, тарихчилар олдига совет даврида бузиб кўрсатилган ёки кам ўрганилган соҳаларни ҳаққоний очиб бериш вазифаси қўйилди ҳамда ўтган даврда ичида бу соҳада маълум ютуқларга эришилди. Ўзбекистоннинг совет даври тарихини янгича концептуал нуқтаи назардан ўрганиш борасида ҳам тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Шундай масалаларга XX асрнинг 20-80 йилларида Ўзбекистонда умумий овқатланиш муассасалар аҳолини ўрганиш масаласи ҳам алоқадор. Бу давр тарихининг баъзи жиҳатларини очиб бериш бугунги кунда ҳам долзарб масалалардан бири ҳисобланади. **2.**

Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақолада совет ҳукумати йилларида Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизими фаолияти, соҳада амалга оширилган чора тадбирлар, режалар ва янгиликлар ҳамда ўз ўрнида бу жараёнларга аҳолининг муносабати масалалари қиёсий таҳлил тамойиллари асосида ёритилган.

Ўз ўрнида ушбу мавзу бир қатор совет даври олимларидан М.Д.Ражабова, В.С.Семёнов, Э.Юсупов, Р.Х.Шадиёв, М.С.Хидоятлов ва Б.Т.Бариновлар [1], мустақиллик йилларидаги тадқиқотчилар М.Б.Қурбонова, И.О.Отажонов, И.Р.Рамазанов, Ж.Н.Турсунов, З.У.Исмаилова, С.Р.Сафаева ва Т.С.Шарипов [2] кабиларнинг илмий тадқиқот ишларида умумий овқатланиш тизимидаги ўзгаришлар, таом истеъмол қилиш тартиби, анъаналар ва фаолияти хусусида бир қанча маълумотлар келтирилган. Бугунги кунда ушбу даврга оид умумий овқатланиш тизимига оид масалалар бир қатор қўшни давлат олимлари, яъни К.Абдурахманова, Т.Г.Буярова, Е.А.Воробьева ва Д.Б.Ильющенко кабиларнинг тадқиқот ишларида таъкидлаб ўтилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Аҳолининг ўсиб ва ҳар томонлама камол топишида, ривожланишида атроф-муҳит омиллари билан бир қаторда, сифатли овқатланиш тартиби ҳам катта аҳамиятга эга. Ёшига, жинсига, иш фаолияти ва саломатлик ҳолатига мос равишда овқатланиш тартиби нафақат ёшларга, балки катта ёшдагиларнинг ҳам ишлаш қобилияти ва саломатлик ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади [3].

Анъанавий турмуш маданиятининг таркибий қисмларидан бири бўлган таом тайёрлаш ва уни истеъмол қилиш маданияти маънавий ҳаётнинг кўзгуси ҳисобланади. Чунки озиқ-овқат ва турли неъматлардан тайёрланган таом ва ичимликлар инсон танасининг асосий манбаи бўлиб, унинг ҳам жисмоний ҳам маънавий камолотида муҳим аҳамият касб этади [4].

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Россия империяси ўлкашунослари Б.Хаников, П.И.Небольсин ва И.Гайерлар маҳаллий аҳолининг анъанавий таомлари тўғрисида фикр билдирганлар. Жумладан, Б.Хаников Бухоро хонлиги ҳудудида етиштирилган мева ва полиз маҳсулотлари, П.И.Небольсин эса бухороликларнинг чой ичиш одати (ширчай ва гўштли таомлар) ҳамда М.Гайер Бухорода турли қандолатчилик маҳсулотларини ишлаб-чиқилишига оид маълумотларни ёритганлар [5].

Бухоро ҳақида ўзининг этнографик очеркини ёзиб қолдирган Н.А.Фридрих бухороликларнинг овқатланиш тартиби хусусида тўхталиб, уларнинг энг сеvimли таоми палов ва турли ширинликлар, мевалар билан тўлдирилган дастурхон тўғрисида маълумотлар берган [6]. Аҳолининг кундалик турмушида муҳим аҳамият касб этган умумий овқатланиш тизими ва таркибида ўзгаришлар юз берди. Хусусан, совет ҳукумати даврида умумий овқатланиш тизими фаолияти, ўз ўрнида бошқарув шакли ўзгариб, унга хизмат кўрсатишнинг янги йўналишлари кириб келди.

Яъни, совет мамлакатада умумий овқатланиш тизими таркибида фабрика-ошхона, тайёрлов, ошхоналар, уй ошхоналари, ресторанлар, чойхоналар, кафе, тамаддихоналар ва буфетлар фаолият кўрсатишган. Уларнинг бир қисми иш ва ўқиш жойларида аҳолига хизмат кўрсатиб, таомларни тайёрлаш учун харажатларнинг маълум қисми ўша ташкилотлар, муассасалар ва ўқув юртлари зиммасида бўлган. 1950-йиллар иккинчи ярми 1960-йиллар биринчи ярмидан совет давлатида умумий овқатланиш муассасаларини автоматлаштиришга

этибор қаратилди. Бироқ, технологик жиҳатдан механизмларнинг такомиллашмаганлиги сабабли фақат узоқ вақт мобайнида газли сув автоматлари мавжуд бўлган [7].

Ўтган асрнинг 60-70 йилларида республикада ошхоналар, кафе, ресторанлар ва бошқа муассасалардаги ўриндиқлар сони 113,6 мингга ташкил қилган. Қатор шаҳарларда янги муассасаларни барпо этилиши билан бирга, фойдаланишга яроқсиз ва бузилиш арафасида турган овқатланиш муассасалари биноларни бузиш ишлари кенг кўламда амалга оширилган. Натижада, 1966-1969 йилларда 79,1 минг ўриндиқли умумий овқатланиш муассасалари фойдаланишга топширилган [8]. Шу даврда Ўзбекистонда белгиланган 39.000 ўрнига 41.000 ўриндиққа эга бўлган 639 та замонавий умумий овқатланиш корхоналари ташкил этилган [9].

Бироқ, соҳада амалга оширилган бу каби қатор тадбирлар, ўша даврда умумий овқатланиш муассасалари аҳолининг ўсиб келаётган талабларига жавоб бермаган. Жумладан, баъзи корхоналар, ташкилотлар, ўқув юртлари ва мактаблардаги ошхоналар фаолияти қониқарсиз бўлиб, тайёрланаётган таомларнинг сифатида ўз ўрнида хизмат кўрсатиш маданияти ҳам паст даражада бўлган [10].

XX асрнинг 70-80 йилларида республика умумтаълим мактабларидаги овқатланиш муассасалари яхшилаш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилган бўлсада, умумий аҳволда камчиликлар мавжуд эди. Шаҳар мактабларидаги умумий овқатланиш муассасаларида таъминланганлик 1000 нафар ўқувчига белгиланган меъёр 250 ўрин бўлиши лозим эди. Аммо, амалда бу кўрсаткич 98 ўринга, баъзи вилоятларда аҳвол бундан ҳам ёмон бўлган. Бу кўрсаткич ҳудудлар мисолида таърифланса, Қорақалпоғистон АССРда- таъминланганлик 10 фоизни, Қашқадарёда-19,2 фоизни, Наманган ва Самарқандда 22,4 фоизни, Жиззахда 30,4 фоизни ташкил этган [11].

Республикадаги қатор умумтаълим мактаблари ошхоналарида мавжуд камчиликлар фаолиятга ўз таъсирини кўрсатар эди. Бу борада 1975 йил соҳада олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, қатор мактаблардаги ошхона ва буфетлар санитария талабларига жавоб бермаган, ҳатто таомларни иситиш учун ёрдамчи хўжаликларни мавжуд бўлмаган. Баъзи ошхона ва буфетларнинг савдо-технологик, совутиш ускуналари билан етарли даражада таъминланмаганлиги, озиқ овқат маҳсулотлари билан таъминланишда камчиликлар мавжудлиги, овқатларнинг бир хиллиги ва ўриндиқларнинг ўқувчилар сонига номуносиб бўлган. Мисол тариқасида, Фарғона шаҳрида 18.768 нафар ўқувчиси бўлган жами 21 та умум таълим мактабларидаги ошхоналарда ўриндиқлар сони 1082 та (23 фоиз таъминланган) бўлган [12].

Умумий овқатланиш тизим фаолияти бўйича шу даврда тадқиқот олиб борган Р.Х. Шодиев сўров натижасида: респондентларнинг 48,1 фоизи умумий овқатланиш тизимидан ҳар куни фойдаланишларини, 15,5 фоизи алоҳида ҳолларда, 7 фоизи умуман фойдаланмасликларини, 11,2 фоизи эса ошхона, кафе ва ресторанлар хизматидан дам олиш кунлари фойдаланишларини маълум қилган. Шунингдек, иш жойи ва яшаш жойидаги ошхоналардан фойдаланмасликлари масаласида респондент-ларнинг 64 фоизи таомларнинг сифати пастлиги ҳамда қимматлиги эътироф этилган [13].

Шу ўринда, қайд этиш лозимки умумий овқатланиш корхоналарининг миллий байрамларда маҳаллий аҳоли эҳтиёжларига мос равишда таом пиширганлиги ҳам танқид остига олинган. Жумладан, халқимизнинг қадимий тарихи билан боғлиқ қадриятларидан бири Наврўз байрами кунларида республикадаги бир қанча савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида ун маҳсулотидан тайёрланадиган таомлар ҳамда қандолат маҳсулотларини тайёрлаш ва сотиш ишлари амалга ошириляётганлиги Ўзбекистон Савдо вазирлиги томонидан қаттиқ танқид қилинган. Бунинг амалий исботи сифатида барча савдо ва умумий овқатланиш корхоналари келгусида ўз фаолиятларида Наврўз байрами тимсолини англатувчи таомларни сотиб олиши, тайёрлаш ҳамда аҳолига сотиши таъқиқланган [14].

Совет мамлакатада “социалистик турмуш тарзи”ни шакллантириш борасида қатор дастурлар ва режалар ишлаб чиқиля бошланди. Асосий ғоялар сифатида айнан аҳолининг турмуш ва меҳнат шароитини яхшилаш кўзда тутилди. Аммо, соҳа ривожини ушбу режаларга

номутаносиб бўлди, қатор ҳудудларда умумий овқатланиш муассасалари фаолияти аҳолининг талабга жавоб бермади [15].

4.Хулосалар:

Хулоса тариқасида айтиш жоизки, истиқлол туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий, маънавий ва диний меросини ўрганиш ҳамда ундан халқнинг бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. Илм-фанда эса турли тарихий манбаларни ўрганиб, таҳлил қилиш, танқидий баҳолаш, тўғри талқин қилиш ва тарихимизнинг ҳаққоний ва тўлиқ манзарасини очишга кенг имконият яратилди.

Совет ҳукумати йилларида Ўзбекистонда ижтимоий маиший муассасалар фаолияти бўйича қуйидаги хулосаларга келинди:

- биринчидан, табиийки халқимиз қарамлик шароитида бўлсада, ўзининг миллий менталитети ва турмуш тарзидан узоқ бўлган ва мажбуран сингдиришга уринилган ўзга маданият мафқурасини қабул қилмади;

- иккинчидан, аҳолига умумий овқатланиш муассасалари турли идоралар томонидан амалга оширилган. Бундай ҳолат хизмат кўрсатишнинг нархи ва сифатининг турлича бўлишида аҳамият касб этди;

- учинчидан, турли бошқарув ташкилотлари йиғилишларида ижтимоий-маиший муассасалар муаммолари кўтарилган бўлса-да, амалда ушбу қарорлар ижроси таъминланмаган, қатор ҳолатларда муаммони бартараф этиш ўша муассаса раҳбарининг зиммасига юклатилган;

- тўртинчидан, умумий овқатланиш муассасаларини ташкил этишда аҳоли ва корхоналарда ходимларнинг, ўқув юртларида талабаларнинг миқдорига етарлича эътибор қаратилмаган. Шунингдек, уларнинг фаолияти учун керакли жиҳозлар билан таъминлаш, санитария ҳолатларида камчиликлар учраб турди;

- бешинчидан, соҳага оид ҳукумат томонидан белгиланган режаларни амалга ошириш жараёнида қатор мавжуд муаммоларни бартараф этишга жойларда эътиборсизлик билан ёндошилди. Бу каби ҳолатлар ўз ўрнида аҳолининг соҳа вакиллари фаолиятига нисбатан ўринли эътирози келиб чиқишига ҳамда эҳтиёжнинг йиллар мобайнида сақланиб қолишида кўзга ташланди.

Иктибослар/Сноски/References:

1. Ражабова М.Д. Неуклонное увеличение свободного времени - одна из закономерностей строительства коммунизма.Дисс. канд. филос. наук. -Ташкент 1968. – 173 с.; Семенов В.С. Сфера обслуживания и её работники. –Москва: Издательство политической литературы. 1966. – С. 85.; Юсупов Э. Общее и особенное в уничтожение противоположности между городом и деревней.Т.: Узбекистан, 1972. – С.258.; Шадиев Р.Х. Сфера обслуживания и уровень жизни населения. -Ташкент: Узбекистан. 1974. – С.57.; Хидоятлов М.С. Развитие культуры быта в условиях различных типов сельских поселений. Дисс... канд.филос. наук. - Ташкент, 1989. – Б.3.; Баринов Б.Т. Региональные проблемы управления и планирования сферы обслуживания населения. - Москва: Наука, 1989. – С.28-30. ва бошқ. (Rajabova M.D. A steady increase in free time is one of the laws of building communism. Cand. philosophy. sciences. - Tashkent 1968. - 173 p .; Semenov V.S. Service industry and its employees. –Moscow: Publishing house of political literature. 1966. - S. 85 .; Yusupov E. General and special in the destruction of the opposition between city and village. T .: Uzbekistan, 1972. - P.258.; Shadiev R.Kh. The service sector and the standard of living of the population. -Tashkent: Uzbekistan. 1974. - P.57.; Khidoyatov M.S. The development of a culture of everyday life in the conditions of various types of rural settlements. Diss ... Candidate of Philosophy. sciences. - Tashkent, 1989. - B.3 .; Barinov B.T. Regional problems of management and planning of public services. - Moscow: Nauka, 1989. - pp. 28-30.)
- 2.Қурбонова М.Б. Бухоро воҳаси ўзбек ватожикларининг анъанавий таомлари (XIX аср охири-XX аср боши). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. –Тошкент, 1994.; Отажонов И.О. Ҳозирги тараққиёт даврида талабалар овқатланишини гигиеник

асослаш. Тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Тошкент, 2011; Рамазанов И.Р. Шаҳар билан қишлоқ аҳолисининг социал ҳаёт шароитларини яқинлаштириш муаммолари. Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Тошкент, 1992.; Турсунов Ж.Н. Ўзбекистон шаҳарларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти тарихи (Бойсун, Шарғун ва Шўрчи шаҳарлари мисолида) 1971-1990 йй. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Тошкент, 1995.; Исмаилова З.У. Ўзбекистон мустақиллиги шароитида қишлоқ турмуш тарзи янгиланишининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий омиллари. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Тошкент, 1999.; Сафаева С.Р. Иқтисодни модернизациялаш шароитида ресторан хизматлари сифатини бошқариш (Тошкент шаҳри ресторанлари мисолида). Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Тошкент, 2009.; Шарипов Т.С. Умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш (Самарқанд вилояти мисолида). Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Самарқанд, 2010. –Б.16. (Kurbonova M.B. Traditional dishes of the Uzbek Vatodzhiks of the Bukhara oasis (late 19th - early 20th centuries). Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. - Tashkent, 1994; Otazhonov I.O. Hygienic substantiation of nutrition of students in the current period of development. Dissertation for the degree of candidate of medical sciences. - Tashkent, 2011; Ramazanov I.R. Problems of convergence of urban and rural social conditions of life. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. - Tashkent, 1992; Tursunov Yu.N. History of socio-economic and cultural development of cities in Uzbekistan (on the example of Boysun, Shargun and Shurchi) 1971-1990 Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. - Tashkent, 1995; Ismailova Z.U. Socio-political and spiritual factors of the renewal of the village in the conditions of independence of Uzbekistan. Dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences. - Tashkent, 1999; Safaeva S.R. Quality management of restaurant services in the context of economic modernization (on the example of restaurants in Tashkent). Dissertation for the degree of candidate of economic sciences. –Tashkent, 2009; Sharipov T.S. Improvement of organizational and economic mechanisms for increasing the efficiency of public catering enterprises (on the example of the Samarkand region). Dissertation for the degree of candidate of economic sciences. –Samarkand, 2010. –P.16.)

3.Отажонов И.О. Ҳозирги тараққиёт даврида талабалар овқатланишини гигиеник асослаш. Тиббиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертацияси. –Тошкент, 2011. –Б.

4. (Otazhonov I.O. Hygienic substantiation of nutrition of students in the current period of development. Dissertation for the degree of candidate of medical sciences. –Tashkent, 2011. –P.4.)

4.Қурбонова М.Б. Бухоро воҳаси ўзбек ватожикларининг анъанавий таомлари (XIX аср охири-XX аср боши). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. –Тошкент, 1994. – Б. 4. (Kurbonova M.B. Traditional dishes of the Uzbek Vatodzhiks of the Bukhara oasis (late 19th - early 20th centuries). Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. - Tashkent, 1994. – P. 4.)

5. Қурбонова М.Б. Кўрсатилган манба. – Б. 9. (Kurbonova M.B. The specified source. - P. 9.)

6. Қурбонова М.Б. Кўрсатилган манба. – Б. 10. (Kurbonova M.B. The specified source. - P. 9.)

7.Ильющенко Д.В. Культура общепита в 1970-х и 1980-х годах: достижения и проблемы.// Вестник МГУКИ. 2015. №2 (64). – С. 97-98. (Ilyushchenko D.V. The culture of catering in the 1970s and 1980s: achievements and problems. // Vestnik MGUKI. 2015. No. 2 (64). - P. 97-98.)

8. ЎзР МА, Р.91- фонд, 11-рўйхат, 1407-иш, 4-варақ (National Archive of the Republic of Uzbekistan, fund R.91, list 11, case 1407, page 4)

9.ЎзР МА, Р.91- фонд, 11-рўйхат, 532-иш, 23-варақ (National Archive of the Republic of Uzbekistan, fund R.91, list 11, case 532, page 23)

10.ЎзР МА, Р.91- фонд, 11-рўйхат, 1407-иш, 5-варақ (National Archive of the Republic of Uzbekistan, fund R.91, list 11, case 1407, page 5)

11. ЎзР МА, Р.91-фонд, 11-рўйхат, 1578-иш, 370-варақ (National Archive of the Republic of Uzbekistan, fund R.91, list 11, case 1578, page 370.)

12. ЎзР МА, Р-91 фонд, 11-рўйхат, 1046- иш, 16- варақ (National Archive of the Republic of Uzbekistan, fund R.91, list 11, case 1046, page 16)
13. Шадиев Р.Х. Сфера обслуживания и уровень жизни населения. -Ташкент: Узбекистан. 1974. – С.144-145.
14. ЎзР МА, Р.91-фонд, 11-рўйхат, 2196-иш, 131-135-варақлар (National Archive of the Republic of Uzbekistan, fund R.91, list 11, case 2196, page 131-135)
15. Насиров Б., Носирова Ф.Ўзбекистонда умумий овқатланиш тизимининг шаклланиши ва унга аҳоли эҳтиёжининг ортиб бориши (совет ҳукумати йилларида).Ўтмишга назар, 2020 йил, 2-сон, 3 жилд. –Б.34-35. (Nasirov B., Nosirova F. The formation of the public catering system in Uzbekistan and the growing demand for it (during the Soviet era). Looking to the past, 2020, No. 2, 3 vols. –P.34-35).

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Оксана Аликуловна Рахманкулова,
мустақил изланувчи
Қарши давлат университети,
kayzer994@gmail.com

ЎЗБЕКИСТОН ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАРИ ТАЪЛИМ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ЎРНИ

For citation: Oksana A.Rakhmankulova, ROLE OF WOMEN IN EDUCATION DEVELOPMENT IN THE SOUTHERN REGIONS OF UZBEKISTAN. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.56-60

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-7>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўзбекистонда мустақиллик йилларида Хотин-қизлар муаммоларини ҳал қилишнинг янги таъминлаш, гендер масалаларига оид халқаро институтлар тизимини такомиллаштириш бўйича ҳуқуқий асосларнинг яратилганлиги, глобаллашув даврида хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш янада долзарб аҳамият касб этиши шунингдек шу мавзуларда олиб борилаётган илмий изланишларга алоҳида эътибор берилганлиги ёритилган. Мақолада Ўзбекистонда таълим соҳасида жуда катта ислохотлар амалга оширилаётганлиги таҳлили ёритилган. Унда таълим соҳасидаги ислохотларда хотин-қизларнинг фаол иштироки таҳлили, шунингдек давлат мукофотларига созовор бўлган, катта ютуқларга эришган хотин-қизлар Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари мисолида тизимли маълумотлар келтириб асосли таҳлил қилиб ўтилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, жанубий вилоятлар, таълим, соҳа, хотин-қизлар, гендер тенглик, ислохот, мактаб, мукофот, унвон, дарслик, кўрик танлов.

Оксана Аликуловна Рахманкулова,
независимый соискатель
Каршинского государственного университета,
kayzer994@gmail.com

РОЛЬ ЖЕНЩИН В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ЮЖНЫХ РЕГИОНАХ УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ

В статье объясняется, что в годы независимости в Узбекистане на повестке дня стоит разработка новых принципов решения женских проблем. Особое внимание следует уделить созданию правовой базы для обеспечения гендерного равенства во всех сферах жизни и государственного управления, совершенствованию системы международных институтов по

гендерным вопросам, защите прав и свобод женщин в эпоху глобализации. В статье анализируется тот факт, что в Узбекистане происходят серьезные реформы в сфере образования. Приведен анализ активного участия женщин в реформе образования, а также систематизированы данные на примере Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей, где женщины удостоены государственных наград и добились больших успехов.

Ключевые слова: Узбекистан, южные регионы, образование, промышленность, женщины, гендерное равенство, реформа, школа, награда, звание, учебник, конкурс.

Oksana A. Rakhmankulova,
independent researcher
Karshi State University,
kayzer994@gmail.com

ROLE OF WOMEN IN EDUCATION DEVELOPMENT IN THE SOUTHERN REGIONS OF UZBEKISTAN

ABSTRACT

The article explains that during the years of independence in Uzbekistan, the development of new principles for solving women's problems is on the agenda. Particular attention should be paid to the creation of a legal basis for ensuring gender equality in all spheres of life and public administration, improving the system of international institutions on gender issues, protecting the rights and freedoms of women in the era of globalization. The article analyzes the fact that Uzbekistan is undergoing serious reforms in the field of education. An analysis of the active participation of women in education reform is given, and data are systematized on the example of the Kashkadarya and Surkhandarya regions, where women were awarded state awards and achieved great success.

Index Terms: Uzbekistan, southern regions, education, industry, women, gender equality, reform, school, award, title, textbook, competition.

1. Долзарблғи:

Ҳозирги замон шароитида дунё микёсида аёлларга бўлган муносабатдаги жиддий ўзгаришлар бўлиб, гендер тенглиги масаласи муайян давлатлар сиёсатида марказий ўринлардан бирини эгалламоқда. Хотин-қизлар муаммоларини ҳал қилишнинг янги таъминлашлари ишлаб чиқишни кун тартибига долзарб қилиб қўймоқда.

Дунё мамлакатларида гендер масаласини чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш борасида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида ва давлат бошқарувида гендер тенгликни таъминлаш, гендер масалаларига оид халқаро институтлар тизимини такомиллаштириш бўйича илмий изланишларга алоҳида эътибор берилмоқда. Хусусан, Ўзбекистонда ҳам ушбу масала ечимига жиддий аҳамият қаратилиб келинмоқда. Республикада гендер тенгликни таъминлаш, хотин-қизларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш давлат сиёсатининг асосий вазифаларидан бирига айлантирилган. “Ҳозирги глобаллашув даврида хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш янада долзарб аҳамият касб этиб, аёлларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини ошириш давр талабига айланди”[10.1] дея таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатида Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси ташкил этилган. Қолаверса, Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ-562-сонли ва “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ-561-сонли қонунлари аёллар ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда[11.1].

Шунингдек, Ўзбекистонни янада ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида ҳам хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларни давлат бошқаруви ва қарорлар қабул қилишдаги ўрнини

кучайтириш, аёлларнинг жамият ва оиладаги аҳволини тубдан ўзгартириш, уларнинг меҳнат ва турмуш шароитини яхшилаш, меҳнат ҳуқуқини кафолатлаш ва аёллар тадбиркорлик ташаббусларини янада қўллаб-қувватлаш ҳақида гапирилади[12.1].

Жаҳон тажрибасидан маълумки, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнларда фаол иштирок этиши аҳоли турмуш тарзининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, Ўзбекистонда турли соҳаларда амалга оширилаётган ислохотларда хотин-қизлар фаол иштирок этиб келмоқда. Айниқса, уларни таълим тизими ислохотларида ўрни каттадир.

2. Методлар:

Мақола умум қабул қилинган методлар – тарихийлик, қиёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Ўзбекистонда кейинги йилларда таълим соҳасида жуда катта ислохотлар амалга оширилмоқда. 2019 йил 23 августда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раислигида халқ таълими тизимини ривожлантириш, педагогларнинг малакаси ва жамиятдаги нуфузини ошириш, ёш авлод маънавиятини юксалтириш масалаларига бағишланган йиғилиш ўтказилиб, унда таълими тизимини ислоҳ қилишнинг зарурияти хусусида фикрлар баён қилинади. Йиғилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев улуғ маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Бехбудийнинг мактаб соҳасидаги қарашларига тўхталиб, унинг “Дунё иморатлари ичида энг улуғи мактабдир” деган фикрини баён қилади[7].

Хотин-қиз ўқитувчилар таълим ислохотларида фаол қатнашиб, янги ўқув адабиётлари яратиш, “Йил ўқитувчиси” ва бошқа кўрик танловларда ғолиб бўлди.

Уларнинг меҳнати ҳукуматимиз томонидан муносиб тақдирланди. Масалан, 1991-2004 йиллар давомида Қашқадарё вилояти бўйича 141 нафар ўқитувчи давлат мукофоти билан, 690 нафари “Республика халқ таълими аълочиси” бўлди. Хусусан, биргина Қарши тумани мактаб ўқитувчиларидан 1993-1994 йилларда 17 нафари “Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси”, “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими аълочиси”, “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими” унвони ва кўкрак нишонлари билан тақдирланди[13]. Мукофотланганларнинг кўпчилиги хотин-қизлар эди.

Қашқадарё вилояти бўйича 1997 йил педагоглардан 30 нафари яратган дастур, дарслик ва қўлланмалар ўқув жараёнида фойдаланиш учун нашр этилди[14]. Вилоятнинг Косон тумани 26-мактабнинг ўқитувчиси Гулбодом Эштурдиева мактаб ўқитувчилари учун лотин ёзувидаги “Алифбо”, “Она тили”, “Ўқиш дарслари учун қўлланма”, “Одобнома”, “Одобинг-зийнатинг” каби 20 га яқин қўлланма ва дарсликларни яратишда иштирок этди. Унинг хизматлари инбатга олиниб, Косон туман ҳокимлиги томонидан 20000 сўм пул мукофоти билан рағбатлантирилди[9].

“Энг яхши дарс ишланмаси” кўрик танлови Республика босқичида иштирок этган Қарши шаҳридаги 41-давлат ихтисослаштирилган мактабнинг математика фани ўқитувчиси Раъно Абдурахмонова, совринли ўринларга эга бўлган Қарши шаҳридаги 11-мактаб ўқитувчиси Наргиз Худойназарова, Нишон туманидаги 3-мактаб ўқитувчиси Гулшан Эгамбердиева Буюк Британияда малака ошириб келиш йўлланмасини қўлга киритди [3].

Сурхондарё вилоятида ташкил этилган 6-ихтисослаштирилган умумтаълим мактаб-интернати фаолият кўрсатган 20 нафар педагог ходимдан 5 нафари олий тоифали, 11 нафари биринчи тоифали ўқитувчи эди. Мактаб педагоглардан М.Сатторова, Г.Мажидова, Р.Жавлиева, Т.Абдуллаева каби хотин-қизлар “Халқ таълими аълочиси” медалига сазовор бўлди[4.319].

Сурхондарё вилоятидан “Йил ўқитувчиси” кўрик танловининг Республика босқичида Жарқўрғон туманидаги 32-мактабнинг кимё ўқитувчиси О.Негматова, шу тумандаги 31-ўрта мактабнинг бошланғич таълим ўқитувчиси О.Шерданова, 1994 йилда 7-мактаб рус тили ва адабиёти ўқитувчиси З.Саманова, 1995-1996 йилларда 51-мактабнинг бошланғич синф ўқитувчиси Г.Турсунова, 1998 йилда 14-мактаб бошланғич таълим ўқитувчиси Д.Холтўраева, 2000-2001 йилларда 27-мактабнинг инглиз тили ўқитувчиси Н.Эшмўминова, 2003 йилда 19-

мактабнинг бошланғич таълим ўқитувчиси М.Раҳмонова, 2004 йилда 7-мактабнинг она тили ва адабиёт ўқитувчиси Д.Алламурадова вилоят босқичида ғолиб бўлди[5.180].

Шунингдек, Қашқадарё вилояти хотин-қизлари ҳам бу каби кўрик танловларда фаол қатнашди. “Йил ўқитувчиси” кўрик танловида Ғузор тумани Ойбек номли мактабнинг олий тоифали тарих фани ўқитувчиси Х.Орипова, шу мактабнинг ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчиси М.Қурбоновалар ғолиб бўлди[2].

2005-2006 ўқув йилида “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси” кўрик-танловининг IV босқичи Сурхондарё вилоятида ўтказилганда, Гулбиниса Ҳайитова (физика фани) биринчи ўринни олиб, ойлик маошининг юз фоизи миқдорида рағбатлантирилди. Санам Аҳмедова (2-мактаб психологи) маошининг олтинчи фоиз миқдорида, Насиба Яхёева (27-мактаб, физика фани), Тожиҳол Хушвақтова (10-мактаб, мусиқа фани) каби ўқитувчилар эса ойлик маошининг қирқ фоизи миқдорида рағбатлантирилди [1].

Сурхондарё вилоятидан Муҳаббат Абдулазизова, Тўлғаной Бибитова, Муҳаббат Ҳайдарова, Насиба Эргашева, Сожида Хожиаҳмедова, Любовь Карпенко, Солиа Маматқуловалар ҳам давлат мукофотларига сазовор бўлди. Қашқадарё вилоятидан эса ёшларга таълим-тарбия беришдаги хизматлари учун Раъно Содиқова “Соғлом авлод учун” ордени, Муҳаббат Шаропова “Меҳнат Шўҳрати” ордени, Гулчеҳра Боймуродова “Меҳнат шўҳрати” ордени, Хосият Каримова “Шўҳрат” медали, Абрамова Татьяна Владимировна “Меҳнат шўҳрати” ордени билан, Назокат Воҳидова ва Хосият Каримовалар “Шўҳрат” медали, Хайри Раҳматова, Муҳаббат Иззатуллаева “Фидойи ўқитувчи” унвони билан тақдирланди[6.168].

Ўзбекистон жанубий вилоятларида кўплаб хотин-қизлар умумтаълим мактабларида ёш авлодни тарбиялашда катта ютуқларга эришиб, қатор шогирдларни етиштирди. Шундай мураббийлардан бири Қарши тумани Қутузов номли ўрта мактабнинг бошланғич синф ўқитувчиси Мисқол Тўхтақулова бўлиб, у дарсни кўргазмалар қуроллар асосида ўқитишга ҳаракат қилди. Унинг Ҳалима Азимова, Адолат Саидова, Феруза Лутфуллаева, Хумор Раҳмонова, Дилбар Тўхтақулова, Шахло Ибрагимова, Гулнора Муродова ҳамда Шоира Каримовалар каби шогирдлари у билан бирга педагог сифатида фаолият кўрсатди. Биринчи тоифали ўқитувчи Мисқол Тўхтақуловага таълим-тарбиядаги юксак натижалари учун “Ўзбекистон халқ маорифи аълочили” унвони берилди[8].

4. Хулосалар:

Ўзбекистонда таълим соҳасига эътиборнинг кучайтирилиши ўз ўрнида ўқитувчиларнинг нуфузининг оширишга хизмат қилди. “Мактаб ўқитувчисини моддий рағбатлантирмасак, унинг ҳаёт сифати даражасини оширмасак, ислохот, натижа ҳақида гапира олмаймиз”, деди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев. Халқ таълими ходимлари ойлик иш ҳақини ошириш, узоқ туманлардаги мактабларга ўқитувчиларни жалб этишни рағбатлантириш учун уларга уй-жойлар, автотранспорт учун кредитлар бериш тадбирлари ҳам ҳукумат чора-тадбирлари режасига киритилди. Хуллас, таълим соҳаси ислохотларида хотин-қизларнинг фаол иштироки, уларнинг жамиятда нуфузининг ортишига, турмуш шароитининг яхшиланишига хизмат қилмоқда. Хотин-қизлар таълимни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси учун ҳукумат томонидан муносиб тақдирланиб, моддий рағбатлантирилди. Умумтаълим соҳасида мукофотланганларнинг катта қисмини хотин-қизлар ташкил этди.

Иктибослар/Сноски/References:

1. Ma'rifat, 2011 йил. 1 октябрь (Enlightenment, 2011. October 1).
2. Раҳматов Г. Истиқлол ворисларини тарбиялаймиз // Қашқадарё ҳақиқати. 1998 й. 8 июл, №55 (13143). (Rahmatov G. We bring up the heirs of independence // The truth of Kashkadarya. 1998 y. July 8, №55 (13143).

- 3.Темиров Т. Сифатли таълим - тарбия – бош вазифа // Qashqadaryo, 2016 й, 30 август, №104 (15173) (Temirov T. Quality education is the main task // Kashkadarya, August 30, 2016, №104 (15173))
- 4.Турсунов С., Турсунов А., Тоғаева М. Шеробод тарихидан лавҳалар. – Т.: “Yangi nashr”, 2014. - Б. 319 (Tursunov S., Tursunov A., To'aeva M. Excerpts from the history of Sherabad. - T.: “New edition”, 2014, - B. 319).
- 5.Турсунов С. Тўхтаев А. Жарқўрғон. - Т.: Фан, 2008. – Б. 180. (Tursunov S. To'xtaev A. Jarqorgon. - T.: Fan, 2008. - B. 180)
- 6.Турсунов С., Тўхтаев А. Жарқўрғон. - Т.: Фан, 2008. – Б. 168. (Tursunov S., To'xtaev A. Jarqorgon. - T.: Fan, 2008. - B. 168.)
- 7.Халқ сўзи, 2019 йил 24 август (People's speech, August 24, 2019).
- 8.Ҳақназаров Б. Жонкуяр // Қашқадарё ҳақиқати. 1992 й. 10 май, №30. (Haqnazarov B. Jonkuyar // The truth of Kashkadarya. 1992 y. May 10, №30.)
- 9.Юрт равнакига ҳисса қўша олсак // Қашқадарё ҳақиқати, 2001 й., 7 июн, №55 (13457). (If we can contribute to the development of the country // Kashkadarya Haqiqati, June 7, 2001, №55 (13457).)
- 10.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенатининг йигирманчи ялпи мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2019, 22 июнь. (Speech of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the twentieth plenary session of the Senate of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan // People's speech, June 22, 2019).
- 11.Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ-562-сон Қонун//www.lex.uz/docs/4494849; “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ-561-сон Қонун //www.lex.uz/docs/4494709 (Law of the Republic of Uzbekistan No. ZRU-562 "On guarantees of equal rights and opportunities for women and men" // www.lex.uz/docs/4494849; Law No. ZRU-561 "On protection of women from oppression and violence" //www.lex.uz/docs/4494709)
- 12.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони // lex.uz. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017 "On the Strategy of further development of the Republic of Uzbekistan" // lex.uz.)
- 13.ҚВҲА, 846 - фонд, 1 - рўйхат, 29 - иш, 66 - варақ, 57 - иш, 17 - варақ. (QVHA, 846 - fund, 1 - list, 29 - work, 66 - sheet, 57 - work, 17 – sheet).
- 14.Қашқадарё вилояти халқ таълими бошқармси жорий архивининг маълумотлар папкаси (Database of the current archive of the Department of Public Education of Kashkadarya region).

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Наргиза Минсизбаевна Сейтимбетова,
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
«Археология» кафедраси ассистент ўқитувчиси
seytimbetovanargiza@umail.uz

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТУРКМАН МИЛЛИЙ МАДАНИЙ МАРКАЗИ

For citation: Nargiza M.Seytimbetova, TURKMEN NATIONAL CULTURAL CENTER OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.61-67

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-8>

АННОТАЦИЯ

Миллатлараро тотувлик ҳар бир давлат сиёсатининг долзарб масалаларидан бири бўлиб, юртимизда истиқомат қилаётган ҳар бир миллат вакилининг жамиятда ўз ўрнини топиб, камол топишига барча шароитлар яратилган. Миллатлараро муносабатлар соҳасини илмий томондан ўрганишда ҳар бир миллат вакилининг ижтимоий ўрни, миллий маданий марказлар фаолиятини тадқиқ қилиш катта аҳамиятга эга.

Мазкур мақолада мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикаси миллий таркибида туркман миллати вакиллариининг ўрни, ҳудудий жойлашуви, йиллар бўйича таҳлили, туркман миллий маданий маркази фаолияти, марказнинг миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлашдаги ўрни сўз этилган.

Калит сўзлар: миллат, миллий таркиб, туркман миллий маданий маркази, этник ўзига хослик, миллатлараро тотувлик, урф-одат, она тил, Мекан газетаси.

Наргиза Минсизбаевна Сейтимбетова,
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха,
ассистент кафедры «Археология»
seytimbetovanargiza@umail.uz

ТУРКМЕНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КУЛЬТУРНЫЙ ЦЕНТР РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН

АННОТАЦИЯ

Межнациональное согласие - один из приоритетных направлений каждой государственной политики, и созданы все условия для того, чтобы представители каждого народа, проживающие в нашей стране, нашли свое место в обществе. В изучении сферы межнациональных отношений большое значение имеет изучение социальной роли каждого этноса, деятельности национально-культурных центров.

В статье рассматривается роль туркменского народа в национальном составе Республики Каракалпакстан в годы независимости, его географическое положение, анализ по

годам, деятельность Туркменского национального культурного центра, роль центра в укреплении межнациональных отношений.

Ключевые слова: нация, национальный состав, туркменский национальный культурный центр, этническая идентичность, межнациональное согласие, традиции, родной язык, газета «Мекан».

Nargiza M. Seytimbetova,

Karakalpak State University named after Berdakh,
assistant of the Department of "Archeology"
seytimbetovanargiza@umail.uz

TURKMEN NATIONAL CULTURAL CENTER OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN

ABSTRACT

Interethnic harmony is one of the priority directions of every state policy, and all conditions have been created for the representatives of every nation living in our country to find their place in society. In studying the sphere of interethnic relations, it is of great importance to study the social role of each ethnic group, the activities of national and cultural centers.

The article examines the role of the Turkmen nation in the national composition of the Republic of Karakalpakstan during the years of independence, its geographical position, analysis by year, the activities of the Turkmen National Cultural Center, the role of the center in strengthening interethnic relations.

Index Terms: nation, ethnic composition, Turkmen national cultural center, ethnic identity, interethnic harmony, traditions, native language, "Mekan" newspaper.

1. Долзарблиги:

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида, шу жумладан Қорақалпоғистон Республикасида амалга оширилаётган миллатлараро муносабатлар соҳасидаги кенг қўламли ислохатлар, аҳолининг миллий таркиби, миллий маданий марказлар фаолиятини илмий тадқиқ қилиш тарих фанининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2021 йил 19 январь кuni маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишида “Миллий тарихни миллий руҳ билан яратиш керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, ҳулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур” [1] деган сўзлари ҳозирги кунда ҳар бир тарихчи учун методологик асос бўлиб хизмат қилмоқда. Яъни бу фикрлар биз ўрганаётган масаланинг долзарблигини белгилаб, ҳар бир миллат вакилининг миллий ўзига хос хусусиятларни очиб беришни талаб қилади.

Ҳозир дунёдаги мамлакатларнинг аксарияти кўп миллатли характерга эга. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси ҳам айнан шундай мамлакатлар жумласига кириб, ушбу ҳол фуқаролар ўртасидаги тинчлик-тотувлик ҳамда миллатлараро ҳамжихатликни сақлаб қолишга тўсқинлик қилмайди.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, давлатнинг барқарорлиги кўп жихатдан миллатлараро муносабатлардаги турли муаммоларни ҳал этиш қобилиятига боғлиқдир. Кейинги вақтларда, глобаллашиб бораётган дунёдаги можаролар, шу жумладан миллатлараро низолар кучаяётган бир шароитда, бу муammo айниқса муҳим ўринга чиқиб борапти. Шу муносабат билан миллатлараро тотувлик ҳар қандай кўп миллатли давлат учун ҳал қилувчи омил сифатида аҳамият касб этмоқда [2, С.5].

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий таҳлил, тизимлаштириш, холислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда мустақиллик йилларида мазкур муомма бўйича

илмий мақолалар, китоблар, матбуот материаллари, шунингдек ушбу соҳага оид идораларнинг маълумотлари таҳлил қилинган.

3. Тадқиқот натижалари:

Ўзбекистон Республикаси кўп миллатли халқлардан ташкил топиб, улардан бири туркманлар Қорақалпоғистон Республикасида, Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё ва Тошкент вилоятларида тенг ҳуқуқли миллат бўлиб яшамоқда. Буни Қорақалпоғистон Республикасида яшаётган туркманларнинг мисолида кўришимиз мумкин.

Ушбу республикада яшаётган туркман миллати вакиллари таълим олиш, ишлаш, тиббий хизматдан фойдаланиш учун барча имкониятлар яратилиб ва бу Конституциямизда ифодаланган. Қороқалпоқ давлат университетида туркман тили ва адабиёти филологияси бўлимида ҳар йили бирнечта талабалар таълим олиб, етук кадрлар тайёрланмоқда. Келажакда улар туркман тилида ўқитиладиган мактаблар учун ўқитувчи, таржимон, тилшунослар бўлиб етишади [3].

Юртимизда истиқомат қилаётган халқлар орасида туркман миллати вакиллари алоҳида ўринга эга. Улар халқ хўжалигининг барча соҳаларда самарали меҳнат қилмоқда, улар орасида таниқли олимлар, рассомлар, санъаткорлар ва бошқа ижодкорлар фаолият юритмоқда.

2020 йил 1 январ ҳолатига Қорақалпоғистон Республикасида 101964 туркман миллати вакиллари яшаб, умумий аҳолининг 5,37 % ташкил қилди. Мустақилликнинг дастлабки йили, яъни 1991 йили 64333 та туркман яшаган бўлса, бу кўрсаткич 2020 йил бошига келиб 63 % га кўпайди [4].

2012-2019 йилларда туркман миллати вакиллариининг Қорақалпоғистон Республикаси Нукус шаҳри ва туманлари кесимида жойлашувини қўйидаги жадвалдан билишимиз мумкин [5]:

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Нукус шаҳри	1893	1934	1963	1941	1942	1956	1944	1962
Тахиатош	555					4750	5035	5316
Амударё	33122	3185	3257	3344	3414	3469	3565	3655
Беруний	12442	12686	12951	13214	13460	13697	13946	14183
Қонликўл	197	204	213	220	230	241	231	248
Қораўзак	24	24	24	23	22	21	22	22
Кегейли	11	9	9	10	10	9	8	9
Қўнғирот	180	185	195	216	212	216	231	260
Муйноқ	46	45	47	47	47	47	51	52
Нукус	11	10	16	19	17	16	16	16
Тахтақўпир	16	15	15	14	14	14	14	14
Тўртқўл	45343	46291	47229	48274	49139	50063	50971	51979
Хужайли	11771	12560	12848	13162	13468	9009	9042	9096
Чимбой	81	82	74	72	74	75	75	74
Шуманай	3869	3948	4037	4093	4182	4263	4333	4388
Элликқалъа	9303	9477	9655	9841	10033	10269	10467	10686
Бўзатов								4
ҚР бўйича жами:	88864	90655	92533	94490	96264	98115	99964	101964

Бу маълумотларга асослансак, туркманларнинг ҳудудий жойлашуви Тўртқўл, Беруний, Элликқалъа, Хужайли, Тахиатош, Шуманай, Амударё туманлари ва Нукус шаҳрида кўпчиликти ташкил қилиб, Қўнғирот, Қонликўл, Чимбой, Муйноқ, Қораўзак, Нукус, Тахтақўпир, Кегейли туманларида эса паст кўрсаткичга эга. Йиллар кесимида ўсиш бўйича Тўртқўл, Тахиатош, Хужайли, Шуманай, Элликқалъа туманларида юқори кўрсаткичларга эга, бошқа туманларда кам сонли фарқлар билан барқарор сақланиб қолди. Лекин Тахтақўпир ва Чимбой туманларида туркман миллати вакиллари сон жиҳатдан камайганлигини кўришимиз мумкин.

Қорақалпоғистон Республикасида яшовчи туркман миллати вакиллари этник маданий асосларда миллий-маданий марказга бирлашиб, ўзига хос миллий хусусиятларини авлоддан авлодга етказиб келмоқда.

Қорақалпоғистон Республикаси туркман миллий-маданий маркази Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1999 йил 26-декабрда рўйхатдан ўтган. Туркман миллий-маданий марказининг асосий мақсади туркман маданиятини, тилини, урф-одатларини, адабиётини, маросимларини сақлаш ва ривожлантиришга қаратилган ишларни олиб бориш, халқлараро, миллатлараро дўстлик муносабатларни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш [6].

Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткул шаҳрида фаолият олиб бораётган марказ 2002 йилдан буён Дунё туркманларининг инсонпарвар уюшмасининг аъзоси ҳисобланади. Марказда туркман тилида чиқариладиган «Мекан» газетасининг редакцияси, туркман ва бошқа халқлар тилларидаги адабиётлар жамланган кутубхона жойлашган. Бугунги кунда Тўрткулнинг ўзида 20 дан ортиқ мактабларда таълим туркман тилида олиб борилади. Ўзбекистонда туркман тилидаги мактаб дарсликлари қорақалпоғистонлик муаллифлар томонидан ҳам тайёрланмоқда.

Шу ўринда туркман тилидаги дарслик ва бошқа адабий китобларни яратишда куч-гайратини ишлатган А.Кадилов, Г.Велбеков, Г.Абдуллаеваларнинг меҳнатларини алоҳида атаб ўтиш ўринли [7].

Туркман миллий маданий марказини 2002 йил «Дўстлик» орденининг соҳиби Б.Султанов бошқариб, 2004 йилдан қишлоқ хўжалик ходими, «Дўстлик» орденининг соҳиби Муратбай Таганмуратов бошқариб келмоқда. Муратбай Таганмуратов ҳурматли нафақага чиқса ҳам ҳали халқ хизматида, у 2020 йили табарруқ 70 ёшга қарши олди.

2020 йилнинг 1 декабрь куни Туркман миллий маданий марказининг раиси М.Таганмуратовнинг 70 йиллик юбилей таваллуд куни билан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари Э.Дурдиев бориб, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва Вазирлар Кенгаши номидан табриклаб, байрам тадбирларида иштирок этди [8].

Марказнинг Тўрткулда очилганлигининг ҳам асоси бор. Биринчидан, туркман миллатининг кўпчилиги вакиллари ушбу туманда яшашини ҳисобга олсак, иккинчидан туркман тилида таълим берадиган Ўзбекистондаги мактабларнинг кўпчилиги Тўрткулда жойлашган. Ўзбекистонда туркман миллий-маданий марказлари Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро вилояти ва Тошкент шаҳрида ташкил қилинган.

Марказнинг 5000 дан ортиқ аъзоси бор. Тўрткул, Елликқалъа, Беруний ва Хужайли туманларида бўлимлар бор. Туркменистон билан дўстлик, маданий жиҳатдан ҳамкорликни яхшилаш бўйича ҳар хил тадбирлар, туркман тилини ўқитиш ва ўрганиш, урф-одатларни сақлаб қолиш йўналишида икки томонлама ишлар олиб борилаётган. Туркман миллий «Орзу» ансамбли Наврўз, Мустақиллик байрамларида ўзининг ранг-баранг концерт дастурларини намойиш қилмоқда. Ашхабад шаҳрида ўтказилган III Халқаро туркманлар фестивалига ансамбл аъзолари иштирок этди. Ҳар йили туркман поэзиясининг асосини солган Мақтумқули шоирнинг таваллуд кунини фақат туркманларгина эмас, шунингдек, қардош ўзбек, қорақалпоқ халқлари ҳам нишонлаб келмоқда. Бундан ташқари, Навоий, Бабур, Бердак, Ажиниёз, Абай шоирларнинг ижодига бағишланган кечалар ўтказиш анъанага айланган. Бундай тадбирлар олимлар, ёзувчи-шоирлар, санъат арбоблари, ҳатто туркменистонли меҳмонларнинг иштирокида ўтказилади. 2010 йилнинг март ойида мамлакатимизда туркман шоири Молланепеснинг 200 йиллик юбилейи кенг турда белгиланди. Марказнинг «Мекан» газетасида юртимизда юз бераётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий янгиликлар эълон қилинмоқда. Таъкидлаш керак, бу газета Ўзбекистонда туркман тилида чоп этиладиган ягона газета бўлиб ҳисобланади. 1500дан ортиқ олий маълумотли ўқитувчилар 45 туркман тилида таълим бериладиган умумий ўрта таълим мактабларида 15 мингдан ортиқ ўқувчига таълим-тарбия бермоқда. Ушбу мактабларни дарсликлар билан таъминлаш бўйича ишлар

олиб борилиб, марказ фаолияти давомида 23 атамадаги дарсликлар ва маҳаллий шоирларнинг 2 тўплами нашр этилди [9].

«Орзу» («Арзув») туркман халқ ансамбли ўзининг турли хил репертуарини намойиш этиб, кўп миллатли халқимизнинг кўнглига хурсандчилик бахш этмоқда. Ансамблнинг репертуаридан фақат туркман миллий куй-қўшиқларигина эмас, балки бошқа қардош халқларнинг санъат асарлари ҳам кенг ўрин эгалламоқда. Марказнинг Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл тумани бўлими санъат мактабида туркман миллий мусиқа асбоблари синфи мавжуд, унда йигирмадан ортиқ туркман болалари таълим олмоқдалар. Туркман диаспорасининг зич яшайдиган ҳар бир қишлоғида, маҳаллаларида тўйхоналар очилган бўлиб, у масканларда маданий тадбирлар ўтказиш учун барча имкониятлар яратилган. Тўй-томошалар, маданий тадбирлар миллий оҳангда, урф-одатларга лойиқ тарзда ўтказилади.

Республикада истиқомат қилаётган болаларнинг таълим ва ҳунар эгаллаши учун мамлакатимизда барча имкониятлар яратилган. 40 дан ортиқ умумтаълим мактабларида 12 мингдан ортиқ туркман болалари ўз она тилларида таълим олмоқдалар, ҳунар эгалламоқдалар. Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетида Туркман филологияси мутахассислиги бўйича, Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтида Бошланғич таълим йўналиши бўйича туркман мактаблари учун педагог мутахассислар тайёрланмоқда.

Ўзбекистон Республикасидаги таълим туркман тилида олиб бориладиган мактабларга «Ўзбекистон» нашриётида туркман тилида нашр этилган дарсликлар етказиб берилмоқда. Туркман тилида бадий асарлар ҳам нашр этилмоқда. Жумладан, «Обадашларим» («Ҳамқишлоқларим», Гурбанберди Велбеков), «Келтеминар бахары» («Қалтаминор баҳори», Бекмырат Пашшиев), «Мениң дўнйэм» («Менинг дунём», Илёс Қиличов) шеърӣ тўпламлари фикримизнинг ёркин далили бўла олади [10, С.58, 59].

Ўзбекистон ва Туркменистон Республикалари ўртасидаги «Фуқароларнинг ўзаро бир-бирига бориб-келиши ҳақидаги» келишувнинг имзоланиши икки элнинг чегара туманлари аҳолисининг қариндошлари билан муносабатларида қўлай имкониятлар яратди. Бу келишувга биноан, бизнинг мамлакатимиз фуқаролари маълум бир ўтиш пунктлари орқали чегарани визасиз тартибда ойига бир марта кесиб ўтиш ҳуқуқига эга бўлиб, уларга Туркменистоннинг чегара туманларида уч сутка мобайнида бўлиш имконияти берилди. Икки эл ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг шиддат билан ривожланаётганлиги халқларимиз ўртасидаги дўстликнинг мустаҳкамланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда [11].

Қорақалпоғистон Республикасида фаолият юритаётган миллий-маданий марказлар қошида нашрлар ташкил қилиниб, бу марказ фаолиятининг янада оммалашувида, ушбу соҳада амалга оширилаётган тадбирларнинг кенг ёритиб борилишида алоҳида аҳамият касб этди.

2001 йил январь ойидан бошлаб туркман миллий-маданий маркази ҳомийлигида туркман тилида «Мекан» номли газета нашр қилина бошлади.

– «Мекан» газетасининг очилиши узоқ тарихга эга. Собиқ иттифок даврида газета очиш ҳақида гап очишга журъат қила олмайдиган йиллар эди. 1987 йили Тўрткўл туманига Туркменистон Республикасидан маданият кунларини ўтказишни бир гуруҳ санъат арбоблари, ёзувчи-шоирлар, олимлар таркибидан тузилган «Гулчад» гуруҳи келди. Ўша даврдаги Туркменистоннинг маданият ва адабиётининг намояндалари С.Атаева, М.Атажанова, Г.Шағулова, А.Чарыевлар халқларимизнинг дўстлигига, иноқлигига тан берди. Бу гуруҳ Эрон, Ироқ, Афғонистон, Тожикистон давлатларида сафарда бўлиб, Ўзбекистондагидек аҳилликнинг йўқлигини тан олди. Туркман миллатининг қадриятлари, анъаналари ўзини йўқотмай сақланганига ҳайрон қолди. Шу сабабли, туман раиси Ғ.Ҳаджиев (мархум) туманнинг «Дўстлик байроғи» газетасининг бир саҳифасини «Орзу» номи билан туркман тилида чоп этишни таклиф қилди. Шу мақсадда Чаржоу шахридан линотип шрифтлар, асбоб-ускуналар олиб келиниб, чоп этилди. Дастлабки сонларини чоп этишда мархум журналист Жумагелди Ачилов, Ата Ағабердиевлар тер тўқди, - дейди «Мекан» газетасининг редактори Аразмухаммед Абаев [12].

2001-йилнинг 1-январидан «Салом, янги аср» рубрикаси билан миллий маданий марказнинг «Айдын жол» газетаси А.Абаевнинг редакторлигида чоп этила бошлади. 2004 йил

газета «Мекан» номига ўзгартириб, она тилида ўқувчилар аҳлини эгаллаб олишига эришди [13].

Газета саҳифаларида мамлакатимизда олиб борилаётган ички ва ташқи сиёсат мазмунини халққа ўз она тилида етказиш билан бир қаторда, республикаимизнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётидан, ахлоқий қадриятларидан, тарихий мавзуларда, бадий асарлардан парчалар, муштарийларнинг таклиф ва тавсиялари баён этилган мақолаларга алоҳида ўрин ажратиб келинмоқда.

4. Хулоса ва таклифлар:

Туркман миллати вакиллари Қорақалпоғистон Республикаси миллий таркибида асосий ўринга эга бўлиб, республиканинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ривожланишига салмоқли хисса қўшмоқда.

Туркман миллатининг ўсиш кўрсаткичлари Қорақалпоғистон Республикаси Нукус шаҳри ва туманларида мустақилликнинг дастлабки йилларига нисбатан юқори кўрсаткичларга эга.

Туркман миллий-маданий маркази халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш, туркман миллати вакиллари тарихий-маданий, маънавий қадриятларини келажак авлодга етказиб беришда алоҳида ўрин эга ҳисобланади.

марказнинг янада самарали фаолият юритиши учун хорижий ҳамкорликни ривожлантириш мақсадга мувофиқ;

марказ фаолиятини ёритиб берувчи буклетлар, қўлланмалар тайёрлаш ва кенг оммага тақдим қилиш;

ушбу соҳада хорижий олимлар билан илмий ҳамкорликда тадқиқотларни кенг йўлга қўйиш.

Иқтибослар/ Сноски/ References:

- [1] <https://xs.uz/uzkr/post/agar-kimdir-manaviyat-masalasi-bu-faqat-manaviyat-markazi-yoki-tegishli-vazirlik-va-idoralarning-ishi-deb-ojlasa-khato-qiladi-shavkat-mirziyoev>
- [2] Муртазаева Р.Х. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. Т. «Университет» 2007, 5-б. (Murtazaeva R.H. Interethnic relations and tolerance in Uzbekistan. T. "University" 2007, 5-p.)
- [3] Еркин Қарақалпақстан газетаси. Дослық ҳам туўысқанлығымыз мәңгилик. 2013-йил 25-июль №91 (19397). (Erkin Karakalpakstan newspaper. Our friendship and kinship are eternal. July 25, 2013 №91 (19397))
- [4] Қорақалпоғистон Республикаси Статистика бошқармаси материаллари. Нукус-2021. (Materials of the Statistics Department of the Republic of Karakalpakstan. Nukus-2021)
- [5] Қорақалпоғистон Республикаси Статистика бошқармаси материаллари. Нукус-2021. (Materials of the Statistics Department of the Republic of Karakalpakstan. Nukus-2021)
- [6] ҚР МДА Ф. М-541, Оп.1, Ед.хр. 418. (CSA RK F. М-541, Оп.1, Ед.хр. 418)
- [7] Еркин Қарақалпақстан газетаси. Дослық ҳам туўысқанлығымыз мәңгилик. 2013-жыл, 25-июль №91 (19397). (Erkin Karakalpakstan newspaper. Our friendship and kinship are eternal. July 25, 2013 №91 (19397))
- [8] Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг “Жамоат ва диний ташкилотлар билан алоқалар бўйича котибияти” бўлими материаллари. Нукус-2020. (Materials of the section "Secretariat for Relations with Public and Religious Organizations" of the Council of Ministers of the Republic of Karakalpakstan. Nukus 2020)
- [9] Еркин Қарақалпақстан газетаси. Миллий-мәдений орайлар дослықты бекемлейди. 2010-жыл, 26-август №102 (18940). (Erkin Karakalpakstan newspaper. National-cultural centers strengthened friendship. August 26, 2010 №102 (18940))
- [10] Киличов Н.Р. Ўзбекистон Республикасида тил сиёсати ва миллатлараро тотувлик масаласи (Туркман маданияти маркази фаолияти мисолида) // “Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш борасида раҳбар кадрлар олдида турган вазифалар: мавжуд

ҳолат, муаммолар ва ечимлар” Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Т.: 2019. 58-59-б. (Kilichov NR The issue of language policy and interethnic harmony in the Republic of Uzbekistan (On the example of the Turkmen Cultural Center) // Proceedings of the Republican scientific-practical conference "Tasks facing leaders in ensuring interethnic harmony and religious tolerance in Uzbekistan: current situation, problems and solutions." Т.: 2019. 58-59-р.

[11] Еркин Қарақалпақстан газетаси. Берекет – аўызбиршиликте. 2011-жыл, 24-февраль №24 (19018). (Erkin Karakalpakstan newspaper. Bereket - in unity. 2011, February 24 №24 (19018))

[12] Еркин Қарақалпақстан газетаси. Дослық, аўызбиршиликти жырлаўшы журналист. 2017-йил 23-февраль, №24 (19954). (Erkin Karakalpakstan newspaper. A journalist who sings of friendship and solidarity. February 23, 2017, №24 (19954))

[13] Еркин Қарақалпақстан газетаси. Дослық, аўызбиршиликти жырлаўшы журналист. 2017-йил 23-февраль, №24 (19954). (Erkin Karakalpakstan newspaper. A journalist who sings of friendship and solidarity. February 23, 2017, №24 (19954))

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Файзулла Толипов,
Ўзбекистон миллий университети
илмий тадқиқотчиси, тарих фанлари номзоди, доцент

ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ АСОСИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ (Тарихий таҳлил)

For citation: Fayzulla Tolipov, INVESTMENT BASIS AND DEVELOPMENT TRENDS OF SMALL BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP IN UZBEKISTAN (Historical analysis). Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.68-74

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-9>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон мустақиллиги йилларида кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг инвестициявий асоси, тарихий омиллари ва ривожланиш тенденциялари ёритилган. Унда инвестиция муҳитининг жозибдорлигини ошириш борасидаги давлат сиёсати, хорижий инвестицияларни жалб этишнинг муҳим омиллари, шарт-шароитлари ва айрим муаммолари баён қилинган. Мақолада соҳанинг жаҳон иқтисодий тизимида интеграциялашуви Ўзбекистон ички ижтимоий-иқтисодий муҳитни яхшилаш имкониятини берганлиги, тадбиркорларни янада рағбатлантириш йўли билан инвестицияларни фаол жалб қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш усуллари хусусида сўз юритилган.

Калит сўзлар: кичик бизнес, тадбиркорлик, тарихий омил, инвестиция, инвестор, кредит, корхона, мулк, хусусийлаштириш, бозор, банк, капитал, соҳа, импорт, қўшма корхона.

Файзулла Толипов,
Научный исследователь Национального
университета Узбекистана
кандидат исторических наук, доцент

ИНВЕСТИЦИОННАЯ БАЗА И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ (Исторический анализ)

АННОТАЦИЯ

В статье описаны инвестиционная основа, исторические факторы и тенденции развития малого бизнеса и предпринимательства в годы независимости Узбекистана. В нем описывается государственная политика по повышению привлекательности инвестиционного климата, важные факторы, условия и некоторые проблемы в привлечении иностранных инвестиций. В статье отмечается, что интеграция отрасли в мировую экономическую систему позволила Узбекистану улучшить внутреннюю социально-экономическую среду, способы активного привлечения инвестиций и их разумного использования путем дальнейшего поощрения предпринимателей.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательство, исторический фактор, инвестиции, инвестор, кредит, предприятие, собственность, приватизация, рынок, банк, капитал, промышленность, импорт, совместное предприятие.

Fayzulla Tolipov,
Candidate of historical sciences sciences
National university of Uzbekistan
researcher, associate professor

INVESTMENT BASIS AND DEVELOPMENT TRENDS OF SMALL BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP IN UZBEKISTAN (Historical analysis)

ABSTRACT

The article describes the investment basis, historical factors and development trends in the development of small business and entrepreneurship in the years of independence of Uzbekistan. It describes the state policy to increase the attractiveness of the investment climate, important factors, conditions and some problems in attracting foreign investment. The article notes that the integration of the industry into the world economic system has allowed Uzbekistan to improve the domestic socio-economic environment, ways to actively attract investment and use it wisely by further encouraging entrepreneurs.

Index Terms: small business, entrepreneurship, historical factor, investment, investor, credit, enterprise, property, privatization, market, bank, capital, industry, import, joint venture.

1. Долзарблиги:

Ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти аҳоли даромадларининг ошиши, турмуш тарзининг яхшиланиши миллий иқтисодиётнинг турли соҳа ва тармоқларига жалб этилаётган чет эл инвестиция маблағларининг ҳажми ва таркибига боғлиқ. Бу борада Ўзбекистоннинг янги тарихи даври (1991-2020 йиллар) га назар ташланса, мамлакатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда инвестиция муҳитининг жозибadorлигини ошириш учун қатор чора тадбирлар амалга оширилди. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига асосан кейинги йилларда давлат дастурида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Ўзбекистоннинг мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, тадбиркорлик ва бизнесни ривожлантириш сари тутган изчил йўли хорижий инвестицияларни мамлакат иқтисодиётига жалб этиш жараёнини фаоллаштириш учун реал шарт-шароит яратмоқда.

2. Методлар:

Мақола ижтимоий-гуманитар фанларга хос объективлик, изчиллик, тарихий-қиёсий таҳлил, тарихий ҳамда ижтимоий воқеа ва ҳодисаларни хронологик асосда ўрганиш, манба ва даллиларга таяниш ва уларнинг ҳаққонийлигига асосланиш методлари негизида ёритилди. Унда давлатнинг инвестиция сиёсатига оид фаолиятини баҳолаш кўрсаткичларини аниқлаштириш, соҳани ривожлантириш стратегияси негизида мавжуд муаммолар ҳамда уларни ҳал қилишнинг устувор йўналишларини аниқлашнинг айрим услубий мезонлари асос қилиб олинди.

3. Тадқиқот натижалари:

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларини ривожлантириш ва уларга инвестицияларни жалб қилиш борасида қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган эди. Булар қаторида 1991 йил 14 июнда “Ўзбекистон Республикасида хориж инвестициялари тўғрисида” ги қонун қабул қилинганлиги мамлакатда хориж инвестицияларини жорий қилишнинг ҳуқуқий, ташкилий

жиҳатларини ҳамда тартибини белгилаб берган эди. Мазкур қонун 1998 йилда янги асосларда қабул қилинди [1. 1998 №7. Б 12].

Тарихий таҳлилларга кўра, мустақиллик даврига агар 1990 йилда Собиқ Иттифоқи инвестиция портфелида хорижий инвестициялар деярли мавжуд бўлмаган бўлса, 1994 йилда Ўзбекистонда 586 та қўшма корхоналар, шундан 560 таси хориж инвестицияси ҳисобига, 1995 йилда 1 млрд сўмлик ҳажмдаги 1000 га яқин қўшма корхоналар фаолият юритган. 10 минга яқин тадбиркорлар, асосан фермерлар хусусийлаштиришдан тушга маблағлар ҳисобига қўллаб-қувватланган. Масалан, 1997 йил жами инвестициялар 271,6 млрд. сўм бўлган бўлса, шундан 217,6 млрд. сўм (78%) миллий инвестиция, 54 млрд. сўм (22%) хорижий инвестиция эди. Инвестицияларнинг 2,3 қисми ишлаб чиқаришга йўналтирилиб, бу маблағлар энг аввал янги технологияларни жорий этишга, бозорбоп маҳсулот чиқаришга ихтисослаштирилган [2. 2000, Б.64-65].

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси ҳамда унга хорижий сармояларни жалб қилишнинг иккинчи босқичи, яъни 1994-1996 йилларда ҳукумат кичик хусусийлаштириш билан боғлиқ муҳим чора-тадбирларни амалга оширди. Натижада, 1995 йилда МДХ давлатлари орасида биринчилардан бўлиб Ўзбекистонда иқтисодий ўсиш кўрсаткичларида ижобий натижаларга эришилди. Хорижий инвесторлар учун яратилган қулай бизнес муҳити, кенг ҳуқуқий кафолат ва имтиёзлар, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирлар мамлакатимиз иқтисодиётига тўғридан-тўғри инвестициялар оқими тубдан кўпайтириш имконини берди.

Агар тарихий рақамларга мурожаат қилинса, мустақилликнинг дастлабки йилларида республикада чет эл инвесторларига яратиб берилган шарт шароитлар туфайли ушбу соҳада талай ижобий силжишлар кўзга ташланди. Ушбу даврда Ўзбекистон ГФР, Туркия, Миср, Индонезия, Покистон, Финляндия, АҚШ, Франция каби давлатлар билан тадбиркорлик соҳасини молиялаштириш борасида инвестицион шартномаларни имзолади.

[3. Б 17]. Кейинги йилларда бу кўрсаткич мос равишда оша бошлаган. Маълумотларга кўра, 1997 йилда республикада чет эл инвестицияларининг улуши, жами ўзлаштирилган капитал маблағларнинг 19,9 фоизини, 2000 йилда эса - 21,7 фоизни ташкил қилган. Бу ҳолат уч йил ичида бор йўғи 2 фоизга ўсганлигини тасдиқлайди.

Бунда чет эл капиталининг асосий қисми ўзаро ҳамкорликда ташкил қилинган қўшма корхоналар ҳиссасига тўғри келган. Масалан, 2001 йил 1 январ ҳолатига кўра Ўзбекистонда 70 та давлатнинг тадбиркорлари иштирокидаги 1796 та қўшма корхона фаолият юритган. Айниқса АҚШ, Германия, Жанубий Корея, Россия ва бошқа мамлакатларнинг йирик фирмалари ҳамкорлигидаги қўшма корхоналар мувафақият билан иш олиб борган, деб ёзади А. Ахмедиева. Масалан, 1997 йил жами инвестициялар 271,6 млрд. сўм бўлса, шундан 78 фоиз миллий инвестиция, 54 млрд. сўм, 22 фоиз хорижий инвестициялар эди. Яъни, инвестицияларнинг 2/3 қисми ишлаб чиқаришга етказилди, бу маблағлар энг аввал янги технологияни жорий этишга, бозорбоп маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилди.

Аммо ўша кезларда соҳада айрим муаммолар ҳам кўзга ташланган. Булардан бири инвесторларни рўйхатдан ўтказиш ва улар учун зарур имкониятлар яратиб бериш эди. Аслида инвесторларнинг фаолиятида қонун бузилишлари содир бўлмаган шароитда уларни рўйхатдан ўтказиш ва фаолияти учун имкониятлар яратилиб берилиши қонунларда ҳам кўзда тутилган. Қонунга биноан чет эллик юридик шахслар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида таъқиқланмаган, хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган ўз мулклари бўлиши ҳуқуқига эгалар. Чет эллик юридик шахсларнинг мулклари давлат томонидан ҳимоя қилинади. Мулкларнинг кўпайиши ва бошқа давлатларга эркин кўчирилиши қонунчилик томонидан таъминланади [4. Б. 37- 38].

Шу каби муаммолар қаторида мустақиллик йилларидаги статистик маълумотларга эътибор қаратилса, жумладан, 2002 йилгача республиканинг 31 туманида хорижий инвестициялар иштирокида бирорта ҳам корхона ташкил этилмаган. Агар 2000 йилнинг бошида 143,5 минг корхона фаолият кўрсатган бўлса, 2002 йилда юртимизда 240 мингга ўрта ва кичик корхоналар фаолият кўрсатган. Шулардан 85 мингтаси фермер

хўжаликларидир. Хусусий сектор аҳолининг 30% ни иш билан таъминлади. Хусусий корхоналарни ЯИМдаги улуши 35% бўлган [5. Б 78.]. Шу тариқа республикада чет эл инвесторларига яратиб берилган шарт шароитлар туфайли ушбу соҳада талай ижобий силжишлар кўзга ташланди. Ушбу даврда Ўзбекистон ГФР, Туркия, Миср, Индонезия, Покистон, Финляндия, АҚШ, Франция каби давлатлар билан тадбиркорлик соҳасини молиялаштириш борасида инвестицион шартномаларни имзолади.

Масалан, 2008 йилда 1 млрд. 700 миллион АҚШ доллари миқдоридаги хорижий инвестициялар ўзлаштирилган бўлиб, бу 2007 йилдагига нисбатан 46 фоизга кўп бўлган. Энг муҳими, хорижий инвестицияларнинг 74 фоизини тўғридан-тўғри инвестициялар ташкил этган. Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг қарийб 54 фоизини корхоналар ва аҳоли маблағлари ташкил этди. Бу мамлакатимизда солиқ юкини камайтириш ва хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестиция фаоллигини рағбатлантириш бўйича олиб борилаётган солиқ сиёсати қанчалик тўғри эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Албатта хорижий инвестицияларни тадбиркорлик соҳаларига жалб қилинишини вилоятлар кесимида олсак, вазият янада ойдинлашади. Тадқиқотларга кўра, уларни жалб қилиш бўйича республиканинг турли вилоятларидаги ҳолат маълум диспропорциялар ва градациялар ҳисобига турлича эканлигини кўришимиз мумкин. Масалан Андижон вилоятида тадбиркорликда хорижий инвестицияларни жалб қилиниши нодавлат сектори улуши ҳисобига олдинги даврларга нисбатан 2000 йилга келиб 3,3 % га, 2011 йилда 23 % га (салкам 7%) ошган, Бухоро вилоятида мос равишда 9,0 % дан 69,9 % га, Қашқадарё вилоятида 0,1 % дан 22 % га ўсган. Айнан ушбу кўрсаткичлар Жиззах, Хоразм, Сурхондарё вилоятларида 5,3- 6,8 % да қолган. Бу борада айрим архив маълумотлари таҳлил қилинганда ҳам, юқоридаги фактларга яқинроқ манзаранинг гувоҳи бўлиш мумкин. Яъни ташкил қилинган қўшма корхоналарнинг аксарияти Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти, Самарқанд ва Андижон вилоятлари ҳиссасига тўғри келган. Бунинг сабаби сифатида қуйидаги иккита омилни келтириб ўтишимиз мумкин:

Биринчидан, хориж инвестициялари ҳисобига ҳудудларда ташкил қилинган тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги фарқлар бу, ўша жойларда мазкур соҳаларга устувор масала сифатида қаралмаганлиги;

Иккинчидан, кўрсатиб ўтилган айрим вилоятларда инвестицион муҳитнинг мукаммал эмаслиги ҳамда хорижий инвесторларга етарли шарт шароитларнинг яратиб берилмаганлигидир [6. Б 338].

Ваҳоланки, қайси давлат билан инвестициявий ҳамкорлик ижобий бўлса, ўша давлат билан иқтисодий алоқалар ҳам талаб даражасида бўлиши табиий ҳол. Шу боис Ўзбекистон ҳам мазкур йўналишда яқин ва узоқ хориж давлатлари билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйган. Агар тарихий рақамларга мурожаат қилинса, Ўзбекистон ташқи савдоси таркибида МДХ давлатлари улуши узоқ хориж давлатлариникига қараганда нисбатан паст бўлган. Хусусан, 2008 йилда МДХ давлатларининг Ўзбекистон ташқи айланмасидаги улуши 38.7 фоизни ташкил этди. Экспорт операциялари бўйича бу кўрсаткич 34.7 фоиз импорт операциялари бўйича эса 42.7 фоизга тенг бўлган [7. Б 61].

МДХ таркибига кирувчи давлатлар билан олиб борилган ташқи иқтисодий алоқаларда Россия (49.5 фоиз) ва Қозоғистон (11.5 фоиз) давлатлари олдинги ўринларни эгаллаган. Ўша кезларда МДХнинг қолган давлатлари билан мамлакатимизнинг ташқи иқтисодий алоқалари жуда паст. 2008 йилда Ўзбекистоннинг Узоқ ва Яқин хорижий давлатлари билан олиб борилган импорт операцияларида Россия Федерацияси етакчилик қилди ва жами импорт ҳажмининг тўртдан бир қисми тўғри келди ва у 1863 млн. АҚШ долларини ташкил қилди. Шунингдек, импорт ҳажмининг каттагина қисми (13.8 фоиз) Хитой ҳамда Корея (12.9 фоиз) Республикасига тўғри келди. Умуман, импорт ҳажмининг 5 фоиздан юқорисини ташкил этган давлатларга Украина (8.3 фоиз), Қозоғистон (6.0 фоиз), Германия (5.3 фоиз) га тўғри келган [8. Б 61].

Кейинги тарихий даврда инвесторларга яратилаётган шарт шароитлар ҳам ижобий томонга ўзгара бошлаган. Масалан, 2015 йилда жаҳон банкининг “Бизнесни юритиш” хулосасига кўра, Ўзбекистон 2014 ва 2015 йилларда бизнесни юритиш учун энг қулай

шароитларни яратган мамлакат ислохотчиларнинг биринчи ўнлигига киритилган эди. Жаҳон банки экспертлари хулосасига кўра эса, ҳозирда Ўзбекистонда бизнесни ташкил этиш учун нисбатан кам вақт сарф қилинар экан. Бу борада масалан, Японияга қараганда 1,5 марта, Германияга нисбатан 1,6 марта, Греция ва Исроилга нисбатан икки марта, Испаниядан 2,2 марта, Хитойдан 4,8 марта камроқ. Бундан ташқари, мамлакатимизда кичик бизнесга тушадиган солиқ юкининг даражаси бўйича АҚШ, Канада, Германия, Австрия, Франция, Италия, Испания, Греция, Япония, Хитой, Беларусия ва бошқа қатор давлатларга қараганда анча паст [9. Б. 2].

Жаҳон банки рейтингининг иқтисодий даражасига кўра, Ўзбекистон 190 мамлакат орасида 63 ўринни эгаллади. Бутунжаҳон иқтисодий форум баҳосига кўра, 2014 ва 2015 якуни ва 2016-2017 йиллар ўсиш прогнозлари бўйича Ўзбекистон дунёда энг тез ривожланаётган бешта давлатдан бири ҳисобланиши қайд қилинган. 2017 йилда бизнес юритишнинг енгиллиги бўйича жаҳон рейтингида 74-ўринга кўтарилиб, корхоналарни рўйхатга қўйиш бўйича 11-ўрин, электр тармоқларига уланиш бўйича 27-ўрин, кредитлаш бўйича 55-ўрин, хусусий мулкни рўйхатга олиш бўйича 73-ўринни эгаллаган [10.№1]. Иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари аҳоли ўртасида даромадларни нисбатан мутаносиб равишда тақсимланишини таъминлаган эди.

Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб қилишнинг муҳим йўналишларидан бири республикада – махсус иқтисодий зоналарни шакллантирилиши бўлди. Мамлакатда Навоий, Жиззах, Ангрен, Ғиждувон, Қўқон, Ургут, Ҳазорасп эркин иқтисодий зоналари ташкил этилиб, улар бугунги кунда ўз фаолиятини самарали олиб бормоқда. 2018 йил январь-сентябрь маълумотлари бўйича асосий капиталга киритилган хорижий инвестициялар ва кредитлар ҳажми 17770,6 миллиард сўм бўлиб, хорижий инвестиция ва кредитларнинг умумий инвестициялар ҳажмидаги улуши 25,0 фоизини, тўғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитлар 7336,6 миллиард сўмни, тўғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитларнинг хорижий инвестиция ва кредитларнинг умумий ҳажмидаги улуши 41,3 фоизини ташкил этди. Юқоридаги таҳлилдан кўриниб турибдики, чет эл инвесторларига яратилган шарт-шароитлар, хусусан, ўз вақтида меъёрий-ҳуқуқий базанинг шакллантирилгани сабабли 2010 йилга нисбатан 2018 йилнинг январь-сентябрь ойлари оралиғида хорижий инвестициялар миқдори салкам 2,5 марта ошди [11. Б 53].

Агар статистик маълумотларга мурожаат қиладиган бўлсак, 2001-2017 йилларда республикадаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сони 99 мингтадан 229 мингга бўлган бўлса, 2018 йилнинг биринчи ярим йили давомида бундай корхоналар сони 247,7 мингтани ташкил қилган. Шунга мувофиқ, 2016 йил 1 январь ҳолатига кўра, хорижий капитал иштирокидаги кичик тадбиркорлик субъектлари сони 4564 тага етган. Биргина 2015 йилда республикада хорижий капиталга асосланган 386 та корхона ташкил этилган. 2019 йил 1 январь ҳолатига кўра, республикада фаолият юритаётган хорижий сармояга асосланган корхоналар сони 7560 тани ташкил этган. Бу 2018 йилга нисбатан корхоналар сонининг 2043 тага ошганлиги билан изоҳланади. Мавжуд корхоналарнинг 4006 таси кичик кўшма, 3554 таси хорижий корхоналар бўлган [12. Б 21].

Бу борада ўз фикрини билдирган Президент Ш.Мирзиёев 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида инвестицияларга алоҳида тўхталиб, «Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришган. Шу сабабли ҳам инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги», дея таъкидлайди. Давлат раҳбари ўз Мурожаатномасида мамлакатда бизнес юритиш шарт-шароитларини яхшилаш бўйича салмоқли ишлар олиб борилаётганига қарамасдан, айрим кўрсаткичлар бўйича ҳамон жаҳон мамлакатлари ўртасида паст ўринларни эгаллаб келаётганимизга ўз эътиборини қаратди. Хусусан, «Жаҳон банкининг бизнес юритиш соҳасидаги рейтингида мамлакатимиз қурилиш бўйича 134-ўринни эгаллаган. Бу эса соҳада қўплаб муаммолар борлигидан далолат беради. Мисол учун, қурилиш соҳасида рухсат беришга оид 17 та тартиб мавжуд бўлиб, уларни олиш учун ўртача 246 кун сарфланади, дея

қайд қилади.

Агар ҳудудлар кесимида олинса, хорижий капитал иштирокидаги фаолият кўрсатаётган хусусий тадбиркорликка асосланган кичик ва ўрта ҳамда йирик корхоналарнинг асосий қисми Тошкент шаҳарида 4728 та (жамидаги улуши 62,5%), Тошкент вилоятида 851 та (11,3%) ва Самарқанд вилоятида 396 тани (5,2%) ташкил этган. Энг кам хорижий капитал иштирокидаги корхоналар Хоразм вилоятида 71 та (0,9%), Қашқадарёда 85 та (1,1%), Навоий вилоятида 109 та (1,4%) ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида 121 тани (1,6%) ташкил этган [13. 2018 29 декабр].

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, кўрсаткичлари паст айрим ҳудудларда хорижий ҳамкорлар билан ишлашни, инвестициялар жалб этиш борасида амалга оширилиши лозим бўлган ишларни янада ривожлантиришни талаб этади. Агар фаолият юритаётган хорижий капитал иштирокидаги кичик корхоналар иқтисодий фаолият турлари кесимида кўрилса, энг кўп саноатда 2995 тани (39,6%), савдода 1668 тани (22,0%) ҳамда бошқа фаолият турларида эса 1225 тани (16,2%) ташкил қилган. Энг паст кўрсаткич эса соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар кўрсатишда 97 тани (1,3%), ахборот ва алоқада 209 тани (2,8%), ташиш ва сақлашда 214 тани (2,8%) қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигида 339 тани (4,5%), яшаш ва овқатланиш бўйича хизматларда 325 тани (4,3%) ва қурилишда 488 тани (6,5%) ташкил қилган [14. 2019. 01. №1 сон].

4. Хулосалар:

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистонда бизнес ва тадбиркорлик соҳаларига жалб этилаётган хорижий инвестициялар фаолият юритаётган тадбиркорлик тармоқларидаги корхоналарни техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сони ва сифатини кенгайтириш ва рақобатдошлигини ошириш бўйича амалга оширилаётган чоралар мамлакат иқтисодиётининг янада ривожланишини таъминлашига хизмат қилмоқда. Қуйидаги омиллар эса Ўзбекистонда бугунги кунда хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш учун муҳим омил бўлмоқда:

Биринчидан, олиб борилаётган фаол ички ва ташқи сиёсат, хорижий инвесторлар учун яратилаётган қулай шарт шароитлар, мамлакатдаги тинчлик ва осойишталик муҳитининг сақланиши, республика макро ва микроиқтисодий кўрсаткичлардаги ижобий ҳолат хорижий инвестицияларни фаол жалб этишда асосий омил бўлиб хизмат қилишини тасдиқлади;

Иккинчидан, Ўзбекистон хорижий инвесторлар билан иқтисодий алоқалар олиб бориш асосида тенг шерикчилик муносабатларини ўрнатмоқд, айниқса жаҳонда ўз нуфузи ва обрўсига эга ривожланган давлатлар билан ушбу йўналишда ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилган. Дарҳақиқат, киритилаётган инвестициялар мамлакат иқтисодиётига, унинг ривожланишига кенг имкониятлар яратиш қўллаб-қувватланаётганлигини кўрсатди;

Учинчидан, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, қулай инвестиция муҳитини шакллантирмасдан ва хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга фаол жалб этмасдан туриб, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига муваффақиятли интеграциялаша олмаслигини кўрсатди;

Тўртинчидан, Ўзбекистоннинг мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, тадбиркорлик ва бизнесни ривожлантириш сари тутган изчил йўли хорижий инвестицияларни мамлакат иқтисодиётига жалб этиш жараёнини фаоллаштириш учун реал шарт-шароит яратаётганини тасдиқлади.

Иқтибослар/ Сноски/ References:

1. Миренский Б. Новое инвестиционное законодательство Республики Узбекистан// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - Т., 1998 №7. - С 12. (Mirensky B. New investment legislation of the Republic of Uzbekistan// Social sciences in Uzbekistan. Т., 1998 №7. - Р 12.)
2. Ўлмасов А, Вахобов А. Иқтисодий тузумни қайта қуриш бозор иқтисодига ўтишнинг ўзига хос йўли. // Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. -Тошкент:Шарқ, 2000. -Б.64-65. (Olmasov A., Vakhobov A. Restructuring the economic system - a unique way of

- transition to a market economy. // The first pages of the history of independent Uzbekistan. -Tashkent: Shark, 2000. -S.64-65).
3. Ўз МА Фонд-М-20, 1-рўйхат, 10-йиғма жилд, 148- варақ. UzNA Fund-M-20, list 1, volume 10, p. 148).
  4. «Ўзбекистон стратегияси» – «Тараққиёт стратегияси» марказининг ижтимоий-таҳлилий журнали. 2018 йил № 2-сон. ("Strategy of Uzbekistan" - a social-analytical journal of the Center for Development Strategy. 2018 № Issue 2).
  5. Зайнутдинов Ш.Н., Кармишева Ш.К. Инвестицияларни бошқариш. - Т., 2007. 37- 38 бетлар. (Zainutdinov Sh.N., Karmisheva Sh.K. Investment management. - Т., 2007. Pp. 37-38.)
  6. Эгамбердиев Э, Хўжакулов Х. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. - Т., 1999 - Б 78. (Egamberdiev E., Khodzhakulov H. Small business and entrepreneurship. - Т., 1999 - B 78.)
  7. Надырханов У. Региональные аспекты привлечения иностранных инвестиций в экономику. // Стратегия дальнейшего повышения конкурентоспособности национальной экономики. - Т., 2012. – С.338. (Nadyrkhanov U. Regional aspects of attracting foreign investment into the economy. // Strategy for further increasing the competitiveness of the national economy. - Т., 2012. - P.338.)
  8. Сапаров Б. Жаҳон иқтисодий инқирози шароитида Ўзбекистон ташқи савдо алоқаларини такомиллаштириш. // Республика илмий назарий конференцияси материаллари. - Т., 2009. 61-бет. (Saparov B. Improving foreign trade relations of Uzbekistan in the context of the global economic crisis. // Materials of the Republican scientific-theoretical conference. Т., 2009. Page 61.)
  9. Экономическое развитие Республики Узбекистан за годы независимости. - Т., 2016. -С 2. (Economic development of the Republic of Uzbekistan over the years of independence. - Т., 2016.- P. 2.)
  10. Узбекистан в оценках и сопоставлениях // Экономическое обозрение. -Т., 2018. №1. (Uzbekistan in assessments and comparisons // Economic Review. -Т., 2018. No. 1.)
  11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган илмий-оммабоп қўлланма. - Т., 2019. 53-бет. (Popular science guide for the study of the Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis and its dissemination among the general public. Т., 2019.p.53.)
  12. Рашидова Ф.Ш. Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг шаклланиши ва ривожланишида жорижий сармоялар.//Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) диссертацияси автореферати. -Тошкент,2019. 21-бет. (Rashidova F.Sh. Current investments in the formation and development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan. // Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (Phd) in historical sciences. Tashkent-2019. Page 21)
  13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. “Халқ сўзи”. Т., 2018 йил 29 декабрь (Message from the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. "People's Word". Т., December 29, 2018)
  14. Халқаро муносабатларда муҳим босқич.// Халқ сўзи. 2019. 01. №1 сон. (An important stage in international relations. // People's speech. 2019.01.No. 1 son.)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Рустам Шукуров,

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети,
tarix.kafedra@mail.ru

ЗАМОНАВИЙ РОССИЯ ТАРИХШУНОСЛИГИДА БУХОРО АМИРЛИГИ ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

For citation: Rustam Shukurov, STUDY OF DIPLOMATIC RELATIONS OF THE BUKHARA EMIRATE IN MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.75-80

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-10>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Бухоро амирлигининг дипломатик алоқалари тарихининг замонавий тарихшунослик тадқиқотлари ҳақида илмий хулосалар берилади. Тадқиқот объекти сифатида XIX асрнинг дастлабки чорагида Ўрта Осиёга дипломатик миссияни амалга оширган Александр Бернс фаолиятининг тарихи тадқиқотлари таҳлил этилган. Бухоро амирлигига нисбатан Россия ҳамда Буюк Британия империялари томонидан амалга оширилган дипломатик миссиялар тарихи ёритилган. Бухоро амирлиги тарихи юзасидан амалга оширилган илмий тадқиқотларнинг аксарият кўпчилиги Ўзбекистон, Россия ва Тожикистон тарихчилари томонидан амалга оширилган бўлсада, Қозоғистон ва Қирғизистон тарихчилари томонидан ҳам бу масалага оид тадқиқотларни кўриш мумкин.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, элчилик, дипломатия, экспедиция, миссия, тарихшунослик, тадқиқот, таҳлил, хулоса.

Рустам Шукуров,

Ташкентский государственный педагогический
университет имени Низами,
tarix.kafedra@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

АННОТАЦИЯ

В статье представлены научные выводы современных историографических исследований по истории дипломатических отношений Бухарского эмирата. Объектом исследования является анализ истории деятельности Александра Бернса, выполнявшего дипломатическую миссию в Средней Азии в первой четверти XIX века. Освещена история дипломатических миссий Российской и Британской империй в отношении Бухарского эмирата. Хотя большая часть исследований по истории Бухарского эмирата проводилась

историками из Узбекистана, России и Таджикистана, также можно встретить историков из Казахстана и Кыргызстана.

Ключевые слова: Бухарский Эмират, посольство, дипломатия, экспедиция, миссия, историография, исследование, анализ, заключение.

Rustam Shukurov,
Tashkent State Pedagogical University
named after Nizami,
tarix.kafedra@mail.ru

STUDY OF DIPLOMATIC RELATIONS OF THE BUKHARA EMIRATE IN MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

The article presents the scientific conclusions of modern historiographic research on the history of diplomatic relations of the Bukhara Emirate. The object of the research is the analysis of the history of the activities of Alexander Burns, who carried out a diplomatic mission in Central Asia in the first quarter of the 19th century. The history of the diplomatic missions of the Russian and British empires in relation to the Bukhara Emirate is highlighted. Although most of the research on the history of the Bukhara Emirate has been carried out by historians from Uzbekistan, Russia and Tajikistan, historians from Kazakhstan and Kyrgyzstan can also be found.

Index Terms: Bukhara Emirate, embassy, diplomacy, expedition, mission, historiography, research, analysis, conclusion.

1. Долзарблиги:

XX асрнинг 90-йиларидан бошлаб бугунги кунгача Марказий Осиё ва Россия тарихчилари томонидан ҳам Бухоро амирлиги тарихи масалаларини қамраб олган ўнлаб илмий тадқиқотлар амалга оширилди, уларнинг аксарияти бевосита Бухоро амирлиги тарихига бағишланган бўлса, айримларида Ўрта Осиё хонликларини тарихини тадқиқ қилиш жараёнида амирлик тарихи масалаларига ҳам маълум даражада тўхталиб ўтилган. Бухоро амирлиги тарихи юзасидан амалга оширилган илмий тадқиқотларнинг аксарият кўпчилиги Ўзбекистон, Россия ва Тожикистон тарихчилари томонидан амалга оширилган бўлсада, Қозоғистон ва Қирғизистон тарихчилари томонидан ҳам бу масалага оид тадқиқотларни кўриш мумкин. Бу тадқиқотларда кўтарилган масалаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, айрим ҳолларда амирлик тарихининг тадқиқотларида маълум масалаларнинг талқини ва таҳлилида ихтилофлар ва тафовутлар кўзга ташланса, айрим масалалардаги фикрлар бир-бирини тўлдириб келиши билан аҳамиятлидир. Бу эса нафақат Бухоро амирлиги тарихинининг тарихшунослик нукта-назаридан чуқур таҳлил қилишни талаб этади. Шундан келиб чиққан ҳолда XX асрнинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб бугунги кунгача Бухоро амирлиги тарихининг ўрганилиши юзасидан амалга оширилаётган тадқиқотларнинг қиёсий таҳлили амирлик тарихининг ўрганилиши ва ёритилишида мукамалликка эришишга хизмат қилиши нуктаи-назаридан долзарб масала ҳисобланади, жумладан Бухоро амирлигининг дипломатик алоқалари тарихи, хусусан, Бухоро амирлигига нисбатан Россия ҳамда Буюк Британия империялари томонидан амалга оширилган дипломатик миссиялар тарихини ўрганиш ҳам долзарб аҳамият касб этади.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Ҳар қандай тарихий ва тарихшунослик тадқиқотларининг энг муҳим ва асосий тамойилларини ва айни вақтда ишончли илмий натижаларга олиб боровчи тамойиллар сифатида тарихийлик ва ҳолислик тамойиллари жиддий аҳамият касб этади. Тадқиқотларда объективлик тамойилининг қўлланилиши далилларнинг интерпретацияси ва баҳо берилишидаги субъектив қарашларни максимал даражада тадқиқотга ва унинг натижаларига таъсирини камайтириш ва йўққа чиқаришга имкон беради. Шу нуктаи-назардан тадқиқотнинг назарий методологик асосларини илмий билишнинг диалектик асосларини ташкил этувчи

тарихийлик, илмийлик ва холислик тамойиллари ташкил этиб, тадқиқотни амалга ошириш жараёнида унинг чуқур илмий таҳлилини таъминлашга хизмат қилувчи қиёсий-таҳлилий услуб, муаммовий-хронологик, контент-таҳлил, ҳамда тизимлаштириш тадқиқот усулларида кенг фойдаланилди.

XIX асрнинг биринчи ярмида рус тўқимачилик мануфактураларининг ривожланиб бориши рус товарлари учун Ўрта Осиё бозорларининг аҳамиятини ошириб боришига таъсир кўрсатиш билан бирга нафақат иқтисодий соҳа мутахассислари, балки илмий соҳа мутахассислари томонидан ҳам бу муаммога бўлган қизиқиш ортиб борди ва дастлабки вақтларда унга бағишланган кичик-кичик ишлар эълон қилиниб борилган бўлса, кейинчалик монографик тадқиқотлар ҳам амалга оширила бошланганлигини кўрсатиб, бундай тадқиқотлар ва тадқиқотчилар қаторида эса П.И.Небольсин [4] ва А.Семеновларнинг [5] ишларини кўрсатиб ўтиш мумкин [6.6-7]. Бир қатор тарихчилар қаторида тадқиқотчи М.С.Каландарова томонидан амалга оширилган тадқиқотда инглиз сайёҳи Александр Бернснинг Ўрта Осиё ва Афғонистонга, хусусан Бухоро амирлигига қилган саёҳати ва бу саёҳатлар давомида тўпланган материалларнинг китоб ҳолида нашр қилиниши, уларнинг тарихий, илмий ва манбавий жиҳатларини тадқиқ қилиш билан бирга, Александр Бернс тадқиқотлари ва китобларининг тарихшунослик масалаларига ҳам кенг ва атрофли таҳлилий ёндашув асосида тўхталиб ўтилганлиги билан ҳам Бухоро амирлиги тарихи тадқиқотлари орасида илмий ва амалий жиҳатдан ўзига хос муҳим аҳамият касб этади.

3. Тадқиқот натижалари:

XVIII-XIX аср давомида амалга оширилган элчилик ишлари ва дипломатик миссиялар ҳамда экспедициялар натижасида тўпланган жуда катта ҳажмли ҳужжатлар Бухоро амирлиги тарихини ўрганиш муҳим манбалар ҳисобланади. Айнан ана шу нуқтаи назардан Бухоро амирлигига турли вақтларда амалга оширилган бир қатор элчиликлар ва уларнинг натижалари манбашунослик контекстида илмий тадқиқот объектлари сифатида илмий жиҳатдан таҳлил этилган. Бу мазмунда Ўзбекистонлик тарихчилар [1], Россия тарихчилари [2] ҳамда Тожикистонлик тарихчилар [3] томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу тадқиқотларнинг ҳар бири ўз мазмунига кўра Бухоро амирлиги тарихининг ҳар томонлама, мукамал тарзда ўрганилишини таъминлашда катта ҳисса бўлиб қўшилади. Тадқиқотлар орасида Буюк Британия томонидан Ўрта Осиёга амалга оширилган дастлабки дипломатик миссиялардан бири - Александр Бернс фаолияти ва унинг элчилик ишлари тарихи тадқиқоти алоҳида аҳамиятга эга тадқиқотлардан бири саналади.

Россиялик тадқиқотчилардан бири М.С.Каландарованинг илмий изланишлари инглиз сайёҳи, дипломат, жосус, инглиз армиясининг офицери Александр Бернс [7] фаолиятига бағишланган бўлиб, унда А.Бернснинг элчилик ва жосуслик ишлари натижасида нашр этилган китобларининг [8] кенг миқёсда ўрганилиши ва унинг бугунги кундаги манбавий аҳамияти борасидаги илмий таҳлилий фикрлари баён этилган. Шунингдек, тадқиқотда Александр Бернснинг китоблари, айниқса унинг Бухоро амирлиги ва Ўрта Осиёга оид қисмлари турли вақтларда тадқиқотчилар томонидан кенг миқёсда ўрганилганлиги ва улар орасида И.В.Мушкетов, И.С.Савельев, И.П.Минаов, Александр Гумбольд кабиларинг тадқиқотларини алоҳида кўрсатиб ўтади. Жумладан рус олими И.В.Мушкетов томонидан Александр Бернснинг Амударё хавзаси геология соҳасидаги маълумотларининг муҳимлиги алоҳида эътироф этиб ўтилган бўлса, бошқа бир рус шарқшуноси И.С.Савельев Александр Бернснинг ўз китобларида Ўрта Осиё ва унинг халқлари ҳақида қўплаб қизиқарли маълумотларни ёзиб қолдирганлигини қайд этган ва унинг бу фикрларини бошқа рус шарқшунослари ҳам қўллаб-қувватлаган. Таниқли немис сайёҳи ва география Александр Гумбольд (1796-1859 йй) эса “Лейтенант Бернснинг китоблари ўзида маълумотларнинг ниҳоятда бойлиги ва айтилган вақтда уларнинг жуда содда баён этилганлиги билан ажралиб туради”, - дея билдирган баҳолари ва муносабатларини алоҳида урғу берган ҳолда кўрсатиб ўтади [6.5-6].

Айниқса, диссертация муаллифи томонидан Александр Бернснинг Ўрта Осиё ҳақидаги эсдаликлари ва уларнинг тарихий-манбавий аҳамиятини жуда юқори бўлганлиги, хаттоки, Александр Бернснинг “Саёҳатнома”си нафақат Европа илм аҳлида, балки ҳарбий орасида ҳам

жуда катта муваффақият қозониб, унинг муаллифи Ўрта Осиё масаласи бўйича йирик мутахассис дея эътироф этила бошланганлиги ҳақидаги маълумотлари ҳам диққатни тортади. Муаллифнинг қайд этишича, Александр Бернснинг китоби ҳали унинг ҳаётлик вақтидаёқ икки марта Англияда нашр этилган бўлса, ундан ташқари немис, француз ва рус тилларига ҳам таржима қилиниб, нашр этирилган. Англия ва Франциянинг Қироллик география жамиятлари Бернс “Бухорий”ни (инглизлар Александр Бернсга шундай ном берган эдилар) олтин ва кумуш медаллари билан тақдирлаган эдилар [6.5-6].

Тадқиқотларда Александр Бернснинг эсдаликлари ва нашр этирилган саёҳатномаларининг тарихшунослиги масалаларига тўхталиб ўтилар экан, Бернснинг китобларига кейинги даврларда ҳам кўпгина давлатлар тарихчилари, жумладан, Россияда Ф.Бларамберг, Н.А.Халфин, А.А.Попов, О.И.Жигалина, Е.Л.Штейнберг, Англияда Дж.Кэй, П.П.Сайколар ўзларининг кўп томлик “Кембриж Британия ташқи сиёсати тарихи. 1783-1919” (“Кембриджская история британской внешней политики 1783-1919”) асарида, Германияда К.Ф.Нейман, Афғанистанда С.К.Ришгия кабилар ўзларининг тадқиқотларида кўп маротабалаб мурожаат қилган ва Александр Бернснинг китобларидан иқтибослар келтирган бўлсаларда, бироқ Александр Бернснинг эсдаликлари ва саёҳатномалари, айниқса унинг Афғонистон ва Бухоро амирлиги ҳақидаги маълумотлари комплекс равишда бирор марта ҳам жиддий равишда тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаганлиги кўрсатиб ўтилади [6.6].

Муаллиф томонидан XVIII асрнинг охирларидан бошлаб Ўрта Осиё, хусусан, Бухоро амирлигига кўплаб элчиликлар, экспедициялар, жосусликлар ва миссияларнинг амалга ошириб борилганлиги ва бу жараён XIX асрда ҳам кенг кўламда давом эттирилганлиги, Бухорода бўлган кўплаб савдогарлар, инглиз ва рус жосуслари, ҳарбийлари, дипломатлари ва сайёҳлари томонидан Бухоро давлатининг тарихи, этнографияси, иқтисодий ва ҳарбий қудрати ва салоҳияти, ижтимоий ҳаёти, ички ва ташқи сиёсати ва бошқалар тўғрисида жуда катта ҳажмдаги материаллар ва маълумотлар тўпланганлигини кўрсатиб, бу жараёнлар XX асрнинг бошларигача ҳам давом эттирилганлигини таъкидлайди. Булар орасида турли йилларда Бухорода бўлган рус элчилари Ф.Назаров [9], Е.К.Мейендорф [10], Н.Хаников [11], П.И.Демезон ва И.В.Виткевичларнинг [12] эсдаликлари ва саёҳатномалари тадқиқот муаллифи томонидан алоҳида кўрсатиб ўтилади [6.6-7].

4.Хулосалар:

Хулоса сифатида айтиб ўтиш керакки, Ўрта Осиё хонликлари, хусусан, Бухоро амирлиги тарихи ва бу борада амалга оширилаётган илмий тадқиқотлар нафақат Ўзбекистонда, балки Россия ва Марказий Осиё давлатлари тарихчиларининг ҳам доимий диққат марказида бўлган ва ўзининг долзарблигини сақлаб қолган, шу жиҳатдан қараганда бу борада Россия ва Марказий Осиё тарихшунослигида хонликлар даври тарихига бағишланган тадқиқотлар кўпчиликти ташкил қилади. Гарчи уларнинг айримларида турли ихтилофлар ва тафовутлар кўзга ташлансада, айтиш мумкин, уларда хонликларнинг сиёсий-иқтисодий, ижтимоий ва маданий тарихи масалалари, ташқи муносабатлар билан боғлиқ масалалари, ҳарбий ва дипломатик алоқаларининг таҳлили ва бошқаларга оид бўлган кўплаб қиматли маълумотларни кўриш мумкин. Уларнинг тарихшунослик нуқтаи-назаридан қиёсий таҳлилини амалга ошириш эса Марказий Осиё тарихини янада тўлиқроқ ва мукамал ўрганиш имконини беради, шу жиҳатдан Россия ва Марказий Осиё тарихшунослигида мавзуга оид амалга оширилган ҳар бир тадқиқот катта аҳамият этиши шубҳасиздир.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Масалиева О. Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиги тарихини XX аср Англия ва Америка тарихшунослигида ўрганилиши. Тарих фан...номзоди дисс... – Т., 1998; Масалиева О. Бухоро амирлигида давлат бошқаруви (хорижлик муаллифлар асарлари асосида). // Ҳаёт ва қонун, 1991, № 2. (Masaliev O. Studying the history of the Bukhara, Khiva and Kokand khanates in the British and American historiography of the twentieth century. Lover of history ... candidate

dissertation ... - Т., 1998; Masalieva O. Public administration in the Bukhara Emirate (based on the works of foreign authors). // Life and Law, 1991, no. 2.)

2. Каландарова М.С. Геополитика Англии в Центральной Азии в 20-30- годы XIX в. : (По материалам экспедиции А. Бернса в Бухару в 1831 г.). Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Москва, 1995; Игдавлетов И.С. «Дипломатическая деятельность Максюты Юнусова и Мендияра Бекчурина в юго-восточной политике России в XVIII в» / Теория и практика общественного развития. 2014 год, №13. - Стр. 114-116; Брежнева С.Н. «Бухарский эмират периода протектората России в трудах ученого-востоковеда Д.Н.Логофета». Вестник Костромского государственного университета. 2009. №4. 2009. - Стр.12-17; Блуднова Е.Ю. Мемуары Н. П. Игнатьева как исторический источник. Диссертация... кандидата исторических наук. – Москва, 2007. 216 с; Чернов О.А. Дипломатическая деятельность и исторические взгляды Н. В. Чарыкова. Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. – Самара, 2001. (Kalandarova M.S. Geopolitics of England in Central Asia in the 20-30s of the XIX century. : (Based on materials from A. Burns' expedition to Bukhara in 1831). Abstract dis. ... candidate of historical sciences. Moscow, 1995; Igdavletov I.S. "The diplomatic activities of Maksyut Yunusov and Mendiya Bekchurin in the southeastern politics of Russia in the 18th century" / Theory and practice of social development. 2014, no.13. - p. 114-116; S. N. Brezhnev "Bukhara Emirate of the period of the protectorate of Russia in the works of the scientist-orientalist D.N. Logofet." Bulletin of the Kostroma State University. 2009. No. 4. 2009. - pp. 12-17; Bludnova E.Yu. Memoirs of N.P. Ignatiev as a historical source. Dissertation ... candidate of historical sciences. - Moscow, 2007.216 p; Chernov O.A. Diplomatic activity and historical views of N.V. Charykov. Abstract dis. ... candidate of historical sciences. - Samara, 2001.)

3. Матвеева, Н.В. Представительство России в Бухарском эмирате и его деятельность, 1886-1917 гг. Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. Душанбе. 1994; Мехди Джафаризаде. “Дипломатические и торгово-экономические взаимоотношения Средней Азии и Ирана в XIX в. Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. – Душанбе, 2012 (Matveeva, N.V. Representation of Russia in the Bukhara Emirate and its activities, 1886-1917 Abstract dis. ... candidate of historical sciences. Dushanbe. 1994; Mehdi Jafarizadeh. “Diplomatic, trade and economic relations between Central Asia and Iran in the 19th century. Abstract dis. ... a candidate of historical sciences. Dushanbe. 2012).

4. Небольсина П.И. Очерки торговли России со странами Средней Азии (Хивой, Бухарой, Коканом). С-Пб., 1856; Небольсин Г. Статистические записки о внешней торговле России. Ч.1-2, С-Пб., 1835 (Nebolsina P.I. Essays on the trade of Russia with the otrans of Central Asia (Khiva, Bukhara, Kokan). St. Petersburg., 1856; Nebolsin G. Statistical notes on Russia's foreign trade. Part 1-2, St. Petersburg., 1835).

5. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVIII столетия по 1858 г. ч. 1-3, СПб., 1859 (Semenov A. Study of historical information about Russian foreign trade and industry from half of the 20th century to 1858, part 1-3, St. Petersburg, 1859).

6. Каландарова М.С. Геополитика Англии в Центральной Азии в 20-30- годы XIX в. : (По материалам экспедиции А. Бернса в Бухару в 1831 г.). Автореферат дис. ... кандидата исторических наук. – Москва, 1995. – С.6-7. (Kalandarova M.S. Geopolitics of England in Central Asia in the 20-30s of the XIX century. (Based on materials from A. Burns' expedition to Bukhara in 1831). Abstract dis. ... a candidate of historical sciences. – Moscow, 1995. – P.6-7.)

7. Александр Бернс – (ингл. Sir Alexander Burnes; 1805 йил 16 май (1805-05-16), Монтроз, Шотландия - 1841 йил 2 ноябрь, Кобул), Британия армиясининг капитани, разведкачи, дипломат, тадқиқотчи, Ост-Инд компаниясида хизмат қилган. Форс, ҳинд тиллари бўйича мутахассис бўлган А.Бернс Британия сиёсий агентининг ёрдамчиси лавозимида Ҳиндистонда фаолият кўрсатган. Шу ердан туриб у Афғонистон, Бухоро ва Эронга узоқ йиллар давом этган жосуслик саёҳатини амалга оширган. Ўрта Осиё халқларининг урф-одатлари ва маданиятини чуқур ўрганиш мақсадида А.Бернс маҳаллий эронзабон ва туркий тилли аҳоли билан яқиндан муносабатга киришишга ҳаракат қилган.Ҳар бир саёҳат қилган ҳудудларидан сўнг у ўз

кузатишлари ва йиғган маълумотларини умумлаштириб, бир қанча китоблар нашр эттирган. А.Бернснинг биринчи саёҳатидаги кундаликларининг нашри Британияда ниҳоятда машхур бўлиб кетган.

8. Қаранг: Бёрнс А. Кабул: Путевые записки сэра Александра Борнса в 1836, 1837 и 1838 годах. Переведено по поручению П.В.Голубкова. 2 части. -Москва, Н.Эрнста, 1847; Бернс А. Путешествие в Бухару. Часть III. - Москва, 1849. - С. 566 (Burns A. Kabul: The Travel Notes of Sir Alexander Borns in 1836, 1837 and 1838. Translated on behalf of P.V. Golubkov. 2 parts. -M., In the printing house of N. Ernst, 1847; Burns A. Travel to Bukhara. Part III. - Moscow, 1849. – P. 566).

9. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. С.-Пб., -1821; Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. – Москва: Наука, 1968. - 76 с. (Nazarov F. Notes on some peoples and lands of Central Asia. S.-Pb., -1821; Nazarov F. Notes on some peoples and lands of Central Asia. - Moscow: Nauka, 1968. - 76 p.)

10. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва: Наука, 1975 (Meyendorf E.K. Travel from Orenburg to Bukhara. – Moscow: Science, 1975).

11. Ханыков Н. В. Описание Бухарского ханства. СПб. 1843 (Khanykov N.V. Description of the Bukhara Khanate. SPb. 1843)// Ханыков Н. В. Описание Бухарского ханства. Предисловие. (vostlit.info)

12. Записки о Бухарском ханстве||Отчеты П.И.Демезона и И.В.Виткевича. – Москва, 1983 (Notes on the Bukhara Khanate || Reports of PI Demezov and IV Vitkevich. - Moscow, 1983).

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Мухаббат Самандаровна Ҳамидова,
Ўзбекистон Миллий Университети
Тарих факультети доценти
hamidova.2002@mail.ru

XIX АСР ОХИРИ – XXI АСР БОШЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ ЎРГАНИШГА БЎЛГАН МУНОСАБАТ ТАРИХИДАН

For citation: Mukhabbat S.Khamidova, FROM THE HISTORY OF THE ATTITUDE TO THE STUDY OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF UZBEKISTAN IN THE LATE XIX AND EARLY XXI CENTURIES. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.81-91

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-11>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола Ўзбекистон меъморий ёдгорликларининг ўрганилиш тарихини ёритишга бағишланган. Бунда асосан, XIX аср охири – XXI аср бошларида ўзбек халқи миллий меъморий меросини ўрганишга турли даврларда бўлган муносабат масаласи ёритиб берилган. Яъни, мақолада Ўзбекистон меъморий ёдгорликларининг Россия империяси мустамлакачилиги, совет ҳокимияти ва мамлакатимизнинг мустақиллик йилларида тадқиқ этилишига доир ёндашувларни қиёсий ўрганиш натижасида билдирилган фикр-мулоҳазалар акс этган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон меъморий мероси, миллий меъморчилик, тарихий ёдгорликлар, Россия империяси мустамлакачилиги, совет ҳукумати, мустақиллик йиллари, муносабат, ёндашув, тадқиқот усуллари.

Мухаббат Самандаровна Ҳамидова,
Доцент исторического факультета Национального
университета Узбекистана
hamidova.2002@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЯ К ИЗУЧЕНИЮ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ УЗБЕКИСТАНА В КОНЦЕ XIX И НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена истории изучения архитектурных памятников Узбекистана. В нем акцентируется внимание на отношении узбекского народа к изучению национального архитектурного наследия разных периодов конца XIX - начала XXI веков. Иными словами, в статье отражены взгляды, высказанные в результате сравнительного исследования подходов к изучению архитектурных памятников Узбекистана в колониальный период Российской империи, советского режима и годы независимости нашей страны.

Ключевые слова: архитектурное наследие Узбекистана, национальная архитектура, исторические памятники, колониализм Российской империи, советская власть, годы независимости, взгляды, подходы, методы исследования.

Mukhabbat S.Khamidova

Associate Professor of the Faculty of History
of the National University of Uzbekistan
hamidova.2002@mail.ru

FROM THE HISTORY OF THE ATTITUDE TO THE STUDY OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF UZBEKISTAN IN THE LATE XIX AND EARLY XXI CENTURIES

ABSTRACT

This article is devoted to the history of the study of architectural monuments of Uzbekistan. It focuses on the attitude of the Uzbek people to the study of the national architectural heritage of the late XIX - early XXI centuries. In other words, the article reflects the views expressed as a result of a comparative study of approaches to the study of architectural monuments of Uzbekistan in the colonial period of the Russian Empire, the Soviet regime and the years of independence.

Index Terms: Architectural heritage of Uzbekistan, national architecture, historical monuments, colonialism of the Russian Empire, the Soviet government, the years of independence, attitudes, approaches, research methods.

1. Долзарблиги:

Дунё халқлари моддий маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланган меъморчилик санъати намуналари инсоният тарихидан сўзловчи бетакрор тарихий манбалар сирасига киради. Жамият аъзоларининг уларга бўлган эҳтиёжи ҳеч бир даврда камаймаган, аксинча ортиб борган. Турли даврларда яратилган иншоотлар ҳоҳ у оддий услубдаги турар жойлар ва ёки мураккаб меъморий лойиҳалаш асосида қурилган жамоатчилик бинолари бўлсин барчаси ўзига хос тарихга эга. Бетакрор услуб ва анъаналар асосида бунёд этилган ушбу меъморий ёдгорликлар дунё халқлари тарихига доир бебаҳо тарихий далилларни тадқим этиши билан эътиборга моликдир. Мутахассис олимларнинг фикрига кўра, “Тарихий меъморий ёдгорликлар мисолида ажойиботларга бой дунёнинг инсон кўли билан яратилган жарангдор тош китобини кўриш мумкин”[1]. “Меъморчилик ҳам дунё солномасидир. Тарихни сўзловчи ҳикоя ва қўшиқлар тинганда, у тилга киради. Меъморий обидалар ҳам гапиради, аммо уни ҳар ким ва доим ҳам тушунолмади. Баъзан эса у рад этилади”[2]. Тарихий меъморий ёдгорликларни қўлёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш дунё халқлари маданияти тарихига оид масалаларни ҳар томонлама ёритиб беришда ижобий самара беради. Шу сабабли уларни ўрганишга бўлган қизиқиш асрлар давомида нафақат тарихчи олимлар, балки, археолог, этнограф, санъатшунос, архитектура тарихи мутахассис олимлари эътиборини тортиб келаётган долзарб мавзулардан бири ҳисбланади.

2. Методлар:

Мақола тарихий методлар – тарихийлик, қиёсий таҳлил, тизимлаштириш, ҳолислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда XIX аср охири – XXI аср бошларида Ўзбекистон меъморий ёдгорликларини ўрганишга бўлган муносабат таҳлил қилинган.

3. Тадқиқот натижалари:

Ўзбекистон меъморий ёдгорликлари ҳам дунё халқлари меъморий меросининг ажралмас қисмидир. Улар асрлар давомида шаклланган назарий билимлар ва моҳир уста-меъморлар тажрибасида синалган мукамал меъморий усуллар асосида бунёд этилгани шубҳасиз. Ушбу меъморий мероснинг ўрганишга ўтган даврлар мобайнида турлича муносабат билдирилган. Бу борадаги тадқиқотларни амалга оширишда мавзунини ўрганилишига доир ёндашувлар ҳамда тадқиқот усуллари аниқлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Маълумки, XIX аср охири – XXI аср бошларида Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон худудида бир-биридан кескин фарқланган учта сиёсий тузум ҳукмронлик қилган. Булар:

- Россия империяси мустамлакаси бошқаруви даври (1867 – 1917 йиллар);
- совет ҳокимияти ҳукмронлиги даври (1917 – 1991 йиллар);
- мустақиллик даври (1991 йилдан кейинги давр).

Ушбу тарихий даврларда Ўзбекистон маданий бойликлари, шу жумладан, миллий меъморчилик намуналарини ўрганишга ҳукмрон тузумлар сиёсатидан келиб чиққан ҳолда, турлича муносабат билдирилган.

Маълумки, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Ўрта Осиё худудининг маълум қисми Россия империяси мустамлакасига айлантирилган эди. Ушбу даврда мустамлака ўлкалар халқлари тарихий-маданий меросини ўрганишда асосан салбий муносабат кузатилади. Ушбу даврда маҳаллий халқлар маданий бойликлари ва табиий ресурсларининг аксарият қисми Россия ҳукумати иқтисодий салоҳиятини ошириш, ҳукумат хазиналарини тўлдириш мақсадида марказга ташиб кетилган. Мавзуга доир манбалар мазкур даврда марказий ҳукумат томонидан мустамлака халқлар моддий-маданий бойликларини ўрганишда қуйидаги икки йўналиш кўзга ташланганини кўрсатади.

Биринчи йўналиш – мустамлака маъмурияти томонидан маҳаллий халқлар тарихий-маданий меросига нисбатан беписандлик билан қараш сиёсати тариафдорлари фаолияти. Улар марказий ҳукумат кўрсатмаларига кўра, Туркистон ўлкаси бой маданий меросини талон-тарож қилиш, вайрон этиш йўлидан борган. Талон-тарож ишлари XIX асрнинг сўнгги чораги – XX аср бошларида авжига чиққанини кўриш мумкин. Бунинг натижасида тарихий ёдгорликларнинг кўпчилиги аянчли аҳволга келиб қолган. Шу ўринда маҳаллий халқлар маданий бойликларига бефарқ бўлмаган рус шарқшунос олимларининг миллий меъморий ёдгорликларни муҳофаза қилиш борасида марказий ҳукуматга билдирилган таклифларга кескин рад жавобини олганини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Хусусан, Туркистон генерал-губернатори бу таклифга “... улар (Туркистон меъморий ёдгорликлари) қанчалик тез емирилса, Рус ҳукумати учун шунчалик яхши”[3], деган жавобини ёдга олиш ўринлидир. Ушбу даврда маҳаллий аҳоли томонидан яратилган ноёб қўлёзма асарлар ҳамда турли-туман моддий маданият ёдгорликлари марказга ташиб кетила бошланган. Тарихий ҳужжатларда келтирилишича, Туркистон худудининг Россия ҳукумати мустамлакасига айлантирилган қисмида жойлашган тарихий меъморий ёдгорликларни ўрганишда эҳтиётсизлик билан қилинган муносабат кузатилган. Мустамлака маъмурлари буйруғи билан ўрганилган ёдгорликлардан топилган моддий манбалар: хон саройи ички безаклари (қимматбаҳо қандиллар, хон тахти, хазинаси), меъморий ёдгорликларнинг баъзи қисмлари (нақшинкор эшик-деразалар, девор, шифт, пол қоплама безаклари) кўчириб олиб кетилганилиги хусусида маълумотлар мавжуд[4]. Туркистон худудида ўз тадқиқотларини амалга оширган махсус экспедиция вакиллари томонидан яратилган архив ҳужжатларда маҳаллий халқлар тарихий-маданий меросини ўрганишга нисбатан ноҳолис муносабатга оид маълумотлар ёзиб қолдирилган[5].

Иккинчи йўналиш – мустамлака маъмуриятининг мустамлака ўлкалар тарихий-маданий ёдгорликларини талон-тарож этишга доир сиёсатига қарамасдан маҳаллий халқлар маданий меросига ҳурмат билан муносабатда бўлган рус олимлари фаолияти. Улар Туркистон ўлкаси маҳаллий халқлари моддий-маънавий меросини илмий нуқтаи-назарда ҳолис ўрганиш ва уларни сақлаб қолиш ғоясини илгари сурган. Ушбу гуруҳга киритилган рус шарқшунос олимлари сирасига В.Л. Вяткин, В.В. Бартольд, М.Е. Массонни киритиш мумкин. Мазкур олимлар Туркистон ўлкаси тарихий-маданий мероси, шу жумладан, меъморий ёдгорликларининг бутунлай вайрон этилиши ва йўқ бўлиб кетишини олдини олишда муносиб ҳисса қўшган олимлардир.

Туркистон ўлкаси меъморий ёдгорликларининг кенг миқёсда ўрганилишида Россия империясининг бир қатор давлат мусасалари ҳамда ташкилотлари фаолиятини ҳам алоҳида ўрни бор. Императорлик археология комиссияси ва Туркистон ҳаваскор археологлари тўғараги томонидан олиб борилган тадқиқотлар фикримизга далил бўлади. Мазкур ташкилотлар низомларида ўлка маҳаллий халқлари моддий-маънавий меросини ўрганиш

масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Марказий ҳукумат томонидан уларга бу борада махсус кўрсатмалар бериб турилган ва қатъий назорат қилинган. Хусусан, Ўрта Осиё ҳудудида Россия империяси мустамлакачилиги даврида амалга оширилган махсус илмий экспедициялар асосан Императорлик археология комиссияси томонидан ва ёки унинг рухсатномасига асосан бошқа муассасалар томонидан амалга оширилган. Ушбу Комиссия 1859 йил 2 февралда император Александр II фармонида биноан ташкил этилган[6]. Унинг низомида ташкилотга императорлик ҳудудида, шу жумладан, мустамлака ўлкаларда олиб борилиши режалаштирилган илмий тадқиқотларни қатъий назорат қилиш ҳукуқи берилгани алоҳида таъкидлаб ўтилган. 1889 йилда имзоланган ҳукумат қарорида эса, Россия империяси ҳудудларда археологик ва тарихий тадқиқотларни режалаштираётган ҳар қандай шахс ва ёки ташкилот мазкур комиссиядан рухсат олиши зарурлиги кўрсатилган. Шунингдек, амалга оширилган илмий тадқиқотлар ва экспедициялар натижасида тўпланган моддий ва маънавий манбалар Императорлик археология комиссияси ихтиёрига топширилиши шарт бўлган. Тадқиқ этилаётган меъморий ёдгорликларни тиклаш ва таъмирлаш ишлари ҳам мазкур комиссия ҳамда Императорлик Бадий Академияси рухсати ва назорати остида амалга оширилишига алоҳида эътибор қаратилган[7].

Императорлик археология комиссиясининг Туркистон ҳудудида мавзуга оид дастлабки жиддий илмий тадқиқотлари 1867 йиллардан бошланган. Ушбу даврда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилган ва ўлка Россия империяси мустамлакасига айлантирила бошланган эди. Комиссия аъзолари томонидан Ўрта Осиё ҳудудига уюштирилган ва кўплаб моддий-маънавий бойликларни қўлга киритган илмий экспедицияларнинг асосий қисми XIX аср охири – XX аср бошларида амалга оширилган. Ушбу экспедицияларда ўлканинг археологик ва архитектура ёдгорликларини ўрганиш учун махсус илмий гуруҳ олимлари жалб этилган. Улар ўлка тарихий-маданий ёдгорликларини комплекс тарзда тадқиқ этишга эътибор қаратишган. Шунингдек, Ўрта Осиё ҳудудига уюштирилган махсус экспедицияларда янги технологияларни қўллашга алоҳида эътибор қаратилган. Яъни, комиссия аъзолари ўз тадқиқотларида ўрганилган ёдгорликлар тўғрисидаги қимматли маълумотларни тўплаш билан биргаликда, дастлабки фотоаппаратлар орқали тушурилган суратлар коллекциясини яратишган. Шу тариқа Туркистон ёдгорликларининг дастлабки фотосуратлари коллекцияси яратилган. Ҳозирда Россия моддий маданият тарихи Академияси фотоархивида сақланаётган ушбу фотоҳужжатлар Ўзбекистон меъморий ёдгорликлари тарихига оид қимматли манбалардан саналади.

Россия империяси маъмуриятининг махсус топшириғига кўра, 1867 йил Ўрта Осиё халқлари маданий ёдгорликларини ўрганишга бағишланган дастлабки махсус илмий экспедицияга полковник Н.П. Игнатьевнинг Оренбургдан Хива хонлиги ва Бухоро амирлигига қилган дипломатик миссияси сабаб бўлган. Ушбу миссия таркибида Импреаторлик археология комиссияси аъзоси П.И. Лерх ҳам иштирок этган. Унга “Қадимги Шарқ моддий маданияти ёдгорликларини ўрганиш” вазифаси юклатилган эди. П.И. Лерх экспедиция давомида Сирдарё бўйи ёдгорликларини ўрганиш ва ўлканинг бошқа ҳудудларидаги тарихий ёдгорликларини кўздан кечиришга муваффақ бўлган. Тадқиқотчи томонидан тўпланган Ўрта Осиё халқлари тарихига оид қўлёзма манбалар коллекцияси Осиё музейига, Бухоро хонлари тангалари коллекциялари Эрмитаж ва Рус археология жамиятига топширилган. Муаллиф томонидан зўр қизиқиш билан яратилган Ўрта Осиё тарихий ёдгорликлари, маҳаллий аҳоли турмуш тарзи, анъанавий машғулотлари, кийиниш маданияти ва бошқалар акс этган фотосуратлар коллекцияси эса императорлик оиласи вакили генерал-адмирал князь К.Н.Романовга тақдим этилган. Ушбу коллекция нафис акварель суратни эслатувчи 28 та расмлар жамланмасидан иборат. Тадқиқотчилар альбомдан Ўрта Осиёга уюштирилган навбатдаги экспедиция ишини кўргазмали тарзда намойиш этишда ҳам унимли фойдаланишган. Шунингдек, у мустамлака ўлкалар тарихи ва маданиятини ўрганишда янгича ёндашувнинг вужудга келишига асос бўлган. П.И.Лерх ўзининг 1867 – 1870 йилларда Ўрта Осиё ёдгорликларини ўрганиш учун амалга оширган навбатдаги илмий экспедицияси давомида Туркистон, Чимкент, Тошкент, Хўжанд, Ўратепа тарихий ёдгорликларини ўрганган.

Муаллиф томонидан ўрганилган ёдгорликлар меъморий безакларидан намуналар олиб кетилган[8].

Императорлик археология комиссиясининг Туркистон ёдгорликларини ўрганишга бағишланган навбатдаги илмий экспедицияси 1868 – 1869 йилларда В.В. Радлов томонидан амалга оширилган. У “Семиречия вилояти бўйлаб тадқиқотлар” номли мавзу юзасидан Чу ва Или дарёлари бўйи ёдгорликлари, шунингдек, жанубий Тошкент ҳамда Зарафшон воҳаси тарихий ёдгорликларини ҳам тадқиқ этган. Мазкур экспедиция натижасида қўлга киритилган барча моддий-маънавий бойликлар марказга олиб кетилган ва комиссия маъмуриятига тақдим этилган. Уларнинг аксарият қисми маҳаллий аҳоли томонидан бунёд этилган моддий-маданият ёдгорликларининг бетакрор нусхаларидан ташкил топган эди[9].

Туркистон генерал-губернаторининг буюртмасига биноан, 1867 – 1882 йилларда шарқшунос олим А.Л. Кун раҳбарлигида амалга оширилган навбатдаги илмий экспедиция натижасида “Туркистон альбоми” тайёрланган. Ушбу альбом маъмурият учун деярли нотаниш ўлка ҳисобланган Ўрта Осиё тарихий ёдгорликлари билан кенгрок танишиш имкониятини яратган. Альбом тўрт бўлим: археология, этнография, ишлаб чиқариш ва тарихий бўлимлардан иборат бўлган. Унда Ўрта Осиё шаҳарлари ва қишлоқлари, бу ерда жойлашган кўрғонлар, меъморий ёдгорликларнинг умумий кўриниши, алоҳида қисмлари, маҳаллий аҳоли анъанавий машғулоти ва моддий маданияти намуналари кўргазмали тарзда акс этган.

Комиссия топшириғига биноан, Туркистоннинг қадимий ва бетакрор шаҳри Самарқанд ёдгорликларини ўрганишга бағишланган навбатдаги экспедициялар (1890 – 1900 йиллар) Н.И. Веселовский раҳбарлигида амалга оширилган. Ушбу экспедициялар айниқса, Амир Темур ва Темурийлар даври ёдгорликларининг ўрганилиш тарихида муҳим ўрин тутади. Экспедицияда давомида фотограф И.Ф.Чистяков томонидан Самарқанд ёдгорликларининг дастлабки фотосуратлари коллекцияси яратилган. Мазкур фотосуратлар ҳам кейинчалик “Туркистон альбоми”га киритилган. Н.И.Веселовский комиссия кўрсатмаларига тўлиқ риоя қилган ҳолда, Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси, Бухоро амирлиги тарихий ёдгорликларини ҳам аниқлашга ҳаракат қилган. У Туркистон ёдгорликларини ўрганар экан, ўзи кўздан кечирган меъморий ёдгорликлар, мустаҳкамланган кўрғонлар тавсифини беришга алоҳида эътибор қаратган. Шунингдек, Туркистон музейи археология бўлими томонидан рўйхатга олинган ёдгорликларнинг умумий рўйхатини тузган. Н.И.Веселовский раҳбарлигида тўпланган маданий бойликларнинг энг қимматли қисми Императорлик Эрмитажи фондларини тўлдириш учун марказга олиб кетилган. Туркистон экспедицияси давомида тўпланган моддий манбаларнинг даври ва қимматини аниқлашда маҳаллий халқ вакиллари билим ҳамда тажрибаларидан кенг фойдаланилган[10]. Н.И. Веселовскийнинг 1895 – 1899 йилларда Туркистонда олиб борган тадқиқотлари аввалги экспедициялардан фарқли ўлароқ, махсус профессионал гуруҳни ўз ичига олганилиги билан ажралиб туради. Яъни мазкур экспедиция таркибида архитектор П.П. Покрышкин, Н.И. Щербина-Крамаренко, А.В. Шусев, таникли рассом С.М. Дудин, фотограф И.Ф. Чистяковлар бор эди. Улар Самарқанднинг энг машхур ва маҳобатли меъморий ёдгорликлари Гўри Амир мақбараси ва Бибиҳоним масжидини ўрганиш учун махсус жалб этилган. Мазкур илмий гуруҳ томонидан Самарқанд меъморий ёдгорликларга оид қимматли фотосуратлар жамланмаси тайёрланган[11].

Ўрганилган тарихий ҳужжатлар XIX аср охири – XX аср бошларида яъни, Россия империяси мустамлакачилиги ва совет даврининг дастлабки йилларида Ўрта Осиё маҳаллий халқлари моддий-маънавий маданиятини ўрганишга ўта беписандлик билан ноҳолис муносабат билдирилганини кўрсатади. Хусусан, ушбу даврда Ўрта Осиё халқлари маданий меросига камситиш назари билан қаралгани кўриш мумкин. Яъни, уларни ўрганишда ҳолис фикр-мулоҳазалардан чекиниш ҳоллари устунлик қилган. Бунга сабаб, ҳукмрон сиёсат таъсири бўлиб, мустамлака ўлка халқлари маданияти ва санъатининг эътиборга молик жиҳатларини тарғиб этиш масаласи мутлақо таъқиқ этилган эди. Бундай сиёсат тарафдорлари Ўрта Осиё халқлари томонидан яратилган санъат асарлари ва моддий маданият намуналари, шу жумладан, меъморий обидалар саводсиз халқ оммаси томонидан бунёд этилган, деган ғояни илгари суришган. Яъни маҳаллий халқлар томонидан бунёд этилган меъморий мерос

мукаммал назарий билимларга асосланмаган, деган хулоса берилган. Мазкур давр илмий адабиётларининг аксарият қисмида Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон миллий меъморчилиги мустақкам билим ва тажрибалар мажмуи ҳисобланган алоҳида соҳа эмас, балки наслдан-наслга ўтувчи касб-кор тури сифатида таърифланган[12].

Шунга қарамай, ушбу даврда Туркистон халқлари маданиятини ўрганишга ижобий муносабат билдирган ва уларни ҳар томонлама чуқур тадқиқ этган олимлар гуруҳи фаолияти амалга оширилган. Улар мазкур маданий ёдгорликларни яратган халқ вакиллари билим ва тажрибасига юқори баҳо беришган. Мазкур гуруҳ олимлари Ўрта Осиё халқлари маданияти, урф-одатлари, дини ва тилини яхши билган мутахассислар бўлиб, ўз тадқиқотларини ёзма ва моддий манбалар қиёсий таҳлили асосида амалга оширгани эътиборга моликдир. Мисол тариқасида В.Л.Вяткин, В.В.Бартольд, С.М.Дудин, М.Е. Массон каби олимларнинг Туркистон тарихий ёдгорликларида олиб борган тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Аммо ушбу олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижаси маҳаллий халқлар маданий меросининг талон-тарож этилишига тўсқинлик қила олмаган. Аксинча, ушбу гуруҳ илмий салоҳиятидан фойдаланилган ҳолда тўпланган маданий бойликлар илмий асослаган ҳолда маъмуриятга тақдим этилган. Юқорида номлари келтириб ўтилган илмий гуруҳ саъй-ҳаракатлари билан XX аср бошларида дастлабки тарихий музейлар ташкил этилган. Шунингдек, мазкур музейларда маҳаллий ҳудудлардан тўпланган маданий ёдгорликларнинг бир қисмини жамлаш ва келажак авлод учун сақлаб қолиш имконияти яратилган. Ушбу моддий-маънавий мерос намуналари тўғрисидаги дастлабки тарихий маълумотномаларнинг яратилишида ҳам ушбу гуруҳга киритилган олимларнинг ҳиссаси беқиёсдир.

Ўзбекистон миллий меъморчилиги тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшган тадқиқотчи олимлар томонидан XIX аср охири – XX аср бошларида амалга оширилган мавзуга оид тадқиқотларга турлича баҳо берилган. Хусусан, А.Ю.Якубовскийнинг таъкидлашича, “ушбу давр тадқиқотлари илм-фан учун зарур бўлган бебаҳо ёдгорликларни сақлаб қолиш борасидаги муҳим вазифа – дастлабки монографик тадқиқотларнинг бошланиши эди”[13]. Бунинг натижасида Ўрта Осиё халқлари маданияти тарихшунослигига оид муҳим тарихий ҳужжатлар яратилган. Бу борада В.А. Шишкиннинг фикрлари А.Ю. Якубовскийникидан фарқ қилади. Унинг таъкидлашича эса, “ушбу экспедициялар кўпроқ хазина қидириш аҳамиятига эга бўлиб, Россия империяси хазиналарни тўлдириш мақсадида амалга оширилган”. Фикримизча, юқорида келтириб ўтилган икки фикрда ҳам қисман жон бор. Чунки ўша давр тадқиқотчилари томонидан ўрганилган тарихий ёдгорликлардан топилган моддий-маънавий манбаларнинг аксарият қисми талон-тарож этилган[14]. Бунинг натижасида Туркистон халқлари томонидан яратилган тарихий-маданий меросининг энг қимматли қўлдан бой берилган. Шунингдек, ушбу тадқиқотлар натижасида ўлка меъморий ёдгорликлари ҳақидаги дастлабки илмий асосланган тарихий маълумотномалар яратилган. Улар кейинчалик Ўзбекистон меъморий ёдгорликларини тадқиқ этишга оид услубий кўрсатмаларнинг яратилишида муҳим аҳамият касб этгани шубҳасиздир.

Кейинчалик, совет даврида Ўрта Осиё халқлари маданий ёдгорликларини тадқиқ этиш борасида ташкил этилган давлат муассасалари фаолияти ҳам марказий ҳукумат томонидан қаттиқ назоратга олинган. Хусусан, ушбу даврда фаолият юритган Турккомстарис, Средазкомстарис, Узкомстарис, ГлавОПУ тадқиқотларида юқорида номлари келтириб ўтилган муассасалар томонидан ишлаб чиқилган кўрсатмалар янада такомиллаштирилган ҳолда фойдаланилган. Ушбу давр тадқиқотчилари томонидан Ўзбекистон меъморий ёдгорликларининг ўрганилишида уларни таърифлаш, тавсифлаш, таснифлаш, мавзуга оид қўлёзма ва моддий манбалар қиёсий таҳлили, статистик таҳлил, турли соҳа тадқиқотлари натижаларини умумлаштириш каби усуллардан кенг фойдаланилган. Бунинг натижасида XIX аср охири – XX асрда миллий меъморий ёдгорликларни ўрганишнинг ўзига хос назарий-методологик асослари яратилган. Ўрганилаётган давр бир-биридан кескин фарқ қилувчи сиёсий тузумлар ҳукмронлиги даврига тўғри келгани сабаб, ушбу даврларда ишлаб чиқилган назарий-методологик кўрсатмалар ҳам даврий фарқларга эга эканлигини кўришимиз мумкин.

XX аср ўрталарига келиб, миллий меъморий ёдгорликларни тадқиқ этган мутахассис олимлар Л.Н. Воронин ва Ш.Е. Ратиялар Ўзбекистон меъморчилиги намуналарининг геометрик қурилиши устида олиб борган тадқиқотлари А.Ю. Якубовскийнинг фикрларини янада мустаҳкамлади. Улар миллий меъморчиликда “поргор” яъни циркульнинг қўлланилиши, яъни унинг асосида меъморий обидалар тарҳининг яратилиши, иншоотларнинг алоҳида қисмларини ўзаро боғланиш қонуниятлари, меъморий обидаларнинг мутаносиблиги ва қурилиш усуллари устида изланишлар олиб боришган. Улар томонидан олиб борилган тадқиқот натижалари муаллифлар томонидан нашр этирилган илмий асарларда ўз аксини топган[15]. Шунингдек, архив ҳужжатлари орасида XVI аср Бухоро меъморлари чизмаларининг топилиши ва илмий муомалага киритилиши ўрта аср меъморчилигида лойиҳалаш масаласида шубҳа қолдирмади. Шундай қилиб, XX аср бошларида А.Ю.Якубовский томонидан илгари сурилган фикр исботланди.

XX аср ўрталарига келиб, Ўзбекистон меъморчилигининг турли томонларини чуқур тадқиқ этиш масаласи янада қизғин тус олган. Совет даври олимларидан М.Е. Массон, В.А. Нильсен, Б.Н.Засипкин, М.С. Булатов, Л.И.Ремпель, Г.А.Пугаченкова, П.Ш. Зоҳидов, К.С.Крюков, И.И.Ноткин, Л.Ю.Маньковскаялар миллий меъморчиликда лойиҳалаш сир-асрорлари, илмий мактаблар анъаналари масаласини ҳар томонлама ёритиб беришга эътибор қаратишган. Ушбу мутахассисларнинг илмий ишларида ҳам миллий меъморчиликни ўрганишга оид методологик кўрсатмалар ўз аксини топган. Улар ўз илмий асарларида Ўрта Осиё халқлари томонидан яратилган меъморий ёдгорликлар мажмуини умумхалқ мулки сифатида этироф этишган. Шу тариқа “халқ меъморчилиги” ибораси илмий муомалага киритилган. Шундай ғоя тарафдорлари томонидан яратилган илмий асарларда ҳукмрон сиёсат таъсири сезилиб турса-да, миллий меъморчилик тарихини тизимли ўрганишга оид кўплаб назарий-методологик кўрсатмалар келтириб ўтилган. Шу ўринда А.Ю. Якубовскийнинг 1932 йилда Темурийлар даврига оид тарихий манба “Зафарнома”ни ўрганиши натижасида келтириб ўтган фикрларини ёдга олиш ўринлидир. Муаллиф “Зафарнома”да келтирилган Самарқанддаги Бибихоним жомеъ масжидининг қурилишига бағишланган миниатюра тасвирини шарҳлар экан, унда меъмор қўлида тутиб турган бино макетига эътибор қаратади. Шундан келиб чиққан ҳолда, у “Ўрта Осиё минтақасида ўрта асрларда, хусусан, Амир Темури ва Темурийлар даври меъморчилигида мукаммал лойиҳалаш мавжуд бўлган”[16], деган фикрни илгари суради. Ушбу фикр археолог олим М.Е. Массоннинг илмийтадқиқотлари натижасида археологик нуқтаи-назардан асослаб берилган. Муаллифнинг мавзуни тадқиқ этишга оид қимматли кўрсатмалар келтириб ўтилган илмий ишларида юқоридаги фикрни тасдиқловчи фактик далиллар келтириб ўтилгани эътиборга моликдир. Шундай илмий ишлар сирасига “Краткая историческая справка о Среднеазиатских минаретах”, “Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханым”, “Регистан и его медресе”, “Проблема изучения цистерн-сардоба”, “Обсерватория Улугбека” номли рисоаларини киритиш мумкин[17].

Совет даврида Ўзбекистон меъморий ёдгорликларини чуқур тадқиқ этган олимлардан яна бири архитектор Б.Н.Засипкиндир. Ушбу олим ўз тадқиқотларини республикаимзнинг бир қатор тарихий шаҳарларида қад кўтарган машҳур меъморий ёдгорликларда олиб борган. Унинг тадқиқотларида миллий меъморчилик мактаблари тарихий анъаналари, улардаги ўхшашлик ҳамда ҳудудий фарқлар масаласи қиёсий ўрганилгани эътиборга моликдир. Б.Н. Засипкин илмий асарларид Ўрта Осиё давлатлари доирасида миллий меъморий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва улардан унумли фойдаланиш борасидаги ишлар Ўзбекистонда самарали ташкил этилганлигини кўп бора таъкидлаб ўтган. Шунингдек, Ўзбекистон миллий меъморчилиги намуналари маҳобатига юқори баҳо берилган[18].

Миллий меъморий ёдгорликлар безакларини чуқур тадқиқ этган М.С.Булатов томонидан чоп этирилган илмий ишларида ҳам миллий меъморий меросга юқори баҳо берилган. Шунингдек, ушбу муаллиф томонидан нашр этирилган илмий асарлар ҳам методологик аҳамиятга эга. У Ўзбекистон меъморчилигида илмий мактаблар, уларнинг ўзига хос анъаналари, ёдгорликларнинг ички ва ташқи меъморий безаклари масаласини чуқур

тадқиқ этишда муносиб ҳисса қўшган. С.Б.Булатовнинг илмий асарларида санъатшуносликка оид тақиқот усуллари қўлланилган[19].

Бундан ташқари, XX аср тадқиқотчиларидан В.А. Нильсен, И.И.Ноткин, Л.И. Ремпель, Г.А.Пугаченкова, К.С.Крюков, П.Ш.Зоҳидов, Л.Ю.Маньковскаяларнинг илмий тадқиқотлари Ўзбекистон меъморчилиги илмий мактабларини алоҳида хусусиятларини тадқиқ этишга бағишланган. Уларда республикамизнинг турли ҳудудларида жойлашган ёдгорликлар алоҳида мавзулар остида чуқур тадқиқ этилган. Келтириб ўтилган муаллифларнинг илмий ишларида меъморий ёдгорликлар тарихини ёритишда тўпланган маълумотларни тарихий-генетик, тарихий-типологик, тарихий-тизимлаш, тарихий-динамика, ёдгорликларни тавсифлаш, таснифлаш, статистик таҳлил, ёзма ҳамда моддий манбалар қиёсий таҳлили каби тадқиқот усулларида унумли фойдаланилган. Ушбу тадқиқотлар ҳам мавзунини ўрганишда методологик асосга эга. Уларда келтирилган мавзуга оид қимматли кўрсатмалар ҳозирда ҳам соҳа мутахассислари томонидан қўллаб-қувватланиб, янги илмий тадқиқотларда назарий-методологик асос сифатида фойдаланилмоқда[20].

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг, миллий меъморий меросни ўрганиш, муҳофаза қилиш, улардан унумли фойдаланиш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Бу борадаги ишларни такомиллаштириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Хусусан, мазкур масала “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси”дан ҳам алоҳида ўрин олган. Унда мамлакатимизнинг бой маданий мероси ва қулай табиий шароитидан фойдаланган ҳолда ички ва ташқи туризмни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилган[21].

Ушбу даврда Ўзбекистон моддий-маданий меросини ўрганиш, муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалаларини назорат қилувчи давлат муассасалари қайта ташкил этилди ва фаолияти такомиллаштирилди. Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлиги ҳузуридаги “Маданий мерос департаменти”, “Ўзбекистон Республикаси туризмни ривожлантириш Давлат қўмитаси”нинг миллий меъморий меросни асраш ва улардан фойдаланишга оид фаолиятини кўрсатиб ўтиш мумкин. Мазкур муассасалар раҳбарлигида давлат муҳофазасига олиниши зарур ёдгорликлар рўйхати кенгайтирилди. Ҳали-ҳануз етарлича ўрганилмаган ёдгорликларда илмий тадқиқотлар олиб бориш, тиклаш ва улардан республика иқтисодий салоҳиятини оширишда, туризмни ривожлантиришда кенг фойдаланишни йўлга қўйиш чора-тадбирлари тўғрисидаги давлат дастурлари ишлаб чиқилди. Шу муносабат билан, тарихий меъморий ёдгорликлар ва шаҳарсозлик объектларини қамраб олган халқаро сайёҳлик йўналишлари йўлга қўйилди. Мустақиллик йилларида, шунингдек, Ўзбекистон моддий маданий мероси нафақат давлат муассасалари балки ЮНЕСКО каби халқаро ташкилотлар томонидан ҳам зўр қизиқиш билан ўрганилмоқда. Мазкур тадқиқотларнинг амалий натижаси сифатида Республикамизда жойлашган Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Марғилон, Термиз каби қадимий шаҳарларимиз юбилейларининг халқаро миқёсда нишонлангани, уларда мавжуд тарихий ёдгорликларнинг кенг қўламда тарғиб этилаётгани шулар жумласидандир.

4.Хулосалар:

Шунингдек, тадқиқ этилган даврда Ўзбекистон меъморий ёдгорликларини ўрганиш борасида эришилган ютуқлар билан биргаликда, бир қатор хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Хусусан, Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарларида янги шаҳарларнинг вужудга келиши, саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳасининг ривожлантирилиши муносабати билан кўплаб тарихий ёдгорликлар йўқотиб юборилди. Уларнинг ўрнида замонавий бинолар қад ростлади ва янги кўчалар бунёд этилди. Афсуски, шундай салбий ҳолатлар ҳозирги кунда ҳам учраб турибди. Шунингдек, тарихий-меъморий меросни тиклаш ва таъмирлаш жараёнида шошқалоқлик, миллий меъморчилик анъаналарига қатъий риоя қилмаслик бебаҳо меъморий меросимизнинг тарихий қиёфасини йўқотишига сабаб бўлмоқда. Меъморий ёдгорликлардан нотўғри фойдаланиш натижасида эса уларнинг яроқсиз ҳолатга келиб қолиш ҳолатлари кузатилмоқда. Шундай ҳолатларни бартараф этиш мақсадида, Ўзбекистон миллий меъморчилик мактаблари анъаналарини янада чуқур ўрганиш, соҳага оид илмий мактабларни

тиклаш асосида тажрибали мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор бериш зарур, деган хулосага келиш мумкин. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бой меъморий мероси тарихий аҳамиятини очиқ беришда улар тарғиб этувчи хужжатли фильмлар, мавзуга оид кўрсатув ва радио эшиттиришларни кўпайтириш, ахборот технологиялари асосида тарихий обидаларнинг асл кўринишини намойиш этувчи дастурларни яратиш тавсия этилади. Ушбу тадбирлар ёш авлод онгида миллий қадриятларимизга ҳурмат туйғуларини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари, миллий меъморий ёдгорликлардан унумли фойдаланиш республика иқтисодий салоҳиятини кўтариш ҳамда маданий алоқаларни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

Иктибослар/Сноски/References:

1. Захидов П.Ш. Великий кёшк Дилкушо. – Т.: ТАСИ, 2007. – Б.4. (Zakhidov P.Sh. Great kyoshk Dilkusho. - T.: TASI, 2007. – P.4.)
2. Гоголь Н. Собрание сочинений. Т.4. – М., 1952. – С.44. (Gogol N. Collected Works. T.4. - M., 1952. -- p. 44.)
3. Гертвальд В.Н. Путевые очерки Туркестана. – М., 1914. – С. 131. (Gertvald V.N. Travel sketches of Turkestan. - M., 1914. -P.131)
4. ЎЗМА. И-1-фонд.15-рўйхат. 389-иш. 17-варақ. (National Archive of Uzbekistan. I-1 fond.15 list. Case 389. Page 17)
5. Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета //Справочная книжка Самаркандской области. – Самарканд, 1902. Вып.7. – С. 1-63; Чабров Г.Н. Накопление сокровищ и культурных ценностей в государствах Средней Азии с древнейших времен до падения феодальных деспотий // Рукопись. Научный архив Государственного музея истории Узбекистана. 1957. – 1963. – С. 36. (Vyatkin V.L. Materials for the historical geography of the Samarkand vilayet // Reference book of the Samarkand region. - Samarkand, 1902. Issue 7. - P. 1-63; Chabrov G.N. Accumulation of treasures and cultural values in the states of Central Asia from ancient times to the fall of feudal despots // Manuscript. Scientific archive of the State Museum of the History of Uzbekistan. 1957. -- 1963. -- P. 36)
6. НА ИИМК РАН. Положение объ Императорской археологической комиссии, утвержденное императором Александром II 2 февраля 1859 г. /Императорская археологическая комиссия (1959 – 1917 гг.). У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. – СПб, 2009. – С. 10-11. (АТ ИИМК RAS. Regulations on the Imperial Archaeological Commission, approved by Emperor Alexander II on February 2, 1859 / Imperial Archaeological Commission (1959 - 1917). At the origins of domestic archeology and cultural heritage protection. - SPb, 2009. - P. 10-11.)
7. Высочайшее повеление предложенному правительственному сенату Министром Юстиции от 11 марта 1859 г. / Императорская археологическая комиссия. – С. 14. (Supreme Command to the Government Senate Proposed by the Minister of Justice of March 11, 1859 / Imperial Archaeological Commission. - P. 14.)
8. Императорская археологическая комиссия. – С. 11. (Imperial Archaeological Commission. - P. 11.)
9. Ўша асар. – Б. 786. (That work. - P. 786.)
10. Минарет в Узгенте. Фото П. Надара 1895 г. (ФА, Q 292/18) / Императорская археологическая комиссия. – С. 791. (Minaret in Uzgente. Photo by P. Nadar 1895 (FA, Q 292/18) / Imperial Archaeological Commission. - P. 791.)
11. Императорская археологическая комиссия. – С. 794-810. ((Imperial Archaeological Commission. - P. 794-810.)
12. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б.112. (Ahmedov M.Q. History of Central Asian Architecture. - T.: Uzbekistan, 1995. - P.112.)
13. Якубовский А. Ю. Из истории археологического изучения Самарканда // ТОВЭ. Т. 2. – Л., 1940. – С. 294-295. (Yakubovskiy A. Yu. From the history of the archaeological study of Samarkand

// TOVE. T. 2. - L., 1940. - P. 294-295.)

14. Бердимуродов А. Топталган мерос // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990 йил 3 август. (Berdimurodov A. Collected heritage // Literature and art of Uzbekistan, August 3, 1990.)

15. Воронин Л.Н. Сооружения башенного типа в архитектуре Востока и их генезис //Труды САИИ. Вып.1, – Ташкент, 1937. – С. 7-34.; Ратия Ш.Е. Мечеть Биби-ханым. – М., 1950. (Voronin L.N. Tower-type structures in the architecture of the East and their genesis // Proceedings of SAII. Issue 1, - Tashkent, 1937. - S. 7-34 .; Ratia Sh.E. Bibi-khanym mosque. - M., 1950.)

16. Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и тимуридах. – Л., 1933. – 84 с. (Yakubovsky A.Yu. Samarkand under Timur and Timurids. - L., 1933. - 84 p.)

17. Массон М. Е. Краткая историческая справка о Среднеазиатских минаретах. – Т., 1933.; That author.. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-ханум. 2-е изд. – Самарканд, 1929. – 16 с.; That author. Регистан и его медресе. 2-е изд. – Самарканд, 1930. – 30 с.; Ўша муаллиф. Проблема изучения цистерн-сардоба. Публикации Узкостариса – Т.:Изд-во Комитета наук при СНК УзССР, 1935. – 44 с.; That author. Обсерватория Улугбека. – Т., 1941. – 48 с. (Masson M.E.Brief historical information about the Central Asian minarets. - T., 1933.; That author. Cathedral Mosque of Timur, known as the Bibi-khanum mosque. 2nd ed. - Samarkand, 1929. - 16 p .; That author. Registan and its madrasah. 2nd ed. - Samarkand, 1930 .-- 30 p .; That author. The problem of studying the tank-sardoba. Publications of Uzkostaris - T.: Publishing house of the Committee of Sciences at the Council of People's Commissars of the UzSSR, 1935. - 44 p .; That author. Ulugbek Observatory. - T., 1941. - 48 p.)

18.Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. – М.: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1948. – 160 с. (Zasyepkin B.N. Architecture of Central Asia. - M .: Publishing house of the Academy of Architecture of the USSR, 1948. - 160 p.)

19. Булатов С.М. Искусные геометрические приёмы в зодчестве Самарканда конца XIV – начала XV в. – ИЗУЗ. – Т., 1959.; That author. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV вв. – М., 1988. – 368 с.; That author. Ўзбек халқ амалий безак санъати. – Тошкент: Мехнат, 1991. – 384 б. (Bulatov S.M. Skillful geometric techniques in the architecture of Samarkand of the late 14th - early 15th centuries. - IZUZ. - T., 1959 .; That author. Geometric Harmonization in the Architecture of Central Asia in the 9th-15th centuries. - M., 1988. - 368 p .; That author. Uzbek folk applied decorative art. - Tashkent: Mehnat, 1991. - 384 p.)

20. Нильсен В.А. Монументальная архитектура Бухары XI – XII веков (К вопросу о возникновении средневековой архитектуры в Средней Азии): Дис... на соискание уч.ст. к.ист.н. – Т., 1948. – 227 с.; Ноткин И.И. Хивинская школа зодчества конца XVIII – начала XX вв.: Дисс... на соискание уч.ст. канд.искусствознания. – Т., 1962. – 297 с.; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусства Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. – М.: Искусство, 1965. – 688 с.; Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана: История развития и теория построения / Науч. ред. Г. А. Пугаченкова. – Т.: Гослитиздат УзССР, 1961. – 606 с.; Крюков К.С. Пропорции в архитектуре (Анализ памятников древнего Египта, Греции, Рима, Центральной Азии). – Т.: Мухаррир, 1995. – 213 с.; Захидов Ш.П. Народное зодчие Самарканда XIX – начала XX вв. (К проблеме Самаркандской архитектурной школе): Дисс... на соискание канд. искусствознания. – Ташкент, 1962. – 272 с.; Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса – мавзолея Ахмада Яссави в городе Туркестане и вопросы его реставрации.: дисс... на соиск.канд.искусств. – Ташкент, 1963. –168 с. (Nielsen V.A. Monumental architecture of Bukhara XI - XII centuries (On the question of the emergence of medieval architecture in Central Asia) .: Dis ... Ph.D. - T., 1948. - 227 p .; I. I. Notkin Khiva school of architecture of the late XVIII - early XX centuries .: Diss ... for the competition of academic st. Candidate of Arts. - T., 1962 .-- 297 p .; Pugachenkova G.A., Rempel L.I. The history of art in Uzbekistan from ancient times to the middle of the nineteenth century. - M .: Art, 1965. - 688 p .; Rempel L.I. Architectural ornament of Uzbekistan: History of development and theory of construction / Scientific. ed. G.A. Pugachenkova. - T. : Goslitizdat UzSSR, 1961. - 606 p .; Kryukov K.S. Proportions in architecture (Analysis of the monuments of ancient Egypt, Greece, Rome, Central Asia). - T .: Muharrir, 1995 .-- 213 p .; Zakhidov

Sh.P. Folk architects of Samarkand XIX - early XX centuries (To the problem of the Samarkand School of Architecture) .: Diss ... for a candidate. art history. - Tashkent, 1962 .-- 272 p .; Mankovskaya L.Yu. Study of the architectural complex - the mausoleum of Ahmad Yassavi in the city of Turkestan and the issues of its restoration .: dissertation ... on the degree of candidate of arts. - Tashkent, 1963. –168 p.)

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида 1-иловада келтирилган “2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича **Ҳаракатлар стратегияси**” //https://strategy.regulation.gov.uz (Annex 1 to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the strategy of further development of the Republic of Uzbekistan" PF-4947 "Strategy of actions on five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021" // https: // strategy .regulation.gov.uz)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Шохиста Шамшидиновна Ҳамроқулова,
Самарқанд давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси

БИЛИНГВАЛ ТАЪЛИМ – ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ЎЗБЕК МАКТАБЛАРИДА

For citation: Shokhista Sh.Khamrokulova, BILINGUAL EDUCATION IN UZBEK SCHOOLS OF KAZAKHSTAN. Look to the past. 2021, vol. 4, issue 4, pp.92-96

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-4-12>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада эл бирлигини сақлаш, миллатлараро тотувликни таъминлашда Қозоғистон Халқлари Ассамблеясининг фаолияти ҳамда Қозоғистондаги ўзбек мактабларида қўлланилаётган билингвал ва кўп тилли таълим тўғрисида сўз юритилади. Шунингдек, бирлик ва тотувлик ҳозирда Қозоғистон сиёсатининг асосий тамойилларидан бири бўлиб келаётганлиги, Қозоғистон сингари кўп этносли ва кўп конфессияли мамлакат учун эл бирлигини сақлаш, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш муҳимлигини эътиборга олган ҳолда Н.А.Назарбаев жамият пойдеворини яратишнинг дастлабки йилларида миллий сиёсатнинг асосий принципларини аниқ белгилаб берганлиги ёритилган.

Калит сўзлар: Қозоғистон йили, Қозоғистон Халқлари Ассамблеяси, миллатлараро тотувлик, ўзбек мактаблари, билингвал таълим, кўп тилли таълим, ўзбек маданият марказлари.

Шохиста Шамшидиновна Ҳамроқулова,
Старший преподаватель кафедры всеобщей истории
Самаркандского государственного университета

ДВУЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УЗБЕКСКИХ ШКОЛАХ КАЗАХСТАНА

АННОТАЦИЯ

В статье речь идёт о том, как с учетом различных национальностей была сформирована Ассамблея Народов Казахстана. В статье также речь идёт о том, что внедрение в узбекских школах двуязычия, многоязычия является в известной степени своего рода примером межнационального согласия. Также было отмечено, что единство и согласие сейчас являются одним из основных принципов политики Казахстана, а одним из основных принципов национальной политики является обеспечение межнационального согласия и согласия для такой многонациональной и многоконфессиональной страны, как Казахстан.

Ключевые слова: год Казахстана, Ассамблея Народов Казахстана, солидарность, межнационального согласия, узбекских школах, обучение билингвал.

Shokhista Sh.Khamrokulova,
Senior Lecturer, Department of General History
Samarkand State University

BILINGUAL EDUCATION IN UZBEK SCHOOLS OF KAZAKHSTAN

ABSTRACT

This article refers to the activities of the Assembly of the peoples of Kazakhstan, as well as the bilingual and multilingual education circles used in Uzbek schools in Uzbekistan. It was also noted that unity and harmony are now one of the main principles of Kazakhstan's policy, and one of the basic principles of national policy is to ensure interethnic harmony and harmony for such a multinational and multi-confessional country like Kazakhstan.

Index Terms: Year of Kazakhstan Assembly of the peoples of Kazakhstan, harmony of the nation, Uzbek schools bilingual education, multilingual education, Uzbek cultural centers.

1. Долзарблиги:

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёев ҳам “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги [1] Фармонда ва Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида қўшни мамлакатлар ва қардош халқлар билан алоқаларга алоҳида аҳамият бермоқда. [2] Бунинг исботи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг Қозоғистон Республикасига биринчи расмий ташрифи 2017 йил 22 - 23 март кунлари уюштирилиб, бунда “Азалий дўстлик ва стратегик шерикликка асосланган ҳамкорликнинг янги босқичи” бошланди. [3] Ана шундан бошлаб Ўзбекистон ва Қозоғистон давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабатларда, қолаверса, ўзбек - қозоқ халқларининг дўстлик алоқаларида янги саҳифа очилди. Қозоғистон Республикасида 2018 йил - “Ўзбекистон йили” деб эълон қилинган бўлса, 2019 йилда Ўзбекистонда “Қозоғистон йили” нишонланиши фикримиз далилидир. Бирлик ва тотувлик ҳозирда Қозоғистон сиёсатининг асосий тамойилларидан бири бўлиб келмоқда. Қозоғистон сингари кўп этносли ва кўп конфессияли мамлакат учун эл бирлигини сақлаш, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш муҳимлигини эътиборга олган олган ҳолда Н.А.Назарбаев жамият пойдеворини яратишнинг дастлабки йилларида миллий сиёсатнинг асосий принципларини аниқ белгилаб берди. Қозоғистон Республикасида истикомат қилаётган 137 миллат ва элатлар Президент Н.А.Назарбаевнинг яратган миллий ғояси - бирлик туғи остида баҳамжиҳат, бағрикенглик, тотувлик ва дўстликда умргузаронлик қилмоқда. Президент Н. А. Назарбаев миллатлараро тотувликнинг дунёда тенги йўқ андозаси - Қозоғистон халқи Ассамблеясини (ҚХА) ташкил этишдек ажойиб ғояни ҳаётга татбиқ этганлигини бугунги кунда жаҳон ҳамжамяти (БМТ - ООН) тан олди. Бу жамоат институти Қозоғистонни макон тутган барча миллат ва элатларнинг тили, маданияти ва урф - одатларини сақлаш, миллатлараро ва конфессиялараро тотувликни янада мустаҳкамлаш орқали Қозоғистонда барқарорликни таъминлашда муҳим рол ўйнайди. Зеро, барқарорлик, тинчлик ҳукмрон бўлган юрт эса доимий ривожланиши, иқтисодий ўсиши, кўзланган юксак марраларни забт этиши мукаммалдир.[4]

1995 йилда ҚР Президенти девони ҳузурида Маслаҳат - кенгаш органи сифатида дунёга келган Қозоғистон халқи Ассамблеяси ўтган 20 йил мобайнида "миллатлараро тотувликнинг Қозоғистон андозаси" яратилганини исботлай олди. Бу жамоат институтига 2007 йили конституциявий мақом берилиши унинг нуфузини янада кенгайтди. Қозоғистонни макон тутган этносларнинг 9 нафар вакиллари ҚР Парламентининг Мажлисига ҚХА аъзоларининг махсус сайлов тури орқали сайланиши Ассамблея нуфузининг ошганлигидан далолат беради. ҚХА томонидан сайланган депутатлар Қозоғистонда миллатлараро ва динлараро тотувликни янада мустаҳкамлаш йўлида ўзларининг бор куч - ғайратларини сафарбар этадилар.

2. Методлар:

Мақолада умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида Қозоғистондаги ўзбек мактабларида олиб борилаётган билингвал таълим ёритилган.

3.Тадқиқот натижалари:

Жанубий Қозоғистон ҳудудидаги ўзбекларда миллий таълим масаласи:

Жанубий Қозоғистон ҳудуди ўзбек халқи вакилларининг зич яшайдиган ҳудуди ҳисобланади. Қозоғистон ўзбеклари бу маконда асрлар давомида яшаб келадилар ва ўзига хос ижтимоий - маданий яшаш тарзига эга. Барча миллатлар қатори ўзбекларнинг ҳам Қозоғистон Республикасида тинч, фаровон яшаши ва бор имкониятлардан тўла фойдаланишлари учун барча шарт – шароитлар яратилган. Ўзбек миллий маданият марказлари, миллий театр, ўндан ортиқ миллий газета – журналлар, ўнга яқин ижодий уюшмаларнинг фаолият юритишлари фикримиз исботи ҳисобланади. Шунингдек, Қозоғистон ҳукумати ўзбек ёшларининг таълим олишлари учун ҳам бир қатор шароитлар яратиб берган.[5]

Бугунги кунда Туркистон вилоятида 14 соф ўзбек тилли, 121 та аралаш (ўзбек-қозоқ, ўзбек-тожик ва ўзбек-рус) мактаблари фаолият юритади. Ўзбек тилли мактабларда 100.000 (юз минг) дан зиёд ўқувчилар таҳсил олиб, уларга 8.900дан зиёд педагоглар таълим беради. Ҳар йили 5000 (беш минг) дан зиёд ўқувчилар таълим масканини тамомлашади.[6]

Жанубий Қозоғистон вилояти ўзбек маданияти маркази Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ-ОБСЕ) нинг кам сонли миллатлар иши бўйича Бош Комиссарлари Ван де Стуль, Кнут Воллебек, Астрид Торс билан шартнома асосида 2005 йилдан буён ҳамкорликда иш олиб бормоқда. Шартноманинг асосий мақсади - ўзбек тилида таълим берадиган ўрта мактабларда кўп тилли ва билингвал таълим тизимини татбиқ этишдан иборат. Бу борада Сайрам туманидаги З.Хусанов номли ўрта таълим мактабида 2003 йили бошланган илк лойиҳа ўз самарасини берган. Сўнг 2005-2006 ўқув йилида Қозоғистоннинг миллий тилларда ўқитадиган мактаблари орасида Сайрам туманидаги Юсуф Сарёмий номли 107-сонли мактаб-гимназиясида, Швейцариянинг "Симера" ва Қирғизистоннинг "Тил-Дил" ташкилотлари билан ҳамкорликда кўп тилли ва билингвал таълимнинг мослаштирилган модели татбиқ этила бошлаган. Бу таълим модели ўзбек тилида ўқитадиган умумтаълим мактабларида ўқувчиларнинг баъзи бир фанлар бўйича ўқув дастурларини давлат тили (қозоқ тили) ва расмий тил (рус тили)да ўқитиш, уч тилда билим олиш билан бирга, бу тилларда мулоқот қилиш кўникмаларини шакллантириш учун қулай муҳит яратиш, ўқитувчиларни қайта тайёрлаш, кўп тилли ва билингвал таълимни ўқув-методик жиҳатдан таъминлаш вазифаларини комплекс равишда ҳал этишга мўлжалланган. Эндиликда ўзбек тилида ўқитадиган мактаб битирувчилари олий ва ўрта махсус ўқув юртларига ўқишга кириш ва уни давом эттиришга, ишлаб чиқариш ва бошқа соҳаларда хизмат қилишга киришишга ҳеч қийналмасдан тайёр бўла бошлаганлар. Қозоғистоннинг марказий шаҳарларида ўқийдиган ўқувчи ёшлар сони кескин кўпайган. Мактаб директори Баҳодир Нуралиевнинг раҳбарлиги ва ташаббуси, мактабдаги ижодий гуруҳларнинг саъй-ҳаракатлари, илмий маслаҳатчи, педагогика фанлари доктори Неъматжон Алметовнинг бевосита иштироки билан кўп тилли ва билингвал таълимнинг мактаб ичидаги тизими яратилиб, узлуксиз такомиллаштирилиб борилган. Кўп тилли ва билингвал таълимнинг мослаштирилган моделини амалга татбиқ этиш, кадрлар ва илмий жиҳатдан таъминлашда Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг кам сонли миллатлар ишлари бўйича Комиссарининг Марказий Осиёдаги таълим дастури доирасидаги ёрдами катта аҳамият касб этади.[7]

Юсуф Сарёмий номидаги 107- сонли мактаб-гимназиясининг кўп тилли ва билингвал таълим тажрибаси тез орада республика ва чет эллардаги мутахассисларда зўр қизиқиш уйғотган. Мактаб-гимназия директори Б.Нуралиев кўп тилли ва билингвал таълимнинг мослаштирилган модели ҳақида Қозоғистон халқи Ассамблеясининг сессиясида (2009), Вена, Варшава, Гаага, Душанбе шаҳарларида, Қрим Республикасида ўтган нуфузли халқаро конференциялар, симпозиумлар, форумларда маъруза қилган. ЕХХТ (ОБСЕ) кам сонли миллатлар иши бўйича Комиссари қўллаб - қувватлаши билан Жанубий Қозоғистон вилояти умумтаълим мактабларининг ўқитувчилари 2008-2017 йиллар мобайнида Қирғизистоннинг

Иссиққўл вилоятида ўтадиган кўптилли таълим бўйича ёзги мактабларда, малака ошириш курсларида ўқиганлар. 107-сонли мактаб-гимназия ўқитувчилари қўшни Қирғизистон Республикаси умумтаълим мактабларида ўқитувчилар ва ўқувчиларга машғулотлар ўтказганлар. Умуман 2009-2011 йиллари ОБСЕ-нинг кам сонли миллатлар ишлари бўйича Комиссари "Жанубий Қозоғистон вилоятида кўптилли ва мулътимаданий таълимни ривожлантириш" лойиҳаси доирасида вилоятдаги ўзбек ва тожик тилларида таълим берадиган 19 мактабда кўптилли ва билингавал таълим методикалари татбиқ этилган. Тўпланган тажриба бўйича ўқув-методик қўлланма ва тўплам нашр қилинган. Қозоғистоннинг, шунингдек Исландия, Франция, Россия Федерацияси, Туркия Республикаси, Қирғизистоннинг нуфузли илмий журналларида ва бу мамлакатларда ўтказилган илмий - амалий конференциялар тўпламларида ўнлаб мақолалар эълон қилинган. Жанубий Қозоғистон вилоятидаги ўзбек тилида таълим берадиган мактабларда кўптилли ва билингвал таълимни кенг жорий қилишда вилоят ўзбек маданияти маркази раиси Икром Ҳошимжоновнинг, вилоят педагог ходимлар малакасини ошириш институти устозлари Бегмат Турдиқулов, Махфуза Мусаева, Элмира Муҳиддинова, шаҳар таълим бўлими ходими Нурхон Дўсметова, вилоят таълим бошқармасининг ўқув-методика кабинети ходими Шахло Норалиеваларнинг хизматлари катта бўлган.[8]

Бугунги кунда бу масала бўйича бир неча мактаблар фаолият юритиб, яхши натижаларга эришмоқда. Масалан: Чимкент шаҳридаги З.Хусанов номли №19, Ойбек номли №14, Улуғбек номли №3, Туркистон шаҳридаги А.Навоий номли №13, №20, Кентов шаҳридаги М.Қошғарий, Саригоч туманидаги №114, Сайрам туманидаги Бобур номли №7, №47, Тўлабий туманидаги "Султонраб" ва бошқа мактаблар шулар жумласидандир.

Жанубий Қозоғистон вилоят ўзбек маданияти маркази фаолларининг ташаббуси билан вилоят миқёсида ўтказилаётган ўзбек тили ва адабиёти фани бўйича ўқувчилар олимпиадасига 2001 йили республика мақоми берилган. Натижада бу фан олимпиадаси ғолиблари "ҚР Таълим тўғрисидаги" Қонунига мувофиқ "Олтин белги" кўкрак нишони билан тақдирланиб келмоқдалар. Бизга маълумки, "Олтин белги" соҳиблари нуфузли олийгоҳларда давлат гранти асосида бепул таҳсил олиш ҳуқуқига эга. 2001 йилдан буён 180 дан зиёд ўзбек ўқувчилари бундай бахтга мушарраф бўлишган. Шунингдек, Қозоғистондаги миллий таълим соҳасининг мутасаддилари Н.Алметов, Б.Турдиқулов, Н.Дўсметова, Ш.Норалиева, М.Мусаева, Б.Нуралиев ва бошқалар Тараз шаҳридаги ягона ўзбек мактабига ҳам мунтазам равишда амалий ва методик ёрдам бериб келадилар. [9]

4.Хулосалар:

Қозоғистондаги ўзбек мактаблари тарихига назар ташлайдиган бўлсак, ўзбеклар яшайдиган Чимкент, Туркистон, Авлиёота, Қизилўрда ва Сайрамда уларнинг ташкил топиш илдизи миллий – ҳудудий чегараланишдан олдинги даврга бориб тақалади. Аммо кейин ҳам ҳудудда бир қанча мактаблар қурилган. Дастлабки йилларда Қозоғистондаги ўзбек мактабларида бир қатор қийинчиликлар мавжуд бўлиб, кадрлар ва дарсликлар билан таъминлаш осон бўлмаган. Ўзбек мактабларидаги миллий педагогик кадрларни малакасини ошириш учун Ўзбекистонга жўнатилган. Бундан ташқари Туркистон ва Чимкентда педагогик кадрлар учун махсус курслар очилган. Миллий педагогик кадрларга бўлган эҳтиёж туфайли Чимкентда ўзбек педагогика билим юрти очилади. Совет Иттифоқи даврида Қозоғистондаги ўзбек ёшларининг 90% Ўзбекистон олий ўқув юртларида ўқишган. Айнан уларнинг ҳисобидан миллий кадрлар масаласи бирмунча ҳал этилган. Иттифоқ парчаланиб кетгач, уларнинг Ўзбекистонда ўқишлари чекланиб, республиканинг турли олийгоҳларида таҳсил ола бошлаган. Собиқ Иттифоқ даврида кўпроқ рус тилини ўрганишга эътибор берилган бўлса, мустақилликдан кейин эса қозоқ тилининг аҳамияти ошиб, ҳудуддаги ўзбекларда миллий тилни сақлаб қолиш муаммоси пайдо бўлади. Ҳозирги пайтда Қозоғистондаги ўзбек мактабларида ўқувчилар контингентини ва миллий тилни сақлаб қолиш, миллий кадрлар, дарсликлар билан таъминлаш, ўқувчиларни ялпи миллий тестга жалб этиш каби бир қатор муаммолар мавжуд. Бу борада Қозоқ – Ўзбек муҳандислик – гуманитар университети, Жанубий Қозоғистон давлат университети ва Жанубий Қозоғистон педагогика университети

миллий кадрлар тайёрлашда ўз ҳиссасини қўшган. Энг асосийси, ҳозирда Қозоғистондаги ўзбекларда миллий тилни сақлаб қолиш муаммосини ўзбек миллий маданият марказлари ўзбек мактабларида билингвал таълим дастурини тадбиқ этиш орқали бартараф этишга уринишмоқда. Бунинг самараси эса ўзбек ёшларини олий ўқув юртларига киришида ва Қозоғистоннинг ижтимоий – сиёсий ҳаётида муносиб ўрин эгаллашида кўринади.

Иктибослар/Сноски/References:

1. Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони.// Халқ сўзи. 2017 йил 19 май (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on measures to further improve interethnic relations and friendly relations with foreign countries.// People's speech. May 19, 2017)
2. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. //Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлар тўплами.2017 йил 6-сон. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on the Action Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan. // Collection of legislative acts of the Republic of Uzbekistan.)
3. Азалий дўстлик ва стратегик шерикликка асосланган ҳамкорликнинг янги босқичи 2017 йил 22-23 март кунлари .Н.Назарбоев // Халқ сўзи. 2017 йил 24-март (A new stage of cooperation based on eternal friendship and strategic partnership, March 22-23, 2017.N.Nazarbayev // People's speech. March 24, 2017)
4. Жанубий Қозоғистон вилояти ўзбек маданият марказига 25 йил. Чимкент.2019. -Б. 156 (25 years of the Uzbek cultural center of the South Kazakhstan region. Chimkent.2019. -P. 156)
5. Ҳамроқулова Ш. Қозоғистондаги ўзбекларнинг республика фан ва маданияти ривожига қўшган ҳиссаси (1925-2005йй). Тошкент.: «Янги нашр», 2015.- Б. 174 (Hamroqulova Sh. The contribution of Uzbeks in Kazakhstan to the development of science and culture of the republic (1925-2005). Tashkent.: «New edition», 2015.- P. 174)
6. Тадқиқотчи Ш.Ҳамроқуловага 2018 йил майда Жанубий Қозоғистон вилояти ўзбек маданият маркази раиси Икром Акром ўғли Ҳошимжоновдан олган материаллар асос бўлади (Researcher Sh. Hamroqulova will be based on materials received in May 2018 from the chairman of the Uzbek cultural center of the South Kazakhstan region Ikrom Akrom oglu Hoshimjanov).
7. Икром Акром ўғли. Билингвал-Қарноқда // Жанубий Қозоғистон. 2005.-Б.12. (Son of Ikram Akrom. In Bilingval-Karnak // South Kazakhstan. 2005.-P.12.)
8. Тадқиқотчи Ш.Ҳамроқуловага Туркистон вилоят таълим бошқармасининг ўқув-методика кабинети ходими Ш.Норалиева билан 2019 йил 21-сентябрдаги суҳбатда олинган материаллар асос бўлади (Researcher Sh. Khamroqulova will be the basis for the materials obtained in the interview with Sh. Noralieva, an employee of the educational and methodical office of the Turkestan Regional Department of Education on September 21, 2019)
9. Мусаева М. Билингвал таълим – мактаб амалиётида // Жанубий Қозоғистон. 2010 йил 18 июнь. - Б. 12 (Musaeva M. Bilingual education - in school practice // South Kazakhstan. June 18, 2010. - P. 12)
10. Жилин А.Н. Узбеки в Южном Казахстане // Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. – Москва: Изд. инст. этн. и атрп., 1992; Жилин А.Н., Тайжанов К.К. Изучению узбекского населения Южного Казахстана (историко-этнографическая характеристика селения Карамурт) // Полевые исследования Института этнографии. – Москва, 1984 (Zhilin A.N. Uzbeks in South Kazakhstan // Modern development of ethnic groups in Central Asia and Kazakhstan. - Moscow: Publishing house. inst. ethn. and atrp., 1992; Zhilin A.N., Taizhanov K.K. Study of the Uzbek population of South Kazakhstan (historical and ethnographic characteristics of the village of Karamurt) // Field Research of the Institute of Ethnography. – Moscow, 1984)

ЎТМИШГА НАЗАР

4 ЖИЛД, 4 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 4, НОМЕР 4

LOOK TO THE PAST

VOLUME 4, ISSUE 4

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,

Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Phone: (+998-94) 404-0000

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,

улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Тел: (+998-94) 404-0000